

ПОЛІТИЧНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ
Український науковий журнал
Видається з серпня 2003 р.

Вища атестаційна комісія України
визнала журнал фаховим виданням з
політичних і соціологічних наук
(Постанова Президії ВАК України
№1 – 05/10 від 10. 12. 2003)

Свідоцтво про реєстрацію: KB №5619 від 15.11.01
Засновники: **Український центр політичного менеджменту**
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Кураса Національної академії наук України
Видавець: **Український центр політичного менеджменту;**
Шеф-редактор – **Анатолій Толстоухов**
Головний редактор – **Юрій Шайгородський**
Адреса: вул. Волоська, 3, Київ, 04070 Тел. 238-65-49
E-mail: 010@politik.org.ua
Електронна версія журналу розміщується на сайті
Українського центру політичного менеджменту:
www.politik.org.ua

• політологія • соціологія • психологія • конфліктологія

• Політичний менеджмент •

№ 6(21)
2006

Редакційна колегія

Віктор Андрущенко, доктор філософських наук, академік Академії педагогічних наук України, ректор Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова

Михайло Багмет, доктор історичних наук, член-кореспондент Української академії політичних наук, проректор Миколаївського державного гуманітарного університету ім. П. Могили

Віль Бакіров, доктор соціологічних наук, ректор Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Євген Бородин, кандидат історичних наук, доцент Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

Микола Василенко, доктор фізико-математичних наук, професор Одеського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

Світлана Василенко, доктор політичних наук, професор Одеської національної морської академії

Микола Головатий, доктор політичних наук, академік Міжнародної кадрової академії, перший віце-президент – ректор Міжрегіональної академії управління персоналом

Марія Кармазіна, доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Олексій Картунов, доктор політичних наук, академік Української академії політичних наук, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Університету економіки та права „КРОК”

Сергій Кисельов, кандидат філософських наук, керівник магістерської програми „Політолог” Національного університету „Києво-Могилянська академія”

Ірина Кресіна, доктор політичних наук, завідувача відділом Інституту держави і права ім. В. Корецького Національної академії наук України

Ольга Куценко, доктор соціологічних наук, заступник декана соціологічного факультету Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Юрій Левенець, доктор політичних наук, член-кореспондент Національної академії наук України, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Сергій Макеев, доктор соціологічних наук, завідувач відділом Інституту соціології Національної академії наук України

Микола Михальченко, доктор філософських наук, член-кореспондент Національної академії наук України, президент Української академії політичних наук

Володимир Полтораки, доктор філософських наук, директор Центру соціологічних і політичних досліджень „Соціополіс”

Анатолій Романенко, заступник головного редактора журналу

Фелікс Рудич, доктор філософських наук, академік Української академії політичних наук, завідувач відділом Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Анатолій Толстоухов, доктор філософських наук, Міністр Кабінету Міністрів України, шеф-редактор журналу

Микола Чурилов, доктор соціологічних наук, генеральний директор ТОВ „TNS – Україна”

Юрій Шайгородський, кандидат психологічних наук, президент Українського центру політичного менеджменту, головний редактор журналу

Валентин Якушик, доктор політичних наук, професор кафедри політології Національного університету „Києво-Могилянська академія”

З М І С Т

ТЕОРІЯ	
Володимир Євтух. Соціологія міжетнічного конфлікту: теоретичний аспект	3
Микола Михальченко, Юрій Шайгородський. Цивілізаційна чи ціннісна розколотість України?	18
ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ І ПРОЦЕСИ	
Марія Кармазіна. Партійний вимір російського націоналізму в Україні	29
Юрій Паніч. Національна свідомість українських громадян в сучасних умовах	45
ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ	
Едуард Афонін, Андрій Мартинов. Історична місія сучасного авторитаризму	52
Олена Кіндратець. Деякі аспекти формування сталої демократії	63
ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА	
Любов Півнева. Політична і популярна культури як предмет політологічного аналізу ..	74
ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ	
Володимир Клименко. Проблеми військово-соціального управління: кадрова політика у Збройних Силах України	82
ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО	
Олена Демченко. Діяльність груп інтересів в Україні	89
ДЕРЖАВА І ЦЕРКВА	
Олена Романова. Релігійний компонент в системі освіти: підходи до державного регулювання	98
Вікторія Туренко. Роль релігії і віри в суспільному розвитку	108
АСПЕКТИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ	
Валерій Бебик. Політичний менеджмент глобальної інтелектуальної сфери	120
Віктор Пироженко. Національна консолідація в умовах обмеження державного суверенітету	128
Сергій Біляцький, Наталія Ярова. Соціальні наслідки зростання населення Землі	144
УКРАЇНА І СВІТ	
Оксана Митрофанова. Польща як стратегічний партнер України	153
ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ	
Костянтин Вітман. Концепція державної національної політики Республіки Молдова ..	161
ПОСТАТІ	
Федір Медвідь. Політико-правова доктрина Івана Франка	170
НАУКОВІ КОНФЕРЕНЦІЇ	
Зростання політичної активності молоді як суттєвий чинник вдосконалення партійної системи	178
АКТУАЛЬНІ ВИДАННЯ	
Віктор Андрусів. Суспільна ідея та соціо-комунікація в добу української незалежності	181
КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ	183
Показчик статей і матеріалів, опублікованих в журналі "Політичний менеджмент" 2006 року	185
Вийшов у світ №6 (20) журналу "Соціальна психологія"	190

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.
Протокол №7 від 09.11.2006 р.*

*За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори. Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.*

Підписано до друку 23.11.2006 р. Формат 70 x 100/16.

Офсетний друк. Ум.-друк. арк. 11,75. Облік.-вид. арк. 10,05. Зам. № 440. Наклад 600 примірників

Безоплатно. Не для продажу

Надруковано з готових фотоформ у видавництві "Інтер Графіка"
36000, м. Полтава, вул. Гагамлика, 80

© Український центр політичного менеджменту, 2006

Соціологія міжетнічного конфлікту: теоретичний аспект

Володимир Євтух,

доктор історичних наук,

член-кореспондент НАН України,

декан факультету соціології та психології

Національного університету ім. Т. Шевченка

До змісту поняття міжетнічного конфлікту

Передовсім варто зробити кілька заваг, котрі, на мою думку, допоможуть адекватно сконцентрувати увагу на змістовому аналізі явища з соціологічної точки зору. Слід констатувати, що міжетнічний (етнічний) конфлікт не став на сьогодні предметом адекватного дослідження в системі соціологічного знання. Певною (але не значною) мірою він розглядався в контексті інтерпретацій конфлікту як явища суспільного розвитку взагалі. Часто-густо він був і лишається об'єктом психології, філософії, культурології [1], згодом – політології [2] і лише останнім часом стає предметом дослідження в соціології [3].

В науковій літературі та й у практиці законодавчого і виконавчого регулювання етнонаціонального розвитку поліетнічного суспільства найчастіше вживається термін „етнічний конфлікт”. Пропоную вживати термін „міжетнічний конфлікт”, особливо у зв'язку з потребою розглядати явище в соціологічному аспекті. Адже одним з предметів соціології є соціальні відносини, а „конфлікт” – одна з форм прояву цих відносин. Це не означає, що варто повністю відмовитися від терміна „етнічний конфлікт”. Кореляція (співвідношення) між цими двома термінами має розглядатися на рівні понять „загальне – конкретне”. Якщо термін „етнічний конфлікт” доречно застосовувати тоді, коли хочемо у загальному означити конфліктну ситуацію, пов'язану з етнічністю (тобто етнічні ознаки учасників конфлікту тим чи іншим чином спричиняють таку ситуацію), то термін „міжетнічний конфлікт” вимагає уточнення (конкретизації) „етнічних учасників”, тобто представників тих чи інших спільнот. Принагідно зазначу, що поняття „етнічна спільнота” є узагальнюючим для усіх типів груп людей, яких ми об'єднуємо на основі їх етнічного походження [4]. Цей термін релевантний і до етносів, і до субетносів, і до етнічних груп, і до етнічних меншин, які є компонентами

етнонаціональної структури поліетнічного суспільства [5], і які, реалізуючи свої особливості як соціальної групи у повсякденному житті, виявляють певні відмінності, що дає можливість із загального („етнічна спільнота”) виокремлювати себе в середовищі поліетнічного суспільства. Додам, що ці особливості (відмінності) найчіткіше проявляються в процесі їх відносин у різних сферах суспільного життя (міжетнічної взаємодії).

У міркуваннях про сутність термінів „конфлікти”, пов’язаних з етнічним фактором, наближаюся до думки про надання переваги термінові „міжетнічний конфлікт”, оскільки він передбачає участь конкретних сторін (етнічностей – у даному конкретному випадку вживаю як синонім терміна „етнічна спільнота”) у цьому виді відносин між ними. Отже, у подальшому, пропонуючи користуватись терміном „міжетнічний конфлікт”, звертаю особливу увагу на те, що він лінгвістично фіксує одне з явищ міжетнічної взаємодії, котре (явище), у свою чергу, є складовою міжетнічної взаємодії. Запропонована теза буде конкретизована далі у сюжеті про структуру міжетнічних конфліктів як складової міжетнічної взаємодії.

З’ясувавши деякі методологічні аспекти у підходах до трактування термінів „етнічний конфлікт” і „міжетнічний конфлікт”, спробую подати визначення останнього. Отже, **міжетнічний конфлікт** – це специфічна ситуація у стосунках між етнічними спільнотами, її частинами або ж її окремими представниками, змістом якої є змагання учасників цих стосунків за відповідні ніші у суспільному житті поліетнічної країни й у ході якого відбувається протиставлення інтересів і застосування будь-яких засобів для реалізації цих інтересів та утвердження стійких позицій своєї етнічності в етнонаціональній структурі суспільства проживання.

Такий зміст міжетнічного конфлікту подається у довідниках; в цьому змісті переважає етнополітологічне звучання. Щоправда, таке визначення конфлікту до певної міри корелюється і з його соціологічним трактуванням. Можна погодитися з думкою соціологів, що для фахівців цієї галузі знань конфлікт „...передовсім – це модель поведінки з особливим розподілом ролей, послідовністю подій, способами висловлення поглядів та ціннісних орієнтацій, мотивацій і формами відстоювання інтересів. Соціолог описує конфлікт за допомогою системи перемінних. Основні перемінні – розбіжності та домінування” [6]. Саме така інтерпретація дозволяє розкрити сутність конфлікту етнічного. Та для цього необхідно знати не лише типи поведінки, але й, передовсім, причини його появи, форми вияву і, на мою думку, його структуру, що надзвичайно важливо. У подальшому дискурсі спробую подати свій погляд на ці складові соціологічного аналізу міжетнічного конфлікту.

Завважу, що перебіг міжетнічного конфлікту може мати різні форми – від латентної до чітко вираженої (аж до застосування сили). Всі ці форми вияву міжетнічного конфлікту будуть предметом детальнішого аналізу

згодом. На даній стадії привертаю увагу до того, що запропонований термін „міжетнічний конфлікт” може вживатись як у однині, так і у множині: він може бути лише один, але їх може бути кілька на території однієї поліетнічної країни або ж по одному у кількох країнах. Якщо йдеться про явище як таке (*per se*), то доречним стає вживання терміна лише в однині, оскільки явище саме по собі унікальне, а форми вияву можуть бути різними через багато об’єктивних і суб’єктивних обставин.

Міжетнічний конфлікт відбувається у міжетнічній взаємодії чи то на рівні „більшість – меншість”, чи то на рівні „меншість – меншість”. У першому випадку можемо говорити про макрорівень, оскільки тут задіяний національний рівень (мається на увазі принаймні один компонент – більшість, котра, як правило, покриває усю територію), а в другому – про мікрорівень (або ж меншинний рівень).

До речі, практика міжетнічних стосунків свідчить, що конфлікт на рівні „більшість – меншість” зазвичай розуміється як конфлікт між меншістю і владою, оскільки більшість у свідомості меншинних груп асоціюється саме з владою. І справді, практично у всіх поліетнічних країнах представники більшості домінують у владних структурах. Підтвердження цій думці можна знайти, аналізуючи конфліктні ситуації 1960 – 1980-х років у таких поліетнічних країнах, як США і Канада, де невдоволення меншин своїм соціальним статусом, а також реалізацією запитів їх етнокультурного розвитку час від часу виливалось у гострі виступи проти влади, проти її політики щодо національних меншин (афроамериканці, латиноамериканці, індіанці в США; індіанці, франкоканадці в Канаді) [7]. Щоправда, ця теза не повністю адекватно відтворює ситуацію в країнах, які свого часу входили до складу більших етнополітичних утворень (держав), наприклад, СРСР, соціалістичної Югославії. Так, скажімо, у тодішній Україні у владних структурах досить вагомо був (і досі залишається) представлений суто російський або зрусифікований компонент. Тому в нашій країні претензії меншинних груп до влади, за окремими випадками, не завжди чітко артикуються на етнічній основі, як, скажімо, в США. Тут виступи національних меншин проти влади на різних історичних відтинках були одночасово виступами проти англосаксонської більшості, оскільки владні структури, як правило, були представлені англосаксонцями. В контексті даного викладу (приклад України) протистояння або ж конфлікти між етнічними спільнотами і владою скоріше варто класифікувати як етнополітичні, а не суто міжетнічні.

Причини та форми прояву міжетнічного конфлікту

Міжетнічний конфлікт може бути спричинений цілою низкою факторів. Залежно від того, який чинник в основному генерує конфлікт, може бути здійснена їх класифікація. Пропоную зробити це відповідно до сфер

суспільного розвитку, пам'ятаючи, що причини в будь-яких сферах корелюються передовсім з етнічною сферою розвитку суспільства, аби уникнути непорозумінь, до якої із сфер відносити конфлікт. При цьому слід мати на увазі, що всі причини, які збуджують конфлікт, перебувають у постійній взаємодії. Зрештою, як відзначають дослідники, кінцева детермінованість конфліктів, які є однією з форм міжетнічної взаємодії, має етнічну мотивацію.

Завважу, що для розуміння природи міжетнічного конфлікту, його розвитку і прогнозів важливу роль може відіграти його аналіз на основі теорії генетичної подібності. Щоправда, ця теорія в контексті етнічності не застосовувалась до аналізу суспільних явищ, принаймні в Україні. У цій статті я вперше звертаю увагу на важливість цієї теорії у дослідженні міжетнічного конфлікту, погоджуючись з думкою одного з визнаних західних експертів К. Линн про те, що „расовий та етнічний конфлікт виявляється в усьому світі – між чорними і білими в Сполучених Штатах, Південній Африці і в Британії; між басками та іспанцями в Іспанії; між ірландцями та британцями у Північній Ірландії. Ці конфлікти пояснювалися такими науками, як соціологія, психологія та економіка. Генетична теорія подібності найбільш просунулась у розумінні цих конфліктів” [8]. У подальших наукових пошуках спробую визначити адаптивність цієї теорії до українського контексту.

Отже, найпотужнішими чинниками, які можуть стимулювати появу і розвиток міжетнічного конфлікту, на мою думку, є наступні: соціальні, політичні, культурні, психологічні, релігійні; ті, що розгортаються у сфері управління та відносин регіональної і центральної влади; суто етнічні, що базуються на стереотипах (уявленнях) представників різних спільнот одне про одного.

Досвід суспільного розвитку поліетнічних країн та результати досліджень, передовсім соціологічних, свідчать, що найбільше силове поле у соціальних чинників, оскільки, як правило, представники невідомуючих і, перш за все, малочисельних етнічних спільнот є найзанедбанішими в соціальному плані – низький рівень життя, високий рівень безробіття, низький рівень освіти, обмежені можливості доступу до соціальних благ та соціальної мобільності (згадаємо, наприклад, в Україні рома, гагаузів, румунів, кримських татар тощо). Винятки у цьому контексті в українському суспільстві становлять росіяни і євреї, соціальний статус яких вищий за статус представників титульної нації – українців [9].

Пріоритетність дії чинників соціального характеру у формуванні силового поля міжетнічного конфлікту дає підстави для дослідників визначати міжетнічний конфлікт як особливий вид конфлікту соціального. На користь такого твердження свідчить і визначення предметно-об'єктивної зони спеціальної соціологічної науки – етносоціології, яка досліджує феномен міжетнічного конфлікту. Щоправда, поки що

достеменно не з'ясовані параметри розмежування та взаємодії соціального конфлікту і міжетнічного конфлікту. Це, на думку фахівців, які прагнуть досліджувати міжетнічний (етнічний) конфлікт, зумовлено „...теоретичною нерозробленістю питання співвідношення соціального та етнічного...” [10]. У одній з наступних студій спробую проаналізувати це співвідношення і запропонувати критерії розмежування цих двох видів конфліктів.

Політичні причини міжетнічного конфлікту пов'язані передовсім з прагненнями груп (етнічних спільнот) формувати свої етнополітичні організми (ЕПО) [11], або ж принаймні свої етносоціальні організми (ЕСО) [12], або ж з обмеженістю в рамках політичної держави доступу представників етнічних спільнот до прийняття рішень, які впливають на їх статус та етнонаціональний розвиток країни.

Для культурних чинників з усією очевидністю виявляється тоді, коли йдеться про етнокультурну сферу життєдіяльності спільнот. До конфлікту спонукає в цьому випадку прагнення спільнот зміцнити свої позиції в етнокультурному просторі поліетнічної країни та формувати умови для збереження своєї ідентичності.

На відміну від трьох перших груп чинників міжетнічного конфлікту, психологічні, на моє переконання, носять більш індивідуальний характер; це можна пов'язати з поведінкою окремих представників окремих спільнот і формуванням так званих етнічних еліт. Представники останніх, як правило, очолюють етнонаціональні рухи і спрямовують свої дії, а також дії спільноти на реалізацію поставленої мети: або ж утворення своїх ЕПО та ЕСО, або ж розширення можливостей доступу до прийняття рішень чи то стимулювання розвитку своїх спільнот в етнонаціональній структурі поліетнічного суспільства.

Релігійні чинники особливо даються взнаки тоді, коли етнічність співпадає з віросповіданням, оскільки як перша, так і друге перебувають у стані підпорядкування домінантній більшості. Зазначу, що для України така ситуація не характерна: наявність численних релігій (навіть у межах української етнічної спільноти) послаблює дію релігійного чинника у формуванні конфліктогенних ситуацій, які стимулюють виникнення міжетнічного конфлікту, хіба що за винятком мусульман з їх концентрацією в Криму.

Щодо причин, які перебувають на управлінському рівні та рівні стосунків регіонів і центру, то вони концентруються у двох площинах: 1) недосконале або ж невдале законодавство, на якому вибудовується менеджмент у сфері міжетнічних стосунків; 2) розподіл ресурсів, у тому числі й задіяних для етнокультурного розвитку етнічних спільнот. Це властиве, зокрема, й Україні.

Оглядаючи причини міжетнічного конфлікту (а їх, це зрозуміло навіть з короткого переліку, велика кількість), можна зробити узагальнюючий висновок, що основною причиною конфліктів є змагання соціальних груп

(а етнічна спільнота є одним з її різновидів) за здобуття гідних ніш у суспільному розвитку країни.

В поліетнічних країнах це змагання значною мірою екстраполюється на базі етнічного чинника. Оскільки можливості таких ніш на певному статичному етапі розвитку суспільства обмежені (мається на увазі, що вони, як правило, зайняті представниками етнічних спільнот з потужнішим силовим полем), то змагальне співіснування різних етнічних спільнот може набирати гостроти й досягати, за Е. Бонасич (американська дослідниця міжетнічної взаємодії), стану етнічного антагонізму [13], від якого лише крок до міжетнічного конфлікту.

Серед можливих форм проявів конфлікту (їх можна визначити як конкретні, хоча ці форми можна розглядати також і як форми поведінки (більш широкої діяльності) акторів у міжетнічному конфлікті) найчастіше спостерігаються такі:

- неприйняття меншістю цінностей, які сповідує та проголошує домінуюча більшість, а подеколи їх і нав'язує;
- відмова з будь-якої нагоди виконувати рішення центральної влади;
- протистояння між більшістю і меншістю через принципові засади етнополітики держави (наприклад, відмови у наданні громадянства; заборони на професії; заходи, які спричиняють зміни в етнічному складі тих чи тих регіонів тощо);
- прояви неповаги, вандалізму щодо культурних та історичних святинь (символів) тієї чи іншої спільноти (як правило, на рівні стосунків „меншість – меншість”);
- виштовхування з престижних бізнесових ніш представниками однієї національності представників іншої;
- ксенофобія тощо.

З огляду на те, що конкретні форми прояву конфлікту можна класифікувати і як форми поведінки акторів міжетнічного конфлікту, то є підстави погодитися з думкою дослідника міжетнічних (міжнаціональних) конфліктів російського соціолога А. Здравомислова, що трьома основними формами прояву конфлікту (очевидно, за характером дії його акторів) є: 1) стихійні конфлікти – стихійні зіткнення масового характеру (таких було чимало на території СРСР – Алмати, Нагірний Карабах, Сумгаїт тощо); 2) організовані конфлікти (вони виростили з першої форми – чеченська війна, військові дії в Придністров'ї); 3) наростання міжетнічної (міжнаціональної) напруги, агрегація етнічних (національних) почуттів, однак без стихійних насильницьких дій (мітинги, демонстрації, голосування – Балтія) [14].

Принагідно, в контексті форм прояву міжетнічного конфлікту, привертаю увагу до тверджень американського і канадського психологів І. Сільверманна і Д. Казе, з котрими я повністю погоджуюсь, що міжгрупові змагання стимулюються і агрегуються прагматиками (особами,

зацікавленими в конфліктогенних ситуаціях, які розраховують на певний зиск) [15].

Структура та фактори міжетнічного конфлікту

Міжетнічний конфлікт (потенційно або ж реально) є одним з елементів того чи іншого типу розвитку поліетнічного суспільства. Саме становище етнічної спільноти в суспільстві виступає джерелом конфлікту, а сам конфлікт виникає там, де відчутна її соціально-економічна нерівність та культурна занедбаність. Оскільки, згідно з концепцією конфліктного розвитку, в міжетнічній взаємодії існує конкуренція (змагання етнічних спільнот за престижні соціальні, економічні, політичні, культурні ніші), то вона переважно і визначає характер перебігу конфлікту. У цьому контексті структуру міжетнічного конфлікту можна представити так:

- етнічне дистанціювання;
- етнічна неприязнь;
- етнічна ворожість;
- етнічна напруга;
- етнічна конфронтація;
- етнічний антагонізм.

Власне кажучи, кожен із цих компонентів (якщо міжетнічний конфлікт розглядати як статичну ситуацію) або ж кожної стадії (якщо міжетнічний конфлікт розглядати як ситуацію, що розвивається) має свої функціональні навантаження й зумовлюється на кожному етапі певними обставинами. З'ясування причин появи та змісту кожного компонента (кожної стадії) міжетнічного конфлікту дозволить виробити заходи для запобігання йому на стадії розвитку або ж для його подолання, якщо конфлікт стає реальністю міжетнічної взаємодії.

Отже, наступний сюжет присвячується саме з'ясуванню причин, котрі зумовлюють появу того чи іншого компонента (стадії) міжетнічного конфлікту, та їх змісту.

Етнічне дистанціювання (етнокультурна дистанція) визначається етнічними характеристиками індивідуума або всієї спільноти, які вирізняють їх серед інших. Скажімо, кожна з етнічних спільнот України (нагадаю, що в Україні живуть представники близько 130 етносів) має усталені етнічні риси; у межах парадигми відносин „ми – вони” ці риси відіграють особливу роль – формують самотутню спільність, несхожу на іншу, і є основою для порівняння себе з іншими.

До речі, усталені етнічні риси складають основу ідентичності окремих осіб, які утворюють етнічні спільноти. Західні дослідники підкреслюють, що структура етнічної ідентичності схожа для всіх етнічних меншинних груп, принаймні у Великій Британії, але зміст цієї ідентичності відрізняється у різних спільнотах [16]. Навіть коли не заглиблюватися в детальний аналіз відмінностей, просте спостереження (у даному випадку

не йдеться про метод соціологічного дослідження) дає змогу фіксувати відмінності, передовсім культурні, в українців і грузинів, чи то у білорусів і німців, або ж в угорців і румунів. На мою думку, механічна фіксація відмінностей етнічних спільнот не означає автоматичне дистанціювання. Воно починається тоді, коли представники інших етнічностей починають фіксувати відмінні від їхніх способи прийняття довколишнього світу й реакцію на його явища (сюди включаються як люди, так і біолого-географічне довкілля). Саме на цьому відтинку міжетнічної взаємодії починається активне порівнювання себе з іншими. В цьому порівнянні та на цій стадії міжетнічної взаємодії і виникнення потенційного конфлікту можуть виявлятися дві тенденції: перша виражена у формуванні можливостей до зближення, основою якого стає прагнення опанувати й зрозуміти іншу, ніж власна, етнічність; друга виражена у дистанціюванні, а подеколи й у протиставленні себе іншим. Якщо переважає друга тенденція, то, вочевидь, етнічне дистанціювання можна трактувати як чинник, що закладає основи майбутнього конфлікту. Ще раз нагадаю, що це відбувається за умов змагання за престижні (або ж принаймні адекватні уявленням етнічних спільнот) ніші у розвитку суспільства.

Наступний компонент (стадія) – **етнічна неприязнь** – може вважатися початковою стадією власне міжетнічного конфлікту. Вона зумовлюється, як і кожне явище міжетнічної взаємодії, цілою низкою факторів. В її основі – несприйняття людей з іншою культурою, ментальністю. Як правило, таке ставлення до інших базується на системі етнічних стереотипів, зазвичай не позитивних, а ще точніше – неадекватних, а подеколи й негативних. Самі ж стереотипи формуються на основі інформації, якою володіють учасники міжетнічної взаємодії. Ця інформація складається із знань, одержаних в результаті контактів, спілкування з представниками інших етнічностей, із ЗМІ, художньої та наукової літератури, історичних джерел і, не в останню чергу, з усних переказів певних історій, епізодів із життя етнічних спільнот (досить часто упереджених) тощо. За обмеженого масиву інформації й, до того ж, чітко вираженого негативного змісту є всі підстави для формування неприязні (як правило, не у всіх членів, а лише у певної частини тієї чи іншої спільноти).

Етнічна ворожість (це вже наступний момент (стадія) міжетнічного конфлікту) є акцентованим вираженням етнічної неприязні, яка має чітко окреслений об'єкт, на котрому акцентується негативне ставлення представників інших спільнот. Зазвичай таке ставлення формується цілеспрямовано через засоби інформації (в українській реальності не називаю їх масовими, бо, як правило, негативні образи інших етносів шляхом маніпулювання окремими фактами з історії й сучасності намагаються сформувати незначні за своїми накладками періодичні видання). Такі випадки в Україні фіксуються щодо євреїв, кримських татар, рома, а ще більшою мірою до іммігрантів – вихідців з країн Африки,

Південно-Східної Азії, арабів тощо. У країнах Західної Європи наприкінці 2005 – на початку 2006 року під впливом різних факторів, зокрема і релігійних, рівень етнічної ворожості щодо вихідців з мусульманських країн значно зріс.

В структурі міжетнічного конфлікту **етнічна напруга** є комплексним феноменом, що формується під впливом різних факторів, але, перш за все, соціальних і політичних. Вона, на відміну від етнічної неприязні та етнічної ворожості, котрі, як правило, є ознакою міжетнічної взаємодії на індивідуальному рівні, проявляється на груповому (колективному) рівні в міжетнічній взаємодії, оскільки охоплює певну частину спільнот. Тут вже йдеться про групові інтереси і змагання за їх втілення. Власне вже на цьому етапі можна говорити про боротьбу за соціальні, економічні, політичні й культурні ніші в суспільному розвитку поліетнічної держави. Проявами міжетнічної напруги на рівні стосунків „більшість – меншість” можуть бути різкі заяви меншості щодо дискримінування її більшістю у різних сферах суспільного життя, відмова більшості враховувати інтереси меншості. Типовим прикладом таких стосунків є стосунки депортованих, які вже повернулися і ще повертаються до Криму, та владних структур півострова.

У взаємодії на рівні „меншість – меншість” проявом етнічної напруги є відмова від підтримки вимог однієї меншості іншою, поширення негативних етнічних стереотипів, відмова від участі у заходах, які проводить та чи інша етнічна спільнота. Тут практично не спостерігається таке явище, як міжетнічна солідарність, завдяки якій можна домогтися поступок з боку влади. Характерним прикладом цього була ситуація з виступами американських індіанців у Вундед Ні проти влади (1970-і роки) – ці акції не були підтримані представниками інших національних меншин США. Оглядаючи нинішню етнополітичну ситуацію в Україні, можемо віднайти чимало прикладів якщо не безпосереднього, то принаймні опосередкованого прояву етнічної напруги: у заходах однієї етнічної спільноти, спрямованих на поліпшення її соціального статусу й підвищення ролі в культурному житті суспільства, за незначними винятками, не беруть участі представники іншої, хіба що окремі лідери етнічних організацій.

Етнічна конфронтація – це компонент міжетнічного конфлікту, який реалізується у протиставленні інтересів однієї етнічної спільноти інтересам іншої, або ж на рівні більшості і меншості, у прагненні вирішити проблемні питання за власними сценаріями. Ця стадія розвитку міжетнічного конфлікту є тим моментом, коли формуються бажання рішучих дій у вирішенні проблем, які стали предметом міжетнічного конфлікту. Якщо інші компоненти (стадії) міжетнічного конфлікту носять переважно стихійний характер, то для етнічної конфронтації все помітнішою стає організованість (керованість з боку лідерів етнічних рухів)

цих процесів.

Найвищою точкою в структурі міжетнічного конфлікту є **етнічний антагонізм**, який виростає з етнічної напруги і конфронтації та характеризується жорстоким змаганням за ніші в суспільному житті поліетнічної країни. Етнічний антагонізм завершує формування структури міжетнічного конфлікту. Дослідники цієї проблеми акцентують увагу на домінуючій ролі економічних факторів у ескаляції етнічного антагонізму. Е. Бонасич, яка першою почала досліджувати феномен етнічного антагонізму, аналізуючи ситуацію в США, вказувала, зокрема, на його економічну природу (економічні чинники – змагання за економічні ніші були домінуючими у визначенні сутності явища) [18].

Щоправда, у 1990-і роки конфліктологи, наприклад, російський дослідник В. Малахов, все більше уваги звертають на силу інших факторів, передовсім „конфронтації стосовно цінностей ідеальних”. Така думка випливає із твердження, що „конфлікти, які розгортаються в сучасних індустріально розвинутих суспільствах, осмислюються не стільки як зіткнення за ті чи інші матеріальні цінності (конфлікти інтересів), скільки як конфронтація щодо цінностей ідеальних (конфлікт визнання)” [19]. А боротьба за визнання розгортається, в першу чергу, у символічній, а не в інструментальній площині, до якої належить і економічна сфера. Сфера міжетнічних сосунків справді є тією сферою, де, можливо, боротьба за визнання проявляється найбільш рельєфно, і тут символічний вимір може відігравати більшу роль, ніж практична користь.

Дослідники наводять такі приклади: виступи словенської меншості в Австрії на початку 1970-х років, причиною яких стала спроба місцевої адміністрації федеральної землі Кертнен замінити двомовні (словенська, німецька мови) покажчики на вулицях на одномовні (німецька мова); угорців Словаччини за можливість здобувати освіту рідною мовою й працювати із застосуванням угорської мови (кінець XX століття). Дещо подібні ситуації виникають і в Україні: вимоги угорців, румунів, кримських татар сформувати „закриті” цикли (від дитячого садка до вищого навчального закладу) підготовки фахівців рідною мовою.

У розумінні суті міжетнічного конфлікту, процесу його структурування та розвитку важливу роль відіграють актори. З тих, хто задіяний у міжетнічному конфлікті, можна виокремити таких акторів (дійових осіб): 1) учасник; 2) суб'єкт; 3) посередник.

Акцентація на акторах конфлікту особливо важлива при з'ясуванні соціологічного контексту, оскільки привертає увагу до їх відносин (взаємодії), що є вагомим чинником самого змісту та вислідів конфлікту. Власне, складність феномена „міжетнічних конфліктів” та його сучасне розуміння не вичерпуються таким поняттям, як „сторона конфлікту”. Щодо його учасників, то ними можуть бути індивідууми, групи, організації, а також люди, які випадково опиняються в зоні конфлікту. Такі ситуації

часто спостерігаються на Північному Кавказі, в Ізраїлі. Суб'єктами конфлікту виступають ті, хто здійснює вплив на перебіг та вислід конфлікту. Зазвичай вплив суб'єктів визначається не лише певними особистісними чи груповими можливостями, але й інтересами. Нагадаю: суб'єктами можуть бути представники органів виконавчої влади й місцевого самоврядування, політичних партій, громадських організацій тощо. Оскільки важлива роль в управлінні конфліктом належить посередникам, то вони є чи не найактивнішими його акторами. Посередниками можуть виступати, крім окремих авторитетних особистостей, і перелічені вище суб'єкти, однак їх роль як посередників відрізнятиметься від ролі суб'єктів, оскільки вони вже перебирають на себе роль управління міжетнічним конфліктом і виконують функцію примирення.

Міжетнічна взаємодія – умова реалізації конфлікту

Зміст міжетнічного конфлікту адекватно розглядати в контексті міжетнічної взаємодії, оскільки він реалізується як явище саме у взаємодії різних компонентів етнонаціональної структури населення поліетнічної країни. Тому варто бодай у загальних рисах подати структуру міжетнічної взаємодії й визначити поле реалізації структурних елементів конфлікту, як і структури в цілому, а також з'ясувати, на яких етапах цієї взаємодії виникає сам конфлікт.

В аналізі зазначених моментів, вкрай необхідних для розуміння суті міжетнічного конфлікту, доречною буде парадигма стосунків американського соціолога П. Роуза, концентровано відтворена у формулі „ми – вони” [20]. Вона зводиться, власне, до того, що люди, вступаючи у контакти, відносини з іншими людьми, виокремлюють себе з-поміж інших (іноді протиставляючи, а частіше ні себе іншим), порівнюють себе з іншими й на основі цього вибудовують свої стосунки, особливо на індивідуальному рівні.

Нагадаю, що змістом поняття „міжетнічні взаємодії” є взаємодія представників різних етносів, які проживають у межах одного етнополітичного організму (держави), через безпосередні й опосередковані контакти на індивідуальному рівні у всіх сферах суспільного життя, в результаті яких здійснюється обмін етнічною інформацією і під впливом яких формуються уявлення одне про одного (етнічні стереотипи), корегуються уявлення про самих себе (етнічні автостереотипи) та формується відповідна етнонаціональна ситуація в країні [21].

До речі, міжетнічна взаємодія, згідно з концепцією багатьох західних дослідників (з якою можна погодитись), це взаємодія в умовах етнічних відмінностей, і багато дослідників міжетнічних конфліктів в їх основу кладуть саме ці відмінності.

Вважаю, що етнічні відмінності не завжди генерують конфлікти – вони

стають генеруючим чинником за певних обставин, наприклад, за умови штучного формування негативних стереотипів щодо тієї чи іншої спільноти. Або ж, як зазначалося вище, зацікавлені актори можуть створювати умови для дії цих чинників. Виходячи з такої концепції, у міжетнічній взаємодії чітко виявляються дві протилежні тенденції: 1) етнічна сегментація й етнічна окремішність; 2) етнічна гомогенізація (однорідність).

Враховуючи велике значення первинних контактів, які, безумовно, відбуваються за умови „етнічних відмінностей”, варто зважити на те, що, в процесі свого розвитку, на характер етнічної взаємодії вирішально впливати можуть соціально-економічні та політичні умови конкретної країни. До речі, як і у випадку з міжетнічним конфліктом.

На сьогодні пропоную таку структуру міжетнічної взаємодії: міжетнічні контакти, міжетнічне спілкування, міжетнічні зв'язки, міжетнічні відносини. Ці структурні елементи міжетнічної взаємодії реалізуються на двох рівнях – індивідуальному і груповому (колективному), безпосередньо (скажімо, пряме спілкування етнофорів у етноконтактній зоні) чи опосередковано (наприклад, через засоби масової інформації). Ці елементи взаємопов'язані, але кожен з них має свої функціональні особливості. Скажімо, міжетнічне спілкування, міжетнічні контакти складають основу формування цілісної системи міжетнічних зв'язків. Вони можуть бути спорадичними, тимчасовими, безсистемними. Міжетнічні відносини є усталеною системою, яка завершує формування структури етнічної взаємодії. На цьому рівні важливу роль відіграє колективний (груповий) стереотип представників різних етносів, які перебувають у постійній взаємодії, – саме той, який західна соціологія включає в межі антитези „ми – вони”. Структура міжетнічної взаємодії реалізується на побутовому рівні, у процесі виробництва, суспільно-громадської діяльності представників етносів, які проживають в межах одного етнополітичного організму, в участі у політичних процесах. Саме у цих сферах зароджується і виявляється міжетнічний конфлікт.

Зважаючи на те, що кожний структурний елемент міжетнічного конфлікту, як і конфлікт в цілому, реалізується лише в умовах міжетнічної взаємодії, то важливо визначити дію силового поля взаємодії і параметри, в яких реалізується той чи той елемент структури конфлікту.

Оскільки етнічне дистанціювання визначається етнокультурними характеристиками (індивідуума чи всієї спільноти), воно до певної міри є об'єктивною даністю, тобто ця даність реалізується на всіх щаблях міжетнічної взаємодії. Етнічна неприязнь, за моїми спостереженнями, виникає на початковій стадії міжетнічної взаємодії – під час контактів, які є, як правило, індивідуальним явищем. Наступні структурні компоненти міжетнічного конфлікту (етнічна ворожість, етнічна напруга, етнічна конфронтація, етнічний антагонізм) корелюються з такими

стадіями міжетнічної взаємодії, як спілкування, зв'язки, відносини. Мною розробляється матриця, яка дасть можливість у майбутньому відтворити характер співвідношення елементів міжетнічної взаємодії та елементів міжетнічного конфлікту і визначити моменти, у яких фіксуються піки загострення в міжетнічних стосунках. А це, в свою чергу, дає можливість впливати на перебіг конфлікту і, зрештою, відкриває перспективи його врегулювання. Останнє лежить у площині етнополітичного менеджменту.

Запобігання міжетнічним конфліктам є одним з елементів етнополітичного менеджменту, а у вузькому значенні – управління конфліктом. Оскільки міжетнічні конфлікти реалізуються на двох рівнях: 1) більшість – меншість, і, як правило, влада – етнічні спільноти; 2) меншість – меншість, то й система їх запобігання має формуватися з урахуванням цих особливостей.

Однак є загальні умови, які визначають можливості запобігання міжетнічних конфліктів та їх вирішення. До таких, передовсім, належить існування ефективної законодавчої бази, яка передбачає наявність концепції етнонаціонального розвитку, закони і нормативні акти. Недарма, скажімо, ще на початку масових міграцій до США і Канади (кінець XIX – XX століття) у цих країнах ухвалювалися закони, що регулювали міграційні потоки і формували політику адаптації прибулих у нові суспільства. Як правило, ці закони унеможлилювали (щоправда, як з'ясувалося, лише на короткий час) створення „незручностей” для домінуючої більшості в американському чи канадському суспільстві, і тут не виникали ситуації, які можна було б характеризувати як міжетнічний конфлікт. Більше того, у XIX та XX століттях формувалися концепції етнонаціонального розвитку США і Канади, які передбачали (за різними сценаріями й на різних ідеологічних засадах) адаптацію та інтеграцію нових іммігрантів та етнічних спільнот, які вже довгий час жили на території цих країн. Їх зміст, зокрема у XIX – на початку XX століття, спрямовувався на безконфліктну (безвідмовну) інтеграцію у суспільство проживання.

Не можна говорити, що ці концепції офіційно затверджувались на урядовому рівні, але вони і без такого „затвердження” ставали офіційними доктринами урядів США і Канади у сфері етнонаціонального розвитку. До них належали, наприклад, „англоконформізм”, „плавильний казан” (їх можна класифікувати як асиміляціоністські концепції), „культурний плюралізм”, „багатокультурність”, „етнічність” тощо, які можна віднести до концепцій плюралістичного розвитку поліетнічного суспільства [22].

Зазначу, що вибудувати адекватний менеджмент міжетнічного конфлікту можна за умови з'ясування його структури і розуміння закономірностей та особливостей взаємодії її окремих елементів. Певною

мірою аналіз, що здійснювався вище, складає основу як розуміння самого феномена, так і врегулювання ситуацій, що виникають у контексті його функціонування.

Література:

1. **Даниленко О. А.** Социологическое измерение конфликта. – Харьков, Издательский центр Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, 2003. – С. 11 - 53.
2. **Котигоренко В.** Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні. Політологічний аспект. – Київ, 2004. – 722 с.
3. Етносоціологія. Терміни та поняття. – К., Фенікс, 2003. – С. 162 - 174; Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві. – К., Фонд Європа XXI, 2002. – С. 182 - 210.
4. Див.: Етносоціологія. – С. 42.
5. Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник. – Київ, Наукова думка, 2004. – С. 4.
6. **Желтухин А. И.** Социологическая концепция конфликта // Социс. – 1994. – № 4. – С. 141 - 142.
7. Див.: **Євтух В. Б.** Концепции этносоциального развития США и Канады: типология, традиции, эволюция, – Киев: Наукова думка, 1991. – 180 с.
8. **Lynn R.** Balanced polymorphism for ethnocentric and nonethnocentric alleles // Behavioural and Brain Sciences. – 1989. – № 12. – P. 534.
9. Survey „Inter-Ethnic Relations in Ukraine”. Iowa State University – Kyiv National Taras Shevchenko University. Iowa – Kyiv, 2003. – 150 p.
10. **Шемякин Я. Г.** Этнические конфликты: цивилизационный ракурс // Общественные науки и современность. – 1998. – №4. – С. 49.
11. Див.: Етносоціологія. – С. 219.
12. Див.: Етносоціологія. – С. 110.
13. **Bonacich E. A.** Theory of ethnic antagonism: the split labor market // American Sociological Review. – 1973. Vol. 37. – № 4. – P. 554.
14. **Здравомыслов А. Г.** Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве. – Москва, 1999. – С. 10 - 11.
15. **Silvermann Irwin and Case Danielle.** Ethnocentrism vs. pragmatism in the context of human affairs // Ethnic Conflict and Indoctrination. Altruism and Identity in Evolutionary Perspective. Edited by Irenaeus Eibl – Eibestfeldt and Frank K. Salter. – New York. Oxford, Berghahn Books, 1998. – P. 400.
16. **Nazroo James Y. and Karlsen Saffron.** Patterns of identity among ethnic minority people: Diversity and commonality // Ethnic and Racial Studies. – 2003. – Vol. 26. – № 5. – P. 902.
17. **Jewtuch V.** Ethnischer Antagonismus und ethnische Solidarität in den

Laendern Nordamerikas // Migrationsforschung. - Heft 22. - 1989. - S. 29 - 33.

18. **Bonacich E. A.** Op cit.

19. **Малахов В.** Символическое производство этничности и конфликт / Язык и этнический конфликт // [http: //pubs.carnegie.ru](http://pubs.carnegie.ru). - Москва, Фонд Карнеги, 2001. - С. 52.

20. **Rose P. J.** They and we. Racial and ethnic relations in the United States. - New York, 1964. - P. 57.

21. **Євтух В. Б.** Про національну ідею, етнічні меншини, міграції... - К., Стилос, 2000. - С. 153 - 154.

22. **Євтух В. Б.** Концепции этносоциального развития США и Канады - С. 8 -24.

Цивілізаційна чи ціннісна розколотість України?

Микола Михальченко,
доктор філософських наук,
член-кореспондент НАН України,
керівник центру комплексних досліджень політичної науки
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Кураса НАН України
Юрій Шайгородський,
кандидат психологічних наук,
президент Українського центру політичного менеджменту

Протягом усіх років незалежності України точаться розмови, дискусії, організовуються конференції та симпозиуми, темою яких є нібито цивілізаційна розколотість України. Спробуємо довести іншу тезу: цивілізаційної розколотості України у повному сенсі немає, є ціннісна розколотість України, яка інколи маскується під цивілізаційну або є її сурогатом.

Історичний аспект становлення української регіональної цивілізації

Поняття „цивілізація” (від латинського *civilis* - громадянський, державний) увійшло в суспільну науку в середині XVIII століття майже як синонім культури. Використовувалося це поняття також і для характеристики рівня, ступеня суспільного розвитку. Ним активно користувалися французькі просвітителі, називаючи цивілізованим суспільство, яке базується на засадах розуму, гуманізму, справедливості. Вважається, що першим у науковий обіг поняття „цивілізація” увів В. Мірабо, а потім його розгорнули А. Фергюсон, Л. Морган і Ф. Енгельс, наділивши його функцією визначення вищої, після дикості і варварства, епохи людського співіснування. Ф. Енгельс робив спроби обґрунтувати можливість існування „комуністичної цивілізації” як справжньої (вищої) форми існування людської цивілізації.

В сучасній філософії, соціології, політології літературі поняття „цивілізація” використовується в різних смислах і змістах: „антична цивілізація”, „християнська цивілізація”, „цивілізація майя”, „японська цивілізація”, „західна цивілізація”, „буржуазна цивілізація”, „світова

цивілізація”, „глобальна цивілізація” тощо.

Найбільш детально поняття „цивілізація” розроблено у філософсько-соціологічній інтерпретації. В політологічному значенні, коли в основу визначення критерію цивілізації покладається держава, політична нація, тип політичної системи, це поняття використовується значно менше.

Відома точка зору О. Шпенглера, який пов’язував з поняттям цивілізації характеристики ступеня розвитку культури. На його думку, цивілізація не що інше, як „культура, що застигла, завершила процес свого формотворення”. У кожній культурі, зазначав філософ, „є своя **власна**” цивілізація. Вперше ці два слова, якими досі позначали примарні відмінності етичного порядку, інтерпретується тут в періодичному сенсі – як вираз строгої і необхідної **органічної послідовності**. Цивілізація – невідворотна доля культури. Тут досягнуто того піку, з висоти якого можна розв’язувати останні і найважчі питання історичної морфології. Цивілізації суть **найбільш крайні і найбільш штучні стани**, на які здатен вищий тип людей. Вони – завершення; вони йдуть за становленням як те, що постало за життям як смерть, за розвитком як застиглість, за селом і душевним дитинством, втіленими в доріку і готику, як розумова старість і кам’яне, закам’яніле місто. Вони – **кінець**, без права оскарження, але ж вони через внутрішню необхідність завжди виявлялися реальністю [1, с. 163 — 164].

Досягнення культурою стадії цивілізації, вважав О. Шпенглер, означає, що подальший її „розвиток” розгортається як деградація, розклад, самознищення. На думку вченого, в перші десятиліття XX століття європейська культура наблизилася саме до цього етапу розвитку. Перетворюючись на цивілізацію, вона завершує свій цикл. У найближче десятиліття людство стане свідком „присмерку Європи” – процесу розкладу європейської культури, масовізації, технізації життя, руйнації моральних пріоритетів. Безумовно, це однобічне трактування цивілізації та західної культури зокрема, як довела практика.

Англійський історик і соціолог А. Тойнбі поняттям „цивілізація” позначав „локальний соціум” як унікальне (особливе, неповторне) соціально-культурне утворення, яке в своєму розвитку і падінні проходить стадії народження, зростання, катастрофи, розкладу і загибелі. Філософ обґрунтував концепцію колообігу локальних цивілізацій. На його думку, рушійною силою цього колообігу є творча меншість, носій життєвого пориву. Світ, за А. Тойнбі, налічує 21 локальну цивілізацію. Пізніше дослідник зводить їх кількість до 13, розглядає цикл їх розвитку і падіння в історії та обґрунтовує (на відміну від О. Шпенглера) можливість перспективного розвитку західної цивілізації за умови посилення в ній релігійно-духовних та моральних чинників.

Інший філософ, Дж. Неф, вважає, що поняття цивілізації охоплює лише матеріальні й технічні цінності та блага. Щодо духовних цінностей, то їх

віддзеркалює поняття культури. Його позицію поділяють Й. Хейзінга, Ж. Лалу, Ж. Марітен та інші західні теоретики. Обґрунтовуючи свій підхід, вони посилаються, як правило, на Г. Гегеля, вважаючи, що сфера гегелівського об'єктивного духу є не що інше, як цивілізація.

Як бачимо, в інтерпретації поняття цивілізації спостерігаються два основні підходи: позначення певного рівня розвитку суспільства і характеристика його матеріально-технічних досягнень у зіставленні з духовними надбаннями. Обидва підходи часто переплітаються і доповнюють одне одного, хоч і характеризують суспільно-історичний розвиток якісно по-різному.

Суперечливість критеріїв класифікації цивілізацій дає підстави виокремити ще один аспект змісту цивілізацій, пов'язаний з етносами, імперіями, державами. Наприклад, коли говорять про „римську цивілізацію”, то тут на першому місці стоїть Рим як держава, населена різними етносами, де частина автохтонних римлян дуже незначна. Римське громадянство (спочатку надане різним племенам італіків) визначало, хто належить до римської цивілізації, а хто - до варварів. Коли йдеться про слов'янську цивілізацію, то маються на увазі спільні етнічні корені різних народів. Коли кажуть про цивілізацію ацтеків, то тут критерієм цивілізації виступає етнос, який створив державу, культуру, політичний лад. У цій державі інші етноси були лише соціальним гумусом. Китай, Японія, Стародавній Єгипет - це цивілізації-держави.

Отже, можна створити багато класифікацій типів цивілізації в межах світової цивілізації - відповідно до різних критеріїв. І немає ні методологічних, ні теоретичних, ні світоглядних перешкод для цього. Наприклад, ніби опозиційна типологізація - „буржуазна цивілізація - комуністична цивілізація” загалом побудована на різних критеріях: у першому випадку на класовому критерії, у другому - на ідеологічному.

Тому, визначаючи домінантний критерій типологізації цивілізацій - культуру, ми не відкидаємо й інших - етнічних, політичних, географічних, економічних, ідеологічних, релігійних, расових тощо.

У світі існують різні типи цивілізацій: глобальні, регіональні, осередкові (рос. - очаговые). В основі цивілізації можуть бути соціально-економічні уклади, релігії, раси, системи цінностей, ідеології. Цивілізація може збігатися з національними кордонами і виходити за них, навіть охоплювати цілу Землю - світова цивілізація. Сьогодні, коли світ став єдиною глобальною цивілізацією, будь-який народ, будь-яка країна є її складовою. Коли якийсь народ визначають як нецивілізований, то припускаються методологічної помилки. Може йтися лише про відмінність між загально визначеними ознаками цивілізованості й окремим проявом існування частини людської цивілізації, який цілком не підпадає під ці загально визначені ознаки. Ціле і окреме - це різні кількісні та якісні характеристики людства, окремих регіонів, країн і націй. Якщо у XXI столітті існують

тоталітаризм, агресивні війни, геноцид і етноцид, громадянські війни на знищення однієї зі сторін, то винна в цьому вся світова цивілізація і ООН як організація, що була створена для підтримання миру в усьому світі.

Українська цивілізація зароджувалася як етнічна, вона вбирала в себе частину населення Київської Русі (так званої внутрішньої Київської Русі, про що будемо говорити далі), частину народів, які жили на її території після хвиль переселення, а також людей, які приходили на землі України і вважали себе її населенням. Українська етнічна цивілізація є результатом співжиття різних етносів, включення представників інших народів в український етнос. У формі етнічної цивілізації вона існувала в періоди, коли не мала державності. Навіть у ті епохи частина українського етносу існувала в інших державах – в Австро-Угорщині, Польщі, США, Канаді, Аргентині, Австралії.

Українська політична цивілізація існувала лише в періоди повноцінної державності України. Деякий період (1919 - 1991 рр.) вона існувала як сурогат політичної нації. В такій якості вона входила до ООН у 1944 - 1991 роках, коли начебто була „союзною республікою” в складі СРСР, а насправді – провінцією більшовицької імперії, замаскованої під красиву назву: Союз Радянських Соціалістичних Республік. Відновилася українська політична цивілізація як повноцінна 1991 року, коли було проголошено незалежну державу Україна.

Виникає проблема оцінки взаємозв'язку української етнічної і політичної цивілізації – нації. Етнічна українська цивілізація продовжує існування і після здобуття Україною незалежності. Сьогодні українська діаспора (українці, які проживають за кордоном і є громадянами інших держав) є частиною української етнічної цивілізації (якщо вони бажають з нею ідентифікуватися). Ця історична реальність має ширші межі, ніж українська політична цивілізація, обмежена громадянами України, де б вони не проживали. Отже, вона визначається громадянством. Взаємоперехід з однієї цивілізації до іншої здійснюється постійно за наявності спільної етнополітичної основи в період існування державності України. Але це правовий перехід у громадянство України або вихід з нього.

Якщо історичний час, коли існувала й існує українська політична цивілізація-держава, встановити просто, то щодо генези української етнічної цивілізації є різні погляди. Це впливає з претензій трьох країн – України, Росії і Білорусі на історію Русі як на історію своєї країни і навіть держави. Особливо агресивно поводяться у цьому плані історики, ідеологи і політики Росії, які дуже часто претендують на одноосібне привласнення історії Київської Русі як передісторії Російської імперії і сучасної Росії. Якщо провести історичні паралелі, це те ж саме, якби США як колишня колонія Великої Британії претендували на історію останньої. Але американці – розумні люди і ведуть відлік своєї історії з часу проголошення

своєї незалежності.

А тепер звернемося до реальної історії слов'янських народів, які проживали на території Внутрішньої і Зовнішньої Русі, тобто автохтонних народів України і Московщини, залишаючи Білорусь поки що збоку.

Ми виходимо з концепції існування Внутрішньої і Зовнішньої Київської Русі. В IX – X століттях Київська Русь формувалася і розвивалася на землях, які нині є територією України. Новгород і Псков тоді або потрапляли у васальну залежність від Києва і входили до Київської Русі, або ставали майже (а інколи й цілком) незалежними від Києва. Така ж ситуація була ще з деякими землями (князівствами)*.

Землі, які об'єднав Київ до 988 року, коли було прийнято християнство, є землями Внутрішньої Київської Русі. В „Історії Русів” пишеться: „Провінційними поділами тої землі були князівства: Галицьке, Переяславське, Чернігівське, Сіверське, Древлянське і чільне, або Велике, Князівство Київське, котрому вся решта підлягала” [2, с. 38 – 39].

Можна погоджуватися чи ні з поглядами Г. Кониського, але приблизно таку позицію має і М. Грушевський, який в „Історії України-Руси” (Т. II, с. 1 – 3) вважає часи Володимира Святого кульмінаційною точкою процесу розбудови Київської Русі, завершенням його механічної еволюції. Пізніше почався процес екстенсивного розростання Київської Русі, тобто створення Зовнішньої Київської Русі – фактично напівколоній або васальних слов'янських князівств, де слов'яни змішувалися з титульним населенням і асимілювали його. За нащадків Володимира Першого (Святого) Зовнішня Київська Русь швидко зростає, але зв'язки між Внутрішньою і Зовнішньою частинами Київської держави послаблюються. Такий же шлях проходили Стародавня Греція і Рим. Можна констатувати, що вже після смерті Ярослава Мудрого почався процес відходу Зовнішньої частини Київської Русі від Києва. І початок цьому процесу поклав сам Ярослав Мудрий, який, об'єднавши Київську Русь, розділив її на частини між своїми нащадками.

Як вказує М. Грушевський, „по смерті Ярослава землі Київської держави (порахувавши сюди і Полоцьк) зісталися поділені на сім паїв. Три більші і майже рівнорядні з собою, тільки не компактні володіння – трьох старших Ярославичів: Київ з Туровом і Новгород із Псковом – Ізяслава;

* Винятком є Стародубщина, що входила в Київське, Чернігівське князівства (м. Стародуб відоме з XI століття, тепер райцентр Брянської області, Росія), а також в Україну з XIII до початку XX століття. В реєстрове козацтво входили два козацькі полки – Перший Стародубський і Другий Стародубський. Відмова цих полків підтримати І. Мазепу на союз з Карлом XII стала важливим фактором поразки шведів під Полтавою. Полковник одного з полків, І. Скоропадський, 1708 року був обраний гетьманом Лівобережної України. За територіальним розподілом 1922 – 1939 років Стародубщина, яка була повітом Чернігівської губернії, перейшла до Росії.

Чернігів з Муромом і Тмутаракань – Святослава; Переяслав і Ростов з Білоозером – Всеволода^{*}. Чотири менші: двох молодших Ярославичів – Волинь і Смоленськ; Ростислава – Галичина^{**} і Всеславів – Полоцьк. З того п'ять володарів були рідні брати, інші два – їх близькі свояки” [3, с. 47]. Окрім того, в деяких місцевостях володарювали князі з династії Володимира Першого.

Отже, Ярослав сам заклав механізм розпаду Київської Русі, хоча й заповідав синам: старший син Ізяслав має заступити місце батька в політичній системі Руської держави; інші Ярославичі повинні слухатися його як батька, а він зі свого боку має пильнувати справедливості у стосунках князів. Але добрі наміри дають інколи інші результати. Дуже швидко почалися міжусобні війни між Ярославичами, а також між окремими представниками династії Ярославичів і нащадками Володимира.

Цей приклад – велика наука провідникам ідеї федералізації сучасної України, якщо вони здатні чомусь навчитися і не є прихованими ворогами України. Добрі наміри про розвиток самоврядування шляхом федералізації регіонів України, без врахування конкретно-історичних умов, можуть мати негативний результат – розрив на частини унітарної України. І жодні посилання на досвід Швейцарської конфедерації (!) недоречні. Надмірна регіоналізація в багатьох країнах веде якщо не до розколу (досвід Азії, Африки), то до сепаратизму (Іспанія, Велика Британія, Франція, Данія, Молдова тощо).

Україна як суб'єкт історії в цивілізаційному аспекті може бути розглянута в багатьох вимірах. Але найбільш актуальним є аналіз у двох площинах: по-перше, в плані критики теорій цивілізації, автори яких не враховують український фактор в історії і тим самим або не бачать реальної історії українського народу; по-друге, в плані ролі української локальної цивілізації у взаємодії європейської (переважно західноєвропейської) цивілізації і євразійської цивілізації (центром якої є сучасна Росія). Без визначення цих двох площин будь-яка характеристика української реальності буде неповна й аналіз прагнень України стати частиною всесвітньої цивілізації – незрозумілим.

Визнаною дефініцією цивілізації є, як ми зазначали, наступний за варварством ступінь культури, яка поступово розвивалась у напрямі гуманізації. При цьому цивілізоване суспільство протиставлялось суспільствам, які не досягли культурного рівня, що вважався нормативним у ті далекі часи. Фактично той же норматив зберігся і нині, але поняття

^{*} Це зародок Ростово-Суздальського і Володимиро-Суздальського князівств, які стали первісним осередком формування майбутньої Росії.

^{**} Закарпаття в той час Київська Русь поступово почала втрачати.

цивілізація почало трактуватися ширше: крім культури воно охопило економіку і політику. Цивілізованим суспільством нині вважається те, що досягло рівнів економічного і культурного розвитку, соціального порядку і політичної стабільності, які в сучасну епоху стали нормативними. Значна частина нормативів цивілізації закріплена в міжнародних документах – статутах ООН, ЮНЕСКО, документах ОБСЄ, міжнародних угодах тощо.

В сучасній науці точаться гострі дискусії з проблем становлення і згасання різних цивілізацій. Аналіз широкого історичного, філософського, соціологічного і політологічного матеріалу дозволяє говорити, що людство пододало довгий шлях від прадавніх локальних (інколи від мікролокальних) до регіональних (в політичному і географічному змісті), а потім і до глобальних цивілізацій. Єгипетська, вавилонська, іудейська, грецька, римська, слов'янська, германська, інкська та інші – це вже регіональні цивілізації, що розвинулися на базі становлення великих і малих держав, етносів. Релігійні цивілізації (християнська, буддійська, ісламська), географічні (європейська, китайська, індійська, японська тощо) цивілізації – це вже епоха широкого протистояння і діалогу цивілізацій передглобалістського характеру. Суто глобальна цивілізація – це всесвітня людська цивілізація, що охоплює як центральний елемент дві регіональні цивілізації – європейську і північноамериканську (остання розвинулась у відносно самостійну цивілізацію). Але тут варто враховувати, що сучасну всесвітню цивілізацію складають й інші регіональні цивілізації – китайська, японська, індійська, євразійська (з центром у Росії), а також інші регіональні та локальні цивілізації, в тому числі й українська*.

Справа не тільки в тому, якою мірою українська національна культура і українська локальна цивілізація вмонтовуються в глобальну наднаціональну цивілізацію, а в тому внеску, який вони можуть зробити у розв'язання загальних для людства проблем. Одна річ український борщ у відомих ресторанах, гопак, вишиванка, Чорнобиль. Інша річ – внесок України в європейську безпеку, в світову науку, просування українських товарів на світовий ринок. Україна досягнула попередніх умов (незалежність, подолання світоглядної кризи після розпаду СРСР), але після цього українська локальна цивілізація має поставити перед собою питання: що далі? Перед нею свобода вибору подальших шляхів розвитку. Щодо впливу, який вона здійснює сьогодні на всесвітню цивілізацію, на Захід і Схід, – це окрема тема дослідження, де ще слабо усвідомлені теперішні і майбутні проблеми.

Для початку аналізу досить буде зафіксувати один беззаперечний факт: **існує українська реальність та інший світ**, який відрізняється від нашого; він багатобарвний, різноманітний – з ним ми змушені

* Будь-яка цивілізація, що за параметрами дорівнює українській, може вважатися і локальною, і регіональною.

контактувати, взаємодіяти. Українська реальність - це українська традиція, культура, цивілізація. Інший світ - це інші традиції, культури, цивілізації.

Існує і всесвітня цивілізація, яка створювалася як цілісність тисячоліттями. До неї входить і Україна. Ця цивілізація не сприймає внутрішньої самоізоляції регіональних і локальних цивілізацій, внутрішньої глибини їх мовчання, змушує вступати в діалог мовою ідеології, політики, економіки, культури. Отже, **на початку XXI століття склалася нова конфігурація цивілізацій**, яка не вкладається у формулу „західна - незахідні цивілізації” і що єдиний шлях розвитку людства - перехід на західні моделі розвитку, залучення західних цінностей. Глобалізація всесвітньої цивілізації супроводжується регіоналізацією цивілізацій, створенням нових субрегіональних цивілізацій, які класифікуються за релігійним, економічним, політичним та іншими критеріями, сплеском активності локальних цивілізацій на державній та етнічній основах: держави-цивілізації, етноси-цивілізації*.

Сучасність української регіональної цивілізації: від ціннісно розколотої країни до консолідованої держави

Реалізація концепції нашої праці змушує нас констатувати кілька постулатів, які, на жаль, поки що частина населення не стільки України, скільки Росії (це не антиросійська, а об’єктивна теза) піддає сумніву.

По-перше, Україна – незалежна країна, і чим раніше з цим погодиться частина політиків Росії і громадська думка цієї країни, тим швидше буде налагоджено цивілізовану економічну і політичну взаємодію двох держав і цивілізований діалог двох народів у різних сферах – науки, освіти, культури, права тощо. Незалежність України базується як на волі українського народу, так і на визнанні цього незаперечного факту світовою спільнотою. Тому будь-які претензії, що це територія іншої держави чи територія її „життєвих інтересів” – абсурдні.

По-друге, слід погодитися з реальним фактом, що Росія є правонаступницею СРСР, а Україна – постстародавньоруських князівств, які існували на її території, козацької України, УНР і Радянської України (як протосучасної країни). Безумовно, варто ґрунтовніше доводити правонаступництво сучасної України щодо Радянської України. Але в цій праці нам досить вказати, що ми отримали в спадок від Радянської України територію, майно, людський потенціал, управлінські структури тощо. І нічого більше від Росії вимагати не варто, це марна справа. „Маємо те, що маємо” (Л. Кравчук).

* Такі локальні цивілізації, як Ізраїль, КНДР, Ірак, Ліван та деякі інші десятиріччями є больовими точками світової цивілізації.

По-третє, незавершений процес державного будівництва зовсім не свідчить, що Україна нестабільна або занепадаюча держава, котра не здійснилася. Країна не без труднощів, але реалізує масштабний історичний проект створення держави-нації. Громадяни, незалежно від етнічної приналежності, мови, релігії, усе більше ототожнюють, самоіндентифікують себе з Україною. Усі соціологічні дослідження, якщо вони не фальсифіковані, свідчать про це. Наприклад, Всеукраїнська соціологічна служба фіксує цю тенденцію навіть під час загострення політичної ситуації.

Водночас соціологічні дослідження, контент-аналіз ЗМІ, дискусії на усіх рівнях влади, в інститутах громадянського суспільства, на побутовому рівні тощо свідчать: існує значна ціннісна розколотість України, яка ще досить гостро позначається на ідеологічному, політичному, науково-освітньому процесах. Мовна розколотість є лише одним з проявів глибокої ціннісної розколотості України.

При цьому варто підкреслити, що на першому етапі незалежності України потужним індикатором ціннісної розколотості було ідеологічне протистояння комуністів і антикомуністів. Сьогодні ж це – мовно-культурне протистояння двох частин суспільства, де етнічний фактор відіграє не провідну роль. Проблема полягає не в тому, що росіяни не хочуть вчити українську мову і поважати українську культуру, а в тому, що значна частина українського етносу не поважає своєї культури і не бажає розмовляти українською мовою. Якраз значна частина росіян, євреїв, білорусів, румунів та представників інших національних меншин швидко оволодівають державною мовою, аби не втратити позицій в політиці, економіці, науці, освіті. А російськомовні українці не бажають вчити української мови, хоча частина з них вивчає іноземні мови, щоби працювати за кордоном, в спільних підприємствах тощо.

Ціннісна розколотість проявляється в зовнішньополітичних орієнтаціях еліт і особистостей (куди йти, з ким дружити і проти кого дружити), в духовно-культурній сфері, в повсякденному житті, в дотриманні норм демократії, моралі тощо. Така розколотість впливає з історії України, оскільки різні її частини були під впливом інших держав, які проводили різну економічну, мовно-культурну, демографічну, церковну політику щодо автохтонного населення. Впливає така розколотість з економічного, політичного і культурного стану різних соціальних і етнічних груп, а також є одним з результатів зовнішніх впливів на державу та її громадян.

Висунемо кілька тез, які значною мірою суперечать міфам про сучасну Україну, стереотипам громадської думки. Ці тези повинні заперечити висновки частини українських і зарубіжних політиків, політологів і обивателів щодо нестабільної, несuverенної України, розколотої по Дніпру, і ця розколотість її доконає.

По-перше, ми зафіксували, що ціннісна розколотість існує. Вона може в окремих випадках виступати як цивілізаційна, коли йдеться про вибір європейських і євроазійських цінностей. Але це зовсім не „підступи” росіян, які є громадянами України. За великим рахунком, в сучасній Україні немає проросійських еліт, а проросійські політики є мізерними як за кількістю, так і за якістю. В Україні немає прозахідних еліт, а є або романтики, або демагоги, які вважають, що Захід мріє якнайшвидше інтегрувати нас в ЄС, Шенгенську зону і т. д. В Україні немає значних проросійських і прозахідних соціальних сил. Є рештки „союзноорієнтованих”, денационалізованих або космополітизованих груп, які згодні жити де завгодно, особливо якщо їх будуть дешево годувати і одягати або нададуть умови вільно витрачати вкрадені у народу гроші. Навіть еліта, яка виростала в радянські часи в трикутнику Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, не була проросійською, хоча, переїхавши до Росії, швидко денационалізувалася, ставала частиною партійно-радянської бюрократії, яка однаково зневажала як російський, так і український народ і проводила імперіалістичну політику за волею керівництва КПРС. Навпаки, росіяни, євреї, латиші, представники інших етносів, переїхавши до України, досить швидко входили в український народ, а дехто з них ставав навіть „українським націоналістом”.

По-друге, під час розвалу СРСР навіть проімперськи налаштовані групи еліти використали історичний шанс побудувати нову країну, організувати свій бізнес, стати частиною владної еліти України. Навіть під час президентства Л. Кучми ця частина еліти не була проросійською. Вона просто використовувала можливість здійснювати шахрайські операції разом з російською елітою. Значною мірою усі групи еліт України (політично і економічно потужні) є проукраїнськими, хоча минуле і накладає певний відбиток на їх мислення і спосіб дій.

По-третє, в Україні немає значних груп проросійського населення. Хто хотів виїхати до Росії або хоче, можуть це вільно зробити. Севастополь – це окремий випадок. У цьому місті живуть росіяни, які переїхали туди як представники імперської армії (часів царату і СРСР), промисловості, обслуговуючого персоналу військової бази. Про правдивість цієї тези свідчать результати референдуму 1 грудня 1991 року: в Криму за незалежність України проголосувало 54,19%, а в Севастополі – 57,07%. В результаті міграційних процесів між Україною і Росією значна частина російського населення переїхала до Росії, частина українців повернулася на батьківщину. Через кілька років міграційні потоки між країнами стабілізуються майже на паритетних засадах. Якщо ж в Україні матеріальне становище громадян хоча б мінімально перевищить стан в Росії, то можна очікувати зростання кількості мігрантів-українців з РФ.

Факторами подолання ціннісної розколотості України повинні стати:

- зміцнення національної української економіки;
- наповнення національної української ідеї не тільки політичним змістом (незалежність), але й економічним – реальне підвищення матеріального рівня життя більшості громадян (а не тільки „нових українців”);
- формування дійсно проукраїнської внутрішньої політики, щоб вона стала реальним інструментом реалізації прав, свобод і обов’язків особистості, колективів, громад;
- проведення виваженої культурно-мовної політики. Центр зусиль держави в цьому напрямі треба перенести в дошкільні, шкільні й університетські колективи. Пенсіонери нехай розмовляють і пишуть якою завгодно мовою. Одночасно варто чітко визначити пріоритет: без володіння державною мовою громадянин не може працювати на державній службі. Це право вільного вибору особистості у взаємовідносинах з владою у мовній сфері;
- проведення виваженої, некапітулянтської політики в інформаційній сфері, але без авторитаризму щодо державних і недержавних ЗМІ. Працювати повинен закон, а не право сильного;
- включення в проект „Незалежна Україна” частини населення, яка ще не самоідентифікувалась як „політичні українці” (представники деяких етнічних груп, особи від змішаних шлюбів тощо).

Можна знайти й інші фактори подолання ціннісної розколотості України, усвідомлення реальних, а не міфічних інтересів країни і народу, розбудови консолідованої держави. Головне, на нашу думку: по-перше, усвідомити необхідність вироблення і реалізації самостійного „українського проекту” розбудови держави з врахуванням позитивів і негативів внутрішніх і зовнішніх історичних викликів; по-друге, не втрачати свій народ фізично й ідеологічно. Фізично – усім зрозуміло. Ідеологічно – коли народ не довіряє владі, вважає її антинародною, а влада не може запропонувати ефективних ідеолого-політичних проектів на кшталт „американської мрії”. Якщо влада не здатна завоювати довіри народу, то народ сповідуватиме ідеологію не влади, а опозиції. Або чужу – привнесену ззовні. Тоді й цінності пануватимуть чужі, а питання „Що ж власне ми будуємо?” не буде розв’язано ні соціально-психологічно, ні науково.

Література:

1. Шпенглер О. Закат Европы. – М., 1993.
2. Кониський Г. Історія Русів. – К., 1981.
3. Грушевський М. Історія України – Руси. – К., 1992.

Партійний вимір російського націоналізму в Україні

Марія Кармазіна,

доктор політичних наук,

головний науковий співробітник

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень

ім. І. Кураса НАН України

Успішність процесу розбудови української держави залежить від укорінення в свідомості українства ідеї необхідності консолідації нації і, у зв'язку з цим, розпізнання в суспільстві сил, які, мімікуючи та проголошуючи найблагородніші, на перший погляд, політичні гасла, насправді виконують функції своєїрідної „п'ятої колони”, метою якої є зруйнування молодого державного організму. Доказ цьому – їхні слова та дії.

За даними перепису 1989 року на території України проживало 22,1 % (11,3 мільйона чоловік) росіян [1]. З незалежненням країни вони поступово почали втрачати статус привілейованої (насамперед – у політичному, культурному сенсі) нації, що стало наслідком суспільно-політичних процесів, котрі розгорнулися в молодій державі. У свою чергу, одним із наслідків зміни статусу росіян, визнання їх національною меншиною стало створення російських націоналістичних організацій. Зокрема – політичних партій як інструменту, котрий міг би забезпечити участь у владі та впливати на прийняття політичних рішень.

Початком цього процесу можна вважати 1993 рік, коли у травні було зареєстровано Конституційно-демократичну партію, у червні – Громадський конгрес України, у жовтні – Комуністичну партію України та Партію слов'янської єдності України [2]. Кожна з них, судячи не тільки з назв, але й статутних документів, спиралася на досить відмінну від інших ідейну платформу. КПУ, наприклад, задекларувала, що об'єднує громадян, які є прихильниками комуністичної ідеї [3]. КДП проголосила себе партією „ліберального спрямування” [4]. Ідейним орієнтиром Партії слов'янської єдності стало нібито слов'янофільство.

Показово, що ліберальна ідеологія виявилася менш принадною для російських націоналістів – пізніше (грудень 1994 року) з'явилася тільки

одна партія, що виступала під гаслами лібералізму – Міжрегіональний блок реформ [5]. Комуністичні ж та соціалістичні ідеї виявилися ґрунтом, на якому в наступні роки постало ще кілька нових ідеологічно споріднених партій. Так, 1994 року було зареєстровано Партію комуністів (більшовиків) України; згодом (відповідно – у січні 1999 року, у листопаді 2000 року та в березні 2001 року) з'явилися Комуністична партія (трудящих), Комуністична партія (оновлена) та Комуністична партія робітників і селян [6]. У липні 1996 року на політичну арену вийшла Прогресивна соціалістична партія України [7], а в березні 2005 – Партія труда [8].

Не менш привабливими в останні 8 – 9 років були й слов'янофільські ідеї: з 1998 року в загальноукраїнському партійному середовищі регулярно (мало не щороку) з'являються партії, члени яких так чи інакше акцентують свою любов до слов'янства. Відтак, у вересні 1998 року було зареєстровано партію „Русько-український союз”, у січні 1999 – „Русь єдину”, у березні того ж року – „Єдину Київську Русь”, у серпні 2000 – „Світло зі Сходу”, у березні 2001 – „Руський блок”, у червні 2003 – „Слов'янський народно-патріотичний союз” [9].

Формування деяких з цих партій відбувалося шляхом об'єднання зусиль громадських організацій, які, як незабаром з'ясувалося, переймалися не стільки захистом мовних і культурних інтересів росіян в Україні, скільки політичними цілями, що відповідали насамперед інтересам Росії. Так, появи ГКУ передувала активність членів „Отечественного форума”, що діяв у Києві, Запоріжжі й Миколаєві, відділення товариства „Русь”, „Интердвижения Донбасса”, які ще в листопаді 1991 року у Дніпропетровську створили „Гражданский форум Украины”. Приблизно тоді ж розпочалася робота зі створення „Движения за возрождение Донбасса”. У травні 1992 року в Донецьку представники цих організацій (як і „Демократического Донбасса”, „Движения демократических реформ”, „Выборы-89”, Ліберальної партії України) створили ГКУ. Втім, Мінюст відмовився реєструвати його як блок партій („Партії труда” і „Гражданского союза”) та громадських організацій. Зрештою, після дистанціювання від нього Ліберальної партії і „Партії труда”, ГКУ був зареєстрований як політична партія. У квітні 1995 року він об'єднався з „Республиканской партией Крыма”.

Звернімо увагу: за назвами партій, за зовнішніми, так би мовити, проявами слов'янолюбів, за проголошеною метою будівництва соціалізму, як і за декларуванням прагнення здійснювати неоконсервативну політику в українській державі, чітко проступає й інша ідеологічна суть, дещо інші цілі та ідеали. **Можна стверджувати, що всі ці партії були і є різноликими іпостасями (чи моделями) російського великодержавного націоналізму.** А невід'ємною і, напевно, пріоритетною складовою їх стратегічної мети є захист інтересів російської нації і російської держави, що самі вони й акцентують, вказуючи (як, приміром, Інтернет-видання Слов'янської

партії), що росіяни, які проживають за межами Росії, „повинні пам'ятати, що вона є єдиною батьківщиною, інтереси якої вони повинні неухильно захищати. ...Патріотам Росії необхідно об'єднуватися і захищати її інтереси на території країн, у яких вони проживають” [10].

Партійні організації створювали люди, які не сприймали і, більше того, у будь-який момент були готові потоптати основоположні здобутки та ідеї українського буття: державну незалежність і легітимну владу, згодом – демократичні перетворення [11] й українську Конституцію, ще пізніше, захищаючи інтереси і права Російської православної церкви в Україні, питання автокефалії УПЦ [12], і, зрештою, „осьову” подію української історії – „помаранчеву революцію”. Вони аж ніяк не хотіли миритися з волевиявленням українського народу, з його прагненнями, правами і свободами. Ці люди ніколи не були і не стали українськими патріотами.

Що схиляє до такого твердження?

Найперше – **аналіз положень, закріплених у програмах** згаданих партій. А ще аналіз інших партійних документів (зокрема, публікацій чи виступів лідерів та членів партій) і навіть **гасел** (на зразок таких, як „З Росією – на вічні часи!”, „З нами Бог і Росія!” або „Славяне всех стран, объединяйтесь!” тощо), з якими партії у той чи інший період зверталися до народу України.

Перед тим, як перейти до аналізу партійних програм, варто зацентрувати цікавий момент: симбіоз ліберальних, соціалістичних чи слов'янофільських ідей з націоналістичними (тобто така собі ідейна амальгама) не є новітнім інтелектуальним витвором: ще у XIX столітті ідейні настановлення російської еліти часто-густо були своєрідною сумішшю лібералізму чи, приміром, соціалізму з націоналізмом. Так, ліберал П. Струве категорично заявляв, що стихійна, майже зоологічна неприязнь до інших національностей є насправді істинним національним обличчям росіян, не частиною національного тулуба, який треба прикривати, але частиною обличчя, яке обов'язково треба тримати відкритим [13]. Заявляючи, що Російська імперія є „національна російська держава”, П. Струве твердив, що російський народ і російська держава мають культивувати „вільний, відкритий, завойовницький” націоналізм [14]. Що ж стосується слов'янолюбів російських слов'янофілів, то про його суть досить точно свого часу висловився О. Потебня, відзначивши, що російські слов'янофіли передовсім мріяли про „денаціоналізацію слов'янських племен росіянами” [15]. Спадкоємцями тих слов'янофілів стали (як самі твердили) чорносотенці [16].

Такі російські інтелектуальні традиції не захиріли й сьогодні, на що вказують не тільки сучасні вітчизняні дослідники [17], але й російські [18]. Сприйняті вони не тільки лівими в сучасній Україні. Показово, що другий український Президент, характеризуючи свого часу позицію комуністів, зазначав, що вони, по-перше, „не приховують, що прагнуть завоювати

владу у країні для того, щоб цю країну знищити як суб'єкт міжнародних відносин та історичний факт". І, по-друге, що „російські комуністи використовують наших, як їм хочеться”, а „наші червоні”, продовжуючи говорити про „соціалістичний інтернаціоналізм” і закликаючи до „союзу народів”, не тільки зраджують інтереси своєї країни та „плюють в обличчя народу, що проголосував за її незалежність, але й безпосередньо підіграють чужому націоналізмові – націоналізмові російських комуністів, шовіністів та інших” [19]. Висновок, до якого дійшов глава держави, зводився до того, що на політичній арені України „вкрай не вистачає справжніх лівих патріотів” [20].

Аналіз же програм згаданих партійних організацій **непатріотів** свідчить, що частина з них справді не сприймає самого факту існування України як держави, а відтак і не бачить її існування як самостійного державного організму в перспективі. (Такі підходи цілком суголосні з бажаннями націоналістичних кіл Росії, які прагнуть, щоб Росія не тільки контролювала весь пострадянський простір, але й щоб під її егідою відбулося перетворення СНД на державний організм, де б функціонували одні законодавчі норми, рішення приймалися єдиним керівництвом, існували єдині збройні сили тощо). Зокрема, прогресивні соціалісти культивують ідею „відтворення СРСР” [21]; КПУ(о) ратує за створення „Союзу Суверенних Свободних Республік” [22]; КПРС – за „входження у Слов'янський Союз” [23]; Партія труда, омріюючи ЄвроРусь, у якій би не було внутрішніх кордонів, планує „трансформувати слов'янські народи в єдине суспільство” [24]; КПУ, обстоюючи ідею відродження „Союзу братніх народів”, у партійній програмі записала, що досвід історії свідчить, що українці впродовж XX сторіччя тричі (у ході визвольних змагань 1917 – 1920 років, у 1941 – 1945 роках та на початку 1990-х років) дискредитували „саму ідею української державності і незалежності” [25]. Члени „Руського блоку”, як і їхні ідеологічні попередники у XIX – XX століттях, продовжують культивувати ідею Малоросії [26].

Частина партій хоч і не відмовляє Україні у праві на державність, проте у своїх програмах **зосереджуються не на українських, а на російських проблемах**. Так, у програмі ліберальної КДП (з 2005 року – партія „Віче”) „головним ідеологічним питанням” внутрішньої політики України проголошується „російське питання”, зокрема – питання надання російській мові „статусу офіційної на всій території України” [27]. Пріоритетом у зовнішній політиці нашої держави, з точки зору фундаторів „Віче”, мають бути відносини з Росією, оскільки це країна, як вказується, „із близьною культурою”, спільною історією та схожими суспільними стереотипами [28]. Схожими – на перший погляд, але принципово іншими по суті, про що, що прикметно, твердив не тільки М. Костомаров у середні XIX століття в есе „Две русские народности”, але й Президент Л. Кучма на початку XXI століття у книзі „Україна не Росія”.

Партії, в основі ідеології яких лежать комуністичні, соціалістичні чи слов'янофільські ідеї, йдуть ще далі: КПУ, КІРС, „Слов'янська партія”, „Русько-український союз”, „Руський блок” висловлюються за „відновлення” чи надання **державного** статусу російській мові [29].

Показово, що нині ніхто з прихильників російського слов'янофільства, комунізму чи лібералізму в Україні відкрито не говорить, як століття тому, що українська мова – „наріччя російської”. Але все ж при нагоді не відмовляє собі в задоволенні вказати на „вторинність” української. Це засвідчує, приміром, аналіз „Плана розвитку країни”, з яким 2006 року партія „Віче” йшла на парламентські вибори, і в якому, зокрема, зауважувала, що російська в Україні вкрай необхідна, оскільки є бізнесомовою (тобто виконує певну місію). Крім того, партія звертала увагу на те, що знання російської забезпечує українцеві спілкування з 200 мільйонами чоловік [30]. Саме ці обставини, мовляв, і зумовлюють необхідність надання російській мові офіційного статусу.

Не вдаватимемося до критики місіонерських завдань російської, але у зв'язку з подібними судженнями виникає питання: чи ж не надати нам в Україні офіційного статусу китайській мові? І не тільки тому, що, як застерігають самі росіяни, уже найближчим часом на Далекому Сході й у Сибіру китайці (легальні й нелегальні) серйозно потіснять етнічних росіян, але й тому, що знання китайської забезпечить кожному з українських громадян спілкування з 1,5 мільярда громадян КНР, уможливить максимальне розуміння завтрашнього світового лідера, що ймовірно, за прогнозами аналітиків, прийде на зміну США.

Свій „план розвитку країни” є й у „Партії політики Путіна”. Зокрема, у сфері економіки програмовим положенням є ідея „сприяння створенню спільного економічного простору суверенних слов'янських держав”, здійснення „узгодженої структурної економічної політики” і „скоординованого розвитку взаємодоповнюючих галузей в економічному просторі слов'янських держав” [31]. Іншими словами – завуальоване бажання відродити ту структуру господарства, яка була за часів СРСР. А разом із структурою – і принципи розподілу коштів, економічні блага й преференції. Це повністю відповідає бажанням росіян, для яких ЄС – тільки „форма гри в інтеграцію”, а насправді – омріяний шанс відродження імперії у модифікованій формі. Росіяни сприймають теперішній стан пострадянського простору як „сезон роздробленості... історичної території”, котрий треба долати і сподіватися, що колись таки вдасться досягти „хоча б часткового возз'єднання” і повернення „у стан великої держави” [32].

Прикметно, що в основу партійних програм закладено чимало міфів: про братерську сім'ю рівноправних народів, про безперспективність капіталізму, про велич СРСР, про спільні слов'янські цінності, спорідненість українців і росіян тощо. Тобто в хід ідуть все ті ж самі

аргументи, якими широко послуговувалися російські націоналісти якщо не в часи самодержавства, то в радянський час і навіть сьогодні, намагаючись тримати у сфері впливу сусідні народи. Втім, старі міфи дещо модифіковано, але від цього жодною мірою не змінилася їх сутність. Так, у програмі Слов'янської партії знаходимо добре знайомі сентенції щодо унікальності – „окремого шляху” – слов'ян. Акцентується думка, що цей шлях має бути ані капіталістичним, ані комуністичним; у свій спосіб звеличуються суто російські цінності: дух общинності (колективізму), патріотизм як „любов до Вітчизни – спільної Батьківщини всіх слов'янських народів” [33] тощо.

Для програмових партійних документів характерним є закріплення не тільки безапеляційних заяв щодо того, що „для України сонце сходить на Сході” [34], але й антизахідницьких ідей [35], що, думається, небезпечно з огляду на те, що зовсім недавно – у XX столітті – на хвилі саме антизахідництва постали два тоталітаризми: фашистський і советський.

Насторожують ідеї антисемітизму, проголошені деякими партіями. Так, Партія слов'янської єдності України вважає, що головною небезпечкою для слов'янських народів є їх „підпорядкованість швидкозростаючій іудеопротестанській цивілізації, яка спирається на політико-економічну міць першої масонської псевдоімперії – США, яка експлуатує інші народи та їх ресурси” [36]. Лідерка прогресивних соціалістів закликає „негайно увійти в союз з Росією і Білоруссю”, бо ж Україні загрожують „не тільки ляхи, але й американці, ізраїльтяни та інші” [37].

На сторінках програмових документів педалюється ідея цінності православної солідарності [38]. Активними поборниками православ'я і, зокрема, захисниками інтересів Московського патріархату в Україні стають вчорашні затяті атеїсти (як згадана Н. Вітренко – член КПРС з 1974 року [39]). Вони наголошують, що „релігійна традиція – надто велика цінність, щоб можна було нею нехтувати. Руйнувати віру предків – означає руйнувати моральну силу власну і нащадків” [40]. Подібні заклики несуть у собі винятково деструктивний заряд, оскільки, як відомо, навіть не всі українці є православними. Подібні настановлення, можна твердити, працюють на користь насамперед ідеї єднання з російськими православними і, водночас, на роз'єднання не тільки українців-православних з українцями-греко-католиками, з українцями-католиками чи з протестантами, але й з представниками інших національностей, інших віросповідань, котрі є такими ж, як і українці, громадянами України. Подив викликає й пропаганда якоїсь химерної слов'янської національної ідеї [41]. Пристати на пропозицію „православної єдності” чи якогось „виняткового слов'янолюб'я” – означає поставити під загрозу міжетнічну злагоду в нашій країні.

Стосовно сучасних комуністів і модерних слов'янофілів хочеться зробити ще й таке застереження: їх ідеології є чужими українству, позаяк

обстоювані комуністами ідеали дуже далекі від ідеалів українських суверен-комуністів, представниками яких у попередньому столітті були В. Шахрай, М. Скрипник чи П. Шелест. Запропонований же варіант „спеціалізованого”, сказати б, слов’янофільства йде врозріз із слов’янофільством Кирило-Мефодіївських братчиків. Промовистим підтвердженням цього є те, що політична партія „Слов’янський народно-патріотичний союз” (очолювана свого часу академіком П. Толочком) наприкінці 2005 року змінила назву і нині називається Партією політики Путіна. Отже, деклароване прагнення об’єднати „прихильників слов’янської національної ідеї”, трепетне бажання відродити „живу християнсько-православну совість” [42] обернулося в реальності „любов’ю” до полковника В. Путіна. Красномовна трансформація. Вражаюче слов’янолюбіє.

У зв’язку з цим напрошується паралель: чорносотенство на українських землях на початку XX століття теж апелювало до патріотизму, вірності православію тощо. Прикметно, що діяльність правих російських організацій мала найширшу підтримку царя Миколи II та інших чільників монархії. Характеризуючи „подвиги” чорносотенців, П. Столипін зауважував: „Мені здається, не можна робити висновок, що більшість моїх підлеглих вчиняють неправильні дії. Навпаки, я добре знаю, що здебільшого ці люди свято виконують свій обов’язок...” І нинішні слов’янофіли чи комуністи й прогресивні соціалісти з російським, так би мовити, акцентом „свято виконують свій обов’язок”, продовжуючи у свій спосіб „русифікацію краю” та розширення „канонічної території російського православ’я”. Наслідки ж зводяться не тільки до, приміром, нагородження в Москві патріархом Московським Алексієм II 17 жовтня 2003 року першого секретаря ЦК Компартії України П. Симоненка вищою нагородою Російської Православної Церкви – орденом Сергія Радонезького, але й до втягування у ці партії етнічних українців та зміни їх свідомості. Тож якщо трагедією бездержавних українців у XIX столітті було існування **gente Ruthenus**, але **natione Polonus, natione Hungarius, natione Romanus** чи **natione Russus**, а згодом, внаслідок русифікації, з’явилися химерні **малороси**, то сьогодні держава є, але її громадянам настирно пропонується погодитися зі статусом **бієтнорів**, які є, по суті, патологічним витвором, спадщиною колоніального минулого. Свій посильний вклад у цю справу вносять згадані політичні партії, які виступають під слов’янофільськими гаслами і для яких бієтнори є своєрідними агентами подальшої русифікації українців.

Варто звернути увагу й на інший цікавий момент: у програмових документах майже всіх згаданих партій фіксується намагання скасувати в Україні інститут президентства [43]. У зв’язку з цим, з одного боку, слід нагадати, що ця ідея суголосна висловлюванням, які звучать в бік України із Росії – досить пригадати слова директора Інституту країн СНД

К. Затуліна (квітень 2001 року): „Нам взагалі не потрібна президентська влада в Україні, буде краще, якщо це буде парламентська республіка. Наш національний інтерес зовсім не полягає в тому, щоб Україна стала могутньою державою, з якою ми повинні були б рахуватися”. З іншого боку, варто взяти до уваги, що представники багатьох антиукраїнських партій активно брали участь у президентських виборах в Україні. Так, 1999 року „похід у президенти” з боку антиукраїнських сил був досить масовим: серед 15 претендентів на пост глави держави представників російських націоналістичних сил було кілька – О. Базиліук (голова Слов’янської партії), Н. Вітренко (голова ПСПУ), П. Симоненко (лідер КПУ).

О. Базиліук, проголосивши претензії на президентську посаду, на вибори пішов у слов’янофільській одежині. Відтак у передвиборчій платформі, віддавши належне слов’янській ідеології, слов’янським цінностям у російському варіанті – общинності, антизахідництву, православ’ю, рівноправності російської мови з українською тощо, висловився за „реальну інтеграцію з країнами СНД”, за Слов’янський Союз, „створений шляхом входження України в союз Білорусі і Росії” [44].

Слов’янофільством, антизахідництвом і соціалістичними гаслами була вивопнена платформа лідерки ПСПУ Н. Вітренко. Вона, зокрема, вказувала на необхідність вироблення програми колективної безпеки трьох слов’янських держав (Росії, України, Білорусі), проголосила Росію і Білорусь стратегічними партнерами України, а, крім того, як і О. Базиліук, висловила за підвищення статусу російської мови, акцентувавши необхідність „надати російській мові статус другої державної” [45].

Передвиборча платформа очільника комуністів П. Симоненка була пронизана не тільки антизахідними і антинатівськими, але й антидержавницькими ідеями, адже містила тезу про „створення Союзу суверенних держав братніх народів”, єдиного економічного простору з Росією та Білоруссю [46].

П. Симоненко, Н. Вітренко та О. Базиліук брали участь й у першому турі президентських виборів 2004 року.

Прикметно, що в ситуації, коли ж своїх однопартійців не вдавалося висунути кандидатом на посаду чи претендент не потрапляв у другий тур виборів, то російські націоналістичні партії підтримували кандидатів, схильних орієнтуватися на Росію. Так, 1994 року Громадський конгрес України прийняв рішення кандидата в Президенти України не висувати, а надати підтримку в першому турі Л. Кучмі та О. Морозу [47].

Далі. В низці партійних програм закріплена ідея необхідності федералізації України [48], що вкрай небезпечно для держави в сучасних політичних реаліях: федералізація молодій державі полегшить Росії „проковтування” української території, так би мовити, „шматками” або просто сприятиме підтриманню безладу, нестабільності в тому чи іншому суб’єкті федерації. (До таких висновків підштовхує, приміром, досвід

Грузії). До такого висновку підводять і публікації в партійних виданнях. Так, на сторінках Інтернет-видання Слов'янської партії в грудні 1999 року прямо заявлялося: „На Україні надзвичайно гостро постає питання створення проросійської партії, яка б ставила за мету повернення Росії впливу, втраченого за роки радянської влади на Україні. Для цього необхідне створення федеративного державного устрою на Україні, осередками якого б були області, а також створення автономій на всіх землях, завойованих Росією. До них відносяться Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька, Дніпропетровська, Харківська, Донецька, Луганська області. Необхідно останні дві об'єднати в автономну республіку Донбас, а також домагатися створення повноцінної автономії у Республіці Крим” [49].

Загалом, розмірковуючи про можливість федерування, українцям варто усвідомлювати не тільки те, що це не в їхніх інтересах, але й слід пам'ятати та вивчати досвід інших народів Європи. А він свідчить, що в період після Другої світової війни тільки одна-єдина європейська держава – Бельгія – трансформувалася з унітарної на федеративну. І зробила вона це поступово: зміни на рівні законодавства почалися ще на початку 1960-х років, а завершився процес більше ніж через 30 років, що допомогло уникнути багатьох проблем, а головне – зберегти стабільність у державі. Інші ж нефедералізовані європейські держави плекають і бережуть свою унітарність.

Українцям варто добре думати й над іншою ідеєю, сформульованою в програмових документах деяких із згаданих партій (зокрема Партії труда) – запровадження двопалатного парламенту [50], з огляду на те, що розширення повноважень регіонів на такому високому рівні теж може призвести до ослаблення держави. Адже в останні роки ми вже отримали досвід „непокори регіонів” (згадаймо Сєверодонецьк), побачили реакцію деяких з них на звинувачення в сепаратизмі (і це попри те, що фундатори Партії регіонів свого часу закріпили в партійній програмі тезу про те, що визнають „право державної влади вживати жорсткі заходи щодо регіональних властей, якщо вони порушують Конституцію України, її закони, права і свободи громадян” [51]).

Приклади відходу від партійних програм не поодинокі. Підтвердженням тому є поведінка членів КПУ. У їхній програмі, наприклад, зафіксовано тезу, що національна ідея – це витончена форма антикомунізму [52]. А от нещодавно – 2005 року – вийшов у світ збірник статей П. Симоненка під назвою „Национальная идея Украины” [53]. Парадокс: комуністи, пристосовуючись до нових обставин, виявляють неабиякі здібності до політичної мімікрії, відмовляючись від традиційного захисту інтересів класів, та поспішають вивести на кін ідею своїх затятих недругів – так званих буржуазних націоналістів, ідею нації.

Зрозуміло, що мета відходу від партійних програм тільки одна – за

будь-яку ціну звернути на себе увагу суспільства та зібрати якомога більше голосів на чергових парламентських виборах. Однак це вдається не всім. За результатами виборів народних депутатів України 1994 року КПУ отримала 90 парламентських місць. Такі високі результати в 1994 і в наступних роках забезпечувалися насамперед умілим використанням у передвиборчій риториці обіцянок стосовно соціально-економічної сфери, на які „відгукувалися” виборці, чий матеріальний стан чи ностальгія „за молодістю” витісняли здоровий глузд і не залишали можливості іншого вибору, окрім як на користь комуністів. Громадський конгрес України тоді отримав всього 2 депутатські мандати [54]. На виборах 1998 року до парламенту потрапила КПУ (24,7 % голосів – 84 мандати) та ПСПУ (4 % голосів – 14 мандатів) [55]. ГКУ брав участь у складі блоку „Трудова Україна”, до якого входила Українська партія справедливості, представники Ради ветеранів, шахтарських профспілок, союзу „Чорнобиль”. Блок, набравши трохи більше 3 % голосів [56], не подолав 4 % бар’єру – в парламент його представники не потрапили. Аналогічною була доля й виборчого блоку СЛОН (соціально-ліберального об’єднання), до якого увійшли Конституційно-демократична партія і партія Міжрегіональний блок реформ, які отримали 0,9 % голосів виборців. Ще меншу підтримку електорат надав партії „Союз” – всього 0,7 % голосів [57].

У виборах 2002 року загалом взяли участь 63 із 130 офіційно зареєстрованих політичних партій. Самостійно включилась у виборчі перегони 21 партія. 42 – у складі блоків. Російський націоналізм у виборах був представлений як ніколи широко. Так, на місця у Верховній Раді претендував виборчий блок ЗУБР („За Україну, Вілорусь, Росію”), до якого увійшли дві партії – „Світло зі Сходу” і партія „Союз труда”; „Блок Наталії Вітренко”, що об’єднав Партію освітян України і Прогресивну соціалістичну партію; „Руський блок”, що складався з трьох партій – партії „За Русь єдину”, „Русько-українського Союзу” (РУСЬ) та партії „Союз”. Конституційно-демократична партія йшла на вибори у складі блоку „Команда озимого покоління”. Учасниками виборчих перегонів стали й три комуністичні партії – Комуністична партія робітників і селян, Комуністична партія України та Комуністична партія України (оновлена). Жоден з блоків до парламенту не потрапив. Що ж до партій, то народними депутатами знову стали представники КПУ (20 % голосів – 59 мандатів), які вперше з моменту незалежнення України поступилися за чисельністю виборених мандатів іншій політичній силі (блоку „Наша Україна”).

Широко були представлені прихильники й носії російського націоналізму на парламентських виборах 2006 року. Зокрема – блоком Н. Вітренко „Народна опозиція”, до якого увійшли партії „Русько-український Союз” (РУСЬ) та Прогресивна соціалістична партія України,

і блоком „За Союз”, котрий об’єднав партії „Соціалістична Україна”, „Союз”, „Вітчизна” і Слов’янську партію. Крім того, такими партіями, як КПУ, „Віче” і „Партія політики Путіна” [58]. До парламенту, подолавши 3 % бар’єр, вдалося потрапити знову тільки КПУ – їй віддали свої голоси 3,66 % (21 мандат) виборців. (У зв’язку з цим не зайве пригадати слова Л. Кравчука: те, „що відбувається зараз, позбавлене фактичного підґрунтя, логіки і будь-якої перспективи. Знущення, яке відбувається над електоратом комуністів, набирає брутального характеру. Я спостерігав мітинги лівих 7 листопада і було моторошно дивитися. Цинізм і неповага до цих людей — молодих, і не тільки молодих — партійних ватажків настільки глибокі, що вони використовують психологію цих людей, сплюндровану часом, для того, щоб сьогодні залишитися в парламенті. Просто погано виглядає, коли виходить на трибуну ВР вгодований генсек, одягнутий у костюм від якогось кутюр’є і ...говорить гаслами далекого минулого. Говорить не для себе, не для світу, а щоб почули саме ті, хто буде за нього голосувати і тим самим продовжувати його реанімацію в політиці. Це всім очевидно. Я вже бачив, як соромляться цього всього деякі комуністи. Наприклад, Борис Олійник. Він вийшов із фракції (ні до якої не увійшов) і сказав, що вже не може дивитися на ці речі. І коли такі постаті з КПУ почнуть говорити про всю цю фальш, цинізм, то це, дійсно, буде останній обширний „інфаркт” Компартії” [59]).

Інші партії підтвердили свій статус політичних лузерів. Блок Н. Вітренко „Народна опозиція” отримав 2,93 % голосів, партія „Віче” – 1,74 %, блок „За Союз” – 0,20 %, „Партія політики Путіна” – 0,12 % [60]. Такі показники засвідчують не тільки те, що представників більшості у державі важко звабити проросійською перспективою (у будь-якому варіанті), але й те, що фактично кожна з названих партій чи виборчих блоків, прагнучи потрапити до владних структур, претендує на голоси одних і тих же досить нечисленних верств українського суспільства – тих, що марять великодержавною (хай і в слов’янофільській чи ліберальній одежині) російською ідеєю і російськомовних малоросів, яким до України немає діла.

Російські націоналісти під час виборчих перегонів (і не тільки) відкрито діяли у напрямі розхитування української держави, дестабілізації соціуму. Найбільш активно вони поводитися на півдні та сході України і в Криму. Зокрема, партія „Союз” і блок Н. Вітренко на мітингу в Ялті та на демонстрації в Сімферополі представили проект конституції Криму, в якому передбачили для автономії право на міжнародне співробітництво, на референдум прямої дії, на самостійне розпорядження доходами; наділили вищою владою Верховну Раду Криму тощо [61]. Фактично на рівні проекту вони здійснили акт відторгнення від України частини її території.

Варто взяти до уваги, що згадані партії так чи інакше впливають на численні національно-культурні російські товариства в Україні,

політизуючи їх діяльність. Так, 1 лютого 1999 року було зареєстровано Всеукраїнський союз російських організацій „Конгрес русских обществ Украины” (формально функціонував з березня 1996 року), який об'єднав 42 організації у 18 регіонах країни. Старостою КРОУ став лідер Слов'янської партії О. Базилук [62]. Згодом партії „Союз”, „Русский блок”, „Славянская партия”, „Руссо-украинский союз” (РУСЬ) почали співпрацювати з етнонаціоналістичними організаціями, серед яких були такі, як „Ассоциация учителей русского языка и литературы Украины”, „Украинская академия русистики”, „Национально-культурный творческий союз русских журналистов и литераторов”, „Русский народный Союз”, „Русский совет Украины”, „Русское движение Украины”, „Союз русского народа”, „Русская школа”, „Конгресс русских организаций Украины”, „За Украину, Беларусь и Россию” (ЗУБР), „Наследники Богдана Хмельницкого”, общество „Русское собрание”, „Русская община Украины”, „Русская община Крыма”, „Русский объединенный союз соотечественников „Русичъ”, „Украинская ассоциация преподавателей русского языка и литературы (УАПРЯЛ)”, „Украинское общество русской культуры „Русь”, „Фонд поддержки русской культуры в Украине (Русский фонд)”, „Православный выбор”, „Православное братство Александра Невского”, „Союз православных братств Украины”, „Союз православных граждан Украины” у межах „Русского движения на Украине” [63].

Діяльність націоналістичних російських партій та організацій в Україні координується безпосередньо з Росії. На користь цього твердження свідчить, приміром, проведення 6 липня 1998 року в Москві засідання „Міжнародного совета народно-патріотичних сил країн СНД і Балтії”, а також те, що координаційний совет очолив лідер КПУ (разом з очільником компартії Росії Г. Зюгановим) П. Симоненко [64].

При аналізі публікацій представників як згаданих, так й інших товариств та організацій впадає в око щонайменше два моменти. Перший стосується широкого вживання в українському перекладі слова „руський” замість „російський” у назвах партій та організацій. З одного боку, така претензія на етнізм „руський” (що впродовж віків для українців був синонімом слова „український”) свідчить про бажання росіян ще і ще раз заявити про свою „спорідненість-тотожність” з українцями: ми всі руські, у нас одне „отечество”, історія, культура тощо. А далі вже можна шукати підстави для відновлення „єдності” на державному рівні. З іншого боку, така претензія на етнізм може означати й інше бажання – довести свою укоріненість на українській території з найдавніших часів (тобто з часу Руської держави – Київської Русі), з чого може вже впливати інше своєрідне бажання, пов'язане з відмовою від статусу національної меншини.

Другий момент стосується того, що громадські організації беруться

оприлюднювати думки та ідеї, які не можуть озвучувати політичні партії. Зокрема – антисемітські. Антисемітизмом, фашистськими ідеями, наприклад, пронизані публікації на сайті „ЗУБРа” [65]. Там же розповідається про форми боротьби з легітимною українською владою [66].

Між партіями російського націоналізму, які виступають під різними гаслами (слов'янофільськими, комуністичними, соціалістичними чи ліберальними) безпосередньої єдності немає. Як немає і в середовищі тих, хто звертається до народу, використовуючи різні трибуни та рупори, але з суголосними ідеями, як, приміром, комуністи (наслідком чого стало утворення в Україні аж чотирьох компартій). Чи не найагресивнішими серед партій є слов'янофільсько- та соціалістично-націоналістичні (ті, зокрема, що виступають проти інтересів українства під прапорами ПСПУ).

Толерантність, як відомо, прикметна риса українства. Але можна сподіватися, і діяти задля того, щоб та частина народу, яка ще вірить комуністичній, соціалістичній чи русько-слов'янолюбській неправді, все ж прозріла і прискорила „інфаркт” цих партій, проігнорувавши їх висуванців на чергових парламентських виборах та вилуцивши сліди від нав'язуваних ними ідей зі своєї свідомості.

Література:

1. Національний склад населення України за даними переписів населення http://www.ukrcensus.gov.ua/results/nationality_population/graphic#m1
2. Політичні партії України (Таблиця) // Національна безпека і оборона. – 2001. – № 12. – С. 4, 5.
3. Статут [Комуністичної партії України] // Політичні партії України: В 3 т. / Уклад.: Ю. Шайгородський. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2005. – Т. 1. – С. 360.
4. Статут [Конституційно-демократичної партії] // Там само. – С. 434.
5. Партію було створено після того, як припинив своє існування передвиборчий блок „Міжрегіональний блок реформ” (блок Л. Кучми – Б. Гриньова). Новостворена партія успадкувала його назву.
6. Статут [Конституційно-демократичної партії]. – С. 330, 395, 312.
7. Там само. – Т. III. – С. 276.
8. Там само. – Т. II. – С. 502.
9. Політичні партії України (Таблиця). – С. 8, 9, 12; Політичні партії України. – Т. II. – С. 365. – Т. III. – С. 89.
10. Конфедералізація України // Браття-славяне. – Інтернет-випуск № 15. – 1999. – 12 грудня. – <http://www.slavonic.org.ua/>
11. Так, народний депутат України 1998 – 2002 рр., лідер організації „За Україну, Білорусь, Росію” О. Мазур стверджує, що історія довела, що для росіян „як для великої нації, прийнятні лише дві форми правління:

Монархія і Комунізм (централізований Соціалізм). А різні форми демократії – це для племен”. Див.: <http://za.zubr.in.ua/2006/07/12/391/>

12. Див.: История Славянской партии – <http://www.slavonic.org.ua/>

13. Див.: **Гредескул Н.** Ложная идея (К вопросу о культурном сепаратизме) // Национальные проблемы. – 1915. – № 2. – С. 2.

14. **Струве П.** Patriotica. Политика, культура, религия, социализм: Сборник статей за пять лет (1905 – 1910 гг.). – СПб., 1911. – С. 282, 299.

15. **Потебня А.** Язык и народность // Потебня А. Мысль и язык. – К., 1993. – С.180.

16. З 1903 р. у Харкові, Одесі, Києві діяли відділення „Русского собрания”, монархічної організації, створеної 1900 р. у С.-Петербурзі. Швидкими темпами (з листопада 1905 р.) на території України (у Київській, Подільській, Волинській, Катеринославській, Херсонській, Чернігівській губерніях) створювалися осередки „Союза русского народа”. Паралельно на українській землі множилися відділення „Союза русских людей”, „Союза русских рабочих”, „Русского общества”, „Двуглавого орла” тощо. Ці організації стали осередком чорносотенного руху в Україні. Тепер російські праві представлені теж практично на всій території України: у Львові російський націоналістичний дух оприсутнився у вигляді, приміром, політичної партії „Руський блок”. У Києві постав у різних партійних іпостасях – від партій „Русько-український союз”, „Союз” до „Партії труда” та аж чотирьох комуністичних (КПРС, КП(т), КПУ та КПУ(о)), як і деяких інших. У Донецьку міститься центральний офіс „Слов’янської партії”.

17. Див.: **Кремень В., Ткаченко В.** Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. – К.: „Видавничий центр „ДрУк”, 1998. – С. 353 – 358.

18. Див.: **Дмитриев Т., Фетисов М.** Левые // Мыслящая Россия. Картография современных интеллектуальных направлений / Под. ред. В. Куренного. – М.: „Наследие Евразии”, 2006. – С. 94 – 116.

19. **Кучма Л.** Про найголовніше. – К., 1999. – С. 138, 139, 140.

20. Там само. – С. 18.

21. Програма [Прогресивної соціалістичної партії України] // Політичні партії України. – Т. III. – С. 299.

22. Програма дій КПУ(о). – Там само. – Т. I. – С. 410.

23. Маніфест (програмна політична заява) [Комуністичної партії робітників і селян] // Там само. – С. 329.

24. Програмова заява [Партії Труда] // Політичні партії України. – Т. II. – С. 514.

25. Програма [Комуністичної партії України] // Там само. – Т. I. – С. 393, 378.

26. Програма [партії „Руський блок”] // Там само. – Т. II. – С. 380.

27. Програма [Конституційно-демократичної партії] // Там само. – Т.

I. – С. 455.

28. Там само. – С. 456.

29. Маніфест (програмна політична заява) [Комуністичної партії робітників і селян] // Там само. – Т. I. – С. 329; Програма [Комуністичної партії України] // Там само. – С. 389; Статут [Слов'янської партії] // Там само. – Т. III. – С. 368; Програма [партії „Русько-Український Союз”] // Там само. – Т. II. – С. 388; Програма [партії „Руський блок”] // Там само. – С. 381.

30. План развития страны: Сокр. версия для индивидуал. и коллектив. осознания / Под редакцией: И. Богословской, И. Дидковского, А. Чалого. – К.: Издательство „Пенсия”, 2006. – С. 86, 87.

31. Програма Політичної партії України „Партія політики Путіна” – http://deputat.org/index.php?page=party_m&n=35&m=8

32. Савельев А. Сезон раздробленности – http://www.ng.ru/courier/2006-10-09/19_sezon.html

33. Програма [Слов'янської партії]. – С. 375.

34. Таку назву має один з підрозділів книги П. Симоненка „Национальная идея Украины. Сборник статей”. – К., 2005. – С. 54 – 59.

35. Див.: Маніфест (програмна політична заява) [Комуністичної партії робітників і селян]. – С. 328; Програма [Комуністичної партії (трудящих)] // Політичні партії України. – Т. I. – С. 355; Програма [Комуністичної партії України]. – С. 376.

36. Яблонський В. Сучасні політичні партії України. – К., 1996. – С. 35.

37. [3 промови Н. Вітренко на мітингу в Києві 17 січня 2004 р.] // Досвітні вогні. – 2004. – № 2. – http://www.vitrenko.org/news.php?lang=1&part_id=25&subpart_id=85&article_id=1030&year_id=2004&month_id=01.

38. Див.: Програма [партії „Руський блок”]. – С. 377.

39. Наталья Вітренко – <http://homopoliticus.com/vitrenko/>

40. Програма Політичної партії України „Партія політики Путіна” – http://deputat.org/index.php?page=party_m&n=35&m=8

41. Див.: Програма [партії „Слов'янський народно-патріотичний союз”] // Політичні партії України. – Т. III. – С. 102.

42. Там само. – С. 101, 102.

43. Маніфест (програмна політична заява) [Комуністичної партії робітників і селян]. – С. 327; Програма [Комуністичної партії (трудящих)]. – С. 349; Програма [Комуністичної партії України]. – С. 386; Програма [Прогресивної соціалістичної партії України] – С. 296.

44. Передвиборча платформа [О. Ф. Базилюка] // Політичні партії України. – К.: К. І. С., 1999. – С. 574.

45. Передвиборча платформа [Н. М. Вітренко] // Там само. – С. 576.

46. Передвиборча платформа [П. М. Симоненка] // Там само. – С. 592 – 593.

47. История Славянской партии – <http://www.slavonic.org.ua/>

48. Програма [партії „Русько-Український Союз”]. – С.388. – Програма [Слов’янської партії] – С. 375.
49. Конфедералізація України // Браття-славяне. – Інтернет-впуск № 15. – 1999. – 12 декабря. – <http://www.slavonic.org.ua/>
50. Програмова заява [Партії Труда]. – С. 514.
51. Програма [Партії регіонів] // Політичні партії України. – Т. II. – С. 332.
52. Програма [Комуністичної партії України] – С. 378.
53. **Симоненко П.** Национальная идея Украины. Сборник статей. – К., 2005. – 124 с.
54. Вибори в Україні 1994 року. – К., 1995. – С. 32.
55. Політичні партії України (Таблиця) // Національна безпека і оборона. – 2001. – № 12. – С. 4, 5.
56. Там само.
57. Там само.
58. Відомості про підрахунок голосів виборців в межах України – <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/W6P001>
59. **Леонід Кравчук:** Інтрига – повноваження майбутнього президента // День. – 2002. – № 212. – 19 листопада. – <http://www.day.kiev.ua/75240/>
60. Там само.
61. Партія „Союз” и блок Наталии Витренко представили проект новой конституции Крыма – http://www.partsouz.org/ru/index.php?option=com_content&task=view&id=327&Itemid=69
62. Україна і Росія: хроніка взаємин 1991 – 2003 рр. – Одеса: Астропринт, 2004. – С. 280.
63. Русское движение на Украине – <http://www.rdu.org.ua/orgs.htm>
64. Україна і Росія: хроніка взаємин... – С. 258.
65. Див., наприклад, статтю „Они сами скоро вымрут?” – <http://za.zubr.in.ua/2006/07/12/391/>. У ній, зокрема, зазначається: „Из вышеизложенного вытекает три таких вопроса и одновременно ответа на них: 1. Какой государственный строй сегодня в России (на Украине)? – Еврейский фашизм. 2. Чем он может быть ликвидирован? – Даже по утверждению самих евреев – только противостоянием, то есть – русским фашизмом. 3. Нужен ли нам сегодня наш русский Адольф Гитлер (или И. В. Сталин)? – Только в этом наше спасение!”
66. Див., наприклад, „Не нам, но имени Твоему, Господи ...” – <http://www.otechestvo.org.ua/Links/eo.htm>

Національна свідомість українських громадян в сучасних умовах

Юрій Паніч,

аспірант кафедри українознавства, політології і права
Вінницького національного технічного університету

У статті, на основі класичних праць зарубіжних і вітчизняних політологів, аналізуються проблеми взаємовпливу і кореляції національної свідомості громадян і сучасної політичної ситуації в Україні. Здійснюється спроба витлумачити національно-політичну свідомість як інтегруючу силу, своєрідний „моральний імператив” поведінки людей в конкретній історико-політичній ситуації.

Національна свідомість, як відомо, включає теоретичні, буденні, масові та елітні запозичені й асимільовані ідеї, настанови, прагнення, культурні набутки, що утворюють духовний універсум нації. Існують також сталі конструктивні параметри національної свідомості. Вони функціонують в єдності раціональних та ірраціональних сутнісних проявів: національного характеру, національної мрії, національної ідеї тощо.

Динаміка сучасного політичного життя висуває проблему відповідності нинішньої національно-політичної свідомості таким нагальним характеристикам політичного часу, як особливості виборчого процесу, переходу країни від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми державного устрою, здійснення адміністративно-територіальної реформи тощо. Постає перед Україною і низка непростих ментальних, духовних, світоглядних проблем. Серед них одна з найголовніших – формування реального громадянського суспільства. Без високого рівня національної свідомості досягнення цієї мети видається неможливим.

Проблемам національно-політичної свідомості присвячено цілий спектр наукових досліджень. Методологічною їх основою стали праці К. Г. Юнга, Е. Ренана, Г. Тарда, Е. Сміта.

Базовими, з точки зору розкриття сутності національної свідомості, є дослідження К. Г. Юнга, який у праці „Структури несвідомого розвитку” розвинув уявлення про існування у психіці людини, поряд з

індивідуальним несвідомим, глибинного шару, зміст якого становлять загальнолюдські праобрази – архетипи [1, с. 55]. К. Г. Юнг вважав, що саме феномен архетипу засвідчує творчий характер несвідомого, ірраціонального, його здатність акумулювати й зберігати енергію національної спільноти, спрямовувати її на саморефлексію, самоопанування і самоствердження.

Е. Ренан серед основних критеріїв нації називав факти вольового, психологічного плану [2, с. 36 - 37]. Соціопсихолог Г. Тард визначав націю як план чи систему цілей, які слугують основою національної свідомості для значної кількості індивідів [3, с. 81]. З цих же позицій виходить і Е. Сміт, коли вважає, що нація – це багатомірна концепція, ідеальний тип, що лежить в основі людської діяльності [4, с. 234].

Цікава точка зору українського дослідника В. Лісового, який вважає, що для буття нації важлива не тільки, а часом і не стільки наявність певних особливостей в культурі чи політичній історії, скільки те, в чому самі люди вбачають свою особливість, свою відмінність від інших націй. Це самоусвідомлення має дуже важливий складник – певні ціннісні орієнтації і волю, тобто діяльне утвердження себе як колективної „особистості” [5, с. 872].

Слід відзначити, що в радянські часи тема національно-політичної свідомості якщо й не заборонялася, то перебувала під потужним тиском класової ідеології. Нині ж спостерігаємо певний „калейдоскоп концепцій”, спрямований на вияв її сучасної суті.

Окремі аспекти розвитку української національної свідомості (філософські, історичні, політологічні, соціально-психологічні) відображені у працях вітчизняних і зарубіжних дослідників, зокрема В. Андрущенка, В. Антоненка, Дж. Армстронга, В. Бабкіна, О. Бабкіної, В. Горбатенка, А. Бичко, В. Буцєвицького, Е. Вільсона, Б. Гаврилишина, Е. Гелнера, Г. Грабовича, О. Забужко, Д. Міллера, Ф. Рудича, Е. Сміта, І. Усенка, В. Храмової, В. Шевченка, Т. Кузьо, М. Кеннеді, М. Шульги, Р. Шпорлюка, О. Шморгуна, І. Кресіної.

Різні сфери і прояви, форми взаємодії суб'єктів і об'єктів державотворення, розвиток окремих складових української національної свідомості стали предметом наукового аналізу в працях М. Вівчарика, С. Вовканича, М. Кармазіної, В. Кременя, І. Кураса, С. Кримського, В. Полохала, В. Смолія. Аналіз розвитку західної етнополітологічної думки здійснюють вітчизняні дослідники О. Бабкіна, О. Картунов, О. Майборода, О. Маруховська.

Аналіз багатьох наукових розвідок засвідчив, що ця проблема досліджувалася в досить, так би мовити, широкому ракурсі. Це, можливо, обумовлювалося браком конкретного соціально-політичного прецеденту (такого, наприклад, як „помаранчева революція”), який дозволив би вивчати проблему формування національно-політичної свідомості у

конкретнішому ракурсі.

Слід мати на увазі й те, що в українській соціально-філософській думці важко знайти чітке й універсальне визначення поняття „національної свідомості”. Це можна пояснити тим, що це поняття, як і багато інших у різних гуманітарних дисциплінах, є скоріш пучком концепцій, в яких кожна, ґрунтуючись на особливому підході, висвітлює певний аспект поняття. І справді, повністю охопити сутність такого багатогранного феномена, як національна свідомість, практично неможливо, але окреслити його основні смислові моменти, що роблять цей феномен унікальним, можна.

На нашу думку, національна свідомість, як унікальний феномен духовного життя українського суспільства, розвивається нині за внутрішньою логікою, демонструючи багатоманітність проявів і форм, глибину думок і почуттів, життєздатність у самоствердженні, надзвичайну силу націотворення. Цілком можна погодитися з І. Кресіною, яка наголошує, що національна свідомість – це „складна система духовних феноменів та їх утворень, які сформувалися в процесі історичного розвитку нації, відображають основні засади її буття та розвою” [7, с. 392].

Дуже часто автори, концентруючи увагу на якомусь одному аспекті, випускають з поля зору досить важливі смислові моменти. Прикладом може бути визначення національної свідомості І. Кресіної: „Національна свідомість – це усвідомлення державно-політичної, громадсько-територіальної спільності (соборності), духовної єдності, етнічної та історичної спорідненості, психологічної, культурної самобутності та неповторності”. Однією з вад такого визначення можна вважати ігнорування активного впливу національної свідомості на практичну діяльність людей. Національно-політична свідомість потребує не тільки і не стільки звичайного визнання і сприйняття членами нації спільності названих І. Кресіною компонентів – вона потребує повсякденного утвердження через діяльність членів нації, спрямовану на її розвиток.

Отже, виходячи з аналізу наукової літератури, з урахуванням сучасних політичних реалій, ставимо за мету дати відповідь на питання: як сучасна національно-політична свідомість відповідає викликам сьогодення, які чинники в основному впливають на її формування?

Почнемо з того, що існує низка основних чинників впливу на формування національної свідомості. Умовно їх можна поділити на три великі групи: об’єктивні, практично-духовні, технологічні. Останні, на нашу думку, мають найголовніше значення для формування сучасної національно-політичної свідомості громадян.

До першої умовної групи чинників входить весь комплекс суспільно-історичних реалій, об’єктивно сформований спосіб життя тієї чи іншої нації. Вплив цієї групи факторів суттєвий, можливо й фундаментальний, але не абсолютний.

До другої групи слід зарахувати властиві нації стереотипи (традиції, звичаї, особливі риси характеру і поведінки, народні промисли, розваги, ігри тощо), історичну пам'ять, усталену символіку, національні святині. Всі вони реально впливають на формування національної свідомості, жодного не можна ігнорувати. Але технологічні чинники формування підсвідомого потребують аналізу через їх специфіку, яка актуалізується сучасним політичним життям України.

Дослідження стану сучасної національно-політичної свідомості українських громадян почнемо з розгляду основ її сутності. Відомо, що основами національно-політичної свідомості українських громадян є, насамперед, політична ідеологія і політична психологія. Цілком можна припустити, що в будь-якому суспільстві, особливо в нашому, між цими поняттями існують не тільки координаційні, а й субординаційні зв'язки.

Прийнято вважати, і з цим варто погодитися, що стала політична ідеологія (якщо вона існує в суспільстві як цілісна) майже тотально впливає на формування масової політичної свідомості. Та чи є її фактор сьогодні визначальним для нашого суспільства? Мабуть, ні. Державна ідеологія в нашій країні заборонена, отже фактор впливу її як цілісного феномена на свідомість громадян не можна вважати визначальним. Але, з іншого боку, будь-яке суспільство неможливе без ідеології – повністю деідеологізованих суспільств історія не знає.

Не абсолютизуючи ролі національної ідеології в житті суспільства, зазначимо, що її трансформація є необхідною умовою збереження єдності етнологічного організму. Водночас ідеологію як систему цінностей неспроможні запропонувати ні держава, ні політичні партії. Тому орієнтація, з точки зору формування політичної свідомості громадян, „замикається” на конкретних особистостях сучасних політиків, котрі очолюють ту чи іншу політичну партію. Їм приписують бажані риси, певні ідеальні можливості, існує віра в їх потенціал, які в комплексі здатні вдосконалити життя суспільства. В цьому сенсі персоналії як матеріальну основу формування елементів політичної свідомості громадян не слід вважати панацеєю. Адже це конкретні люди, яким властиві як людські чесноти, так і вади – „уміння” помилятися, емоційність, афективність, хороший чи поганий стан здоров'я тощо.

Що конкретно впливає на зміну національно-політичної свідомості громадян? Чи не найкращим прикладом у цьому відношенні є президентські (2004 р.) і парламентські (2006 р.) вибори в Україні. Вони, по-перше, зафіксували сталість ідеалів, які існують в суспільстві на рівні підсвідомого і окреслюють нинішню систему цінностей. По-друге, національно-політична свідомість продемонструвала наявність „фактора очікування”, очікування практичної реалізації тих ідеалів, сподівань і мрій, що пов'язувалися з „помаранчевою революцією”. Отже, можна зафіксувати наявність величезного кредиту довіри до нової влади як

реалізатора цих ідеалів і сподівань.

Саме по собі розчарування в діяльності влади цілком слушно можна перенести із сфери етичної у сферу політичну. Це все також складає конструктивні параметри національно-політичної свідомості і допомагає дати відповідь на питання, чому вона змінюється.

Будь-які перетворення в суспільстві супроводжуються, як правило, потужним соціальним і соціально-психологічним стресом, переоцінкою цінностей, що становлять основу свідомості. Однак навіть за радикальних змін у свідомості в ній нерідко примхливо відтворюються стереотипи „старого мислення”.

Існує низка практичних чинників стосовно змін національно-політичної свідомості, і, як зазначалося вище, вони мають технологічний характер. Так, важливим показником є формування національної свідомості за допомогою ЗМІ. Домінуючим методом їх діяльності якраз і є маніпуляція свідомістю громадян, особливо під час виборчих кампаній. Більшість виборців судить про кандидата в депутати чи політичну партію по тому іміджу, який йому створюють медіа, особливо телебачення. Методи соціально-психологічного впливу, що застосовувалися в політичних телероліках БЮТ, Партії регіонів, „Пори”-ПРП, „Нашої України”, сміливо можна зарахувати до чинників зсуву політичної свідомості громадян. Другою важливою складовою, що впливала на свідомість електорату, були агресивні тексти виступів представників різних партій, які базувалися на закликах-погрозах та лестощах. Це було характерно для БЮТ, Партії регіонів, „Нашої України”, „Народної опозиції” Н. Вітренко.

Характерною ознакою того, що національно-політична свідомість українських громадян перебувала у протиріччі з існуючими пріоритетами у владних колах України, є події, пов’язані з „помаранчевою революцією”.

Досить складно виявити певну субординацію змін у свідомості громадян: чи „помаранчева революція” змінила її, чи сам стан свідомості сприяв здійсненню цієї революції? Це має стати предметом аналізу багатьох міждисциплінарних наук: психології, історії, політології, етнодержавознавства. Але вже й тепер зрозуміло, що „помаранчева революція” стала „лакмусовим папірцем” перевірки національно-політичної свідомості громадян на можливість еволюціонування і розвитку. Водночас національно-політичну свідомість ще не можна вважати усталеною, стосовно ж конкретних політичних подій в країні – тим більше. Асоціативний ряд цінностей, на яких свідомість могла би триматися, давно порушений, вони існують лише в ідеальних уявленнях громадян.

Отже, про усталені параметри, які формують нині національно-політичну свідомість громадян, говорити рано. Діалектика поглядів (від обожнювання до повного заперечення) проявляється в нинішній період як ніколи раніше. Спостерігаються прояви амбівалентності у свідомості

громадян, що підтверджують соціологічні дослідження. Так, 53 % населення країни вважає, що політичні партії захищають лише власні інтереси. Сплеск громадянської свідомості й активності, що спостерігався на парламентських виборах 2006 року, поступово вщухає.

Амбівалентність свідомості пов'язана з тим, що український громадянин підтримував певну конкретну ідею, а водночас і конкретну особу, несумісну з цією ідеєю. Характерним показником такої амбівалентності є баланс довіри/недовіри людей до фаворитів виборчих перегонів. Наприклад, В. Янукович мав довіру 35 % електорату, а недовіру – 42 %. Населення вже не може розрізнити, що в того чи іншого політика, незалежно від кольору його табору, первинне: боротьба за владу як мета, чи мета є лише засобом здобуття і зміцнення влади.

У свідомості, навіть при радикальних змінах в ній, нерідко примхливо відтворюються стереотипи „старого мислення”. Водночас, як запевнюють соціологи, за 2005 рік українці пережили стресів набагато менше, ніж 2000 року: 22 % і 37 % відповідно. Але до відчуття стабільності все ще досить далеко.

З урахуванням нинішнього стану національно-політичної свідомості, її постійної динаміки, вважатимемо, що проблема дослідження цього феномена вельми актуальна. Вона потребує подальших наукових розвідок і постійної корекції, а також аналізу факторів, які впливають на її формування в українському суспільстві.

На основі викладеного можемо зробити деякі **висновки**.

1. Національно-політична свідомість громадян України в цілому характеризується рисою, котра в науковій літературі пов'язується з феноменом „маніхейства”, коли будь-які явища в політичному житті трактуються з точки зору звуженої кольорової палітри – або чорне, або біле.

2. Суттєвою рисою національно-політичної свідомості громадян України слід вважати, на нашу думку, її амбівалентність – неузгодженість думок щодо конкретної остаточної оцінки того чи іншого політичного феномена.

3. Національно-політична свідомість українських громадян не є сталою, „законсервованою” субстанцією; вона постійно змінюється, піддається різним впливам і сама опосередковано відбивається на політичній поведінці, політичному виборі.

4. Останнє пов'язується з тим, що сталого ідеологічного стрижня у вигляді системи цінностей в нашому суспільстві не існує. З іншого боку, національно-політична свідомість базується на елементах політичної психології, основу якої складають емоції громадян, афекти тощо. В цілому формується вона зазвичай технологічно.

5. Підтвердженням попередньої тези є розчарування українських громадян у результатах „помаранчевої революції”, що пов'язується з

формуванням елементів національно-політичної свідомості. Враховуючи її сучасний стан і динаміку, слід вважати, що проблема її дослідження вельми актуальна.

Література:

1. Юнг К. Г. Аналитическая философия. – СПб., 1994. – С. 55.
2. Ренан Э. Что такое нация. – СПб., 1988. – С. 36 - 37.
3. Тард Г. Социальная психология. – Пер. с франц. – СПб., 1902. – С. 81.
4. Сміт Е. Д. Національна ідентичність (пер. з англ.). – К.: Основи, 1994. – 234 с.
5. Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – 872 с.
6. Кресіна І. О. Національна свідомість: сутність, основні складові та рівні функціонування / Нова політика, 1998. – С. 12 - 19.
7. Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (етнополітичний аналіз): Монографія. – К.: Вища школа, 1998. – 392 с.

Історична місія сучасного авторитаризму

Едуард Афонін,

доктор соціологічних наук,
професор кафедри державної політики
та управління політичними процесами
Національної академії державного управління
при Президенті України

Андрій Мартинов,

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту історії України НАН України

Сучасні сценарії світових трансформаційних процесів, що постають на шляху просування суспільств від тоталітаризму до демократії, формуються множиною факторів. І все це розмаїття створює своєрідні припливи та відпливи головних конкуруючих тенденцій розвитку – лібералізму та авторитаризму. Визначити цю складову і її результуючий вплив можна опосередковано – за допомогою так званих соціетальних (загальносистемних) показників, що забезпечують доволі точну діагностику стану і тенденцій розвитку трансформаційних процесів, аналіз динаміки структурно-функціональних змін в суспільстві. Вони стають надійними орієнтирами для творення ефективної державної політики.

Набутий в нашій країні протягом 1992 - 2006 років досвід конструювання і застосування соціетальних показників дає підстави виокремити в українській системній трансформації два цикли соціетальних змін (1994 - 2004; 2004 -) з відповідними сплесками лібералізму. Перший сплеск лібералізації (1994 – 1998 роки) зачепив „ядро соціальної системи”, поділивши центральну владу на гілки-функції (законодавчу, виконавчу, судову) і закріпивши ці зміни в Конституції України 1996 року. Другий, що розпочався 2004 року, об’єктивно спрямований на „периферію соціальної системи”, обумовлюючи демократичні зміни на регіональному і місцевому рівнях владної вертикалі та в практиці самоврядування. Водночас обидві хвилі транзитивного розвитку суспільства пов’язані з інверсійними викликами авторитаризму.

Першою такою загрозою став другий термін президентства Л. Кучми (1999 – 2004 роки). Закономірно, що й нинішнє піднесення лібералізації межуватиме з черговою загрозою авторитаризму. Україна з її „медіанною культурою” (тобто з „кодом” культури, що, за нашими вимірами, дорівнює значенню „золотий перетин”), стає під час кризових випробувань прикладом поміркованості і компромісного вирішення проблем „перехідної” демократії.

Однаке, при всіх негативних соціальних інтенціях авторитаризму, об’єктивний аналіз трансформаційних процесів потребує поставити питання:

Чи не несе в собі ця тенденція конструктивних засад?

В чому історична місія авторитаризму, його призначення в контексті циклічних суспільно-трансформаційних змін?

Отже, автори поставили перед собою завдання розглянути особливості авторитаризму на „полюсах” цивілізаційної системи.

Друга хвиля трансформації та її альтернативи

Перших трансформаційних змін історія людства зазнала ще в часи Великої депресії 1929 – 1933 років в країнах євроатлантичного ареалу (Північна Америка та Західна Європа). Нова, потужніша хвиля таких змін була розпочата Китаєм (1978 –), продовжена Польщею (1980 –) та іншими країнами Центральної і Східної Європи (1989 –) і, нарешті, була підхоплена суверенними країнами – республіками колишнього СРСР (1991 рік). Сьогодні клуб своєрідного „соціального трансферу” вже охоплює понад сто країн світу.

На межі 1970-х – 1980-х років на Євразійському континенті і особливо в СРСР активно точилася дискусія щодо вибору моделі-взірця для наслідування досвіду суспільної трансформації. Спектр вибору лежав між двома граничними полюсами-альтернативами: західною радикальною (польською) моделлю переходу до ринкової економіки та східною поміркованою (китайською) моделлю економічних реформ.

Зокрема, в СРСР перші спроби трансформаційних змін здійснювалися на кшталт китайської моделі. Саме такий поміркований шлях ринкових реформ намагався започаткувати в 1992 – 1993 роках Генеральний секретар ЦК КПРС Ю. Андропов. Утім, вже за часів „перебудови” (1985 – 1991 рр.) доволі швидко стала набирати сили польська радикальна модель суспільної трансформації, яка об’єднала зусилля частини партійної номенклатури, республіканських бюрократичних еліт і ділків „тіньової” економіки. У вирішальний момент цей альянс підштовхнув розвиток подій до демонтажу СРСР.

Політичний розпад СРСР доповнився швидким падінням національних економік, що колись складали єдиний народно-господарчий комплекс СРСР. Економічна криза перманентно перейшла в системну кризу, на якій

суттєво позначилась (принаймні на перших її етапах) соціетальна радянська спадщина, що її уособлював універсум „homo soveticus”. Однак далі, з розвитком трансформаційних процесів і зростанням вагомості психологічного чинника, на авансцену політики все помітніше виходив соціокультурний фактор. Посилювалася різниця між пострадянським Заходом і Сходом, які особливо давалися взнаки в екстремальних ситуаціях перехідної динаміки.

Першими на шлях європейського демократичного розвитку вийшли республіки Балтії, соціокультурно наближчі до євроатлантичної цивілізації. Центральнопівнічні республіки, схоже, ще й досі балансують, схиляючись до традиційного східного деспотизму.

Соціокультурно близькі Росія і Україна демонстрували, здавалося, доволі схожі на початку, а дедалі все більш різні підходи до пострадянської трансформації.

Так, **Російська Федерація**, яка на початку трансформації застосовувала в економіці курс гайдарівської „шокової терапії”, під тиском волюнтаристського стилю президента Б. Єльцина **демонтаж радянської соціалістичної системи здійснювала більш динамічно і конфліктно, ніж Україна**. Суспільна напруга, що нагромаджувалася впродовж важких років ринкових „шовкових” реформ, „розрядилася” в подіях 21 вересня – 4 жовтня 1993 року, коли президентська влада розстріляла російський парламент і тим наклала російському суспільству своє (президентське) бачення реформ.

Прийнята на референдумі 12 грудня 1993 року нова Конституція РФ юридично зафіксувала ключові зміни суспільного ладу в Росії. Однак ця конституція не могла гарантувати цілісності федерації в умовах посилення процесів суверенізації (передусім – національних автономій), екстремізму та інших суспільних ризиків. За цих обставин перша чеченська війна (1994 – 1996 рр.) стала своєрідним поворотним пунктом новітньої російської історії. В цей період набула певної соціальної підтримки силова аргументація президентської влади, і марними стали сподівання комуністичних та національно-патріотичних сил Росії щодо політичного реваншу на других президентських виборах (1996 р.). Водночас нова політична ситуація спонукала президента Б. Єльцина адаптуватися до домінуючих суспільних настроїв, а в цілому його другий президентський термін став періодом пошуку виходу з глухого кута і балансування на межі громадянської війни.

Отже, терміновим завданням В. Путіна, „наступника” президента Росії, мало стати громадянське замирення на основі відродження імперських традицій російської державності. За умов економічно сприятливої кон’юнктури, багато в чому посиленої світовим зростанням цін на енергоносії, досягти цієї мети частково вдалося під вогнем другої чеченської війни (1999 – 2006 рр.). Проте, схоже, напередодні наступних

парламентських (2007 р.) та президентських (2008 р.) виборів Росія знову опиниться перед викликом легітимації влади через процедуру виборів.

Український варіант демонтажу соціалізму був дещо поміркованішим і здійснювався Президентом Л. Кравчуком на ґрунті владного компромісу колишньої номенклатури і національно-демократичних сил стосовно ідеї відродження української державності. З початком трансформаційних процесів не забарилася й перша конституційна криза (1995 – 1996 рр.), що припала на час першої президентської каденції Л. Кучми (1994 – 1998 рр.) і була пов'язана з перерозподілом центральної державної влади на гілки-функції (законодавчу, виконавчу, судову). Вона практично вичерпала свій потенціал з прийняттям 28 червня 1996 року нової Конституції України.

З появою авторитарних тенденцій, що припали на другий термін президентства Л. Кучми, та якісними змінами української суспільної свідомості, які, зрештою, визначили долю президентських (2004 р.) і парламентських (2006 р.) виборів, в Україні виникла друга конституційна криза, пов'язана з виходом на суспільно-політичну арену нового гравця – громадянина. Й досі, схоже, політико-управлінська еліта не може прийняти цього факту всерйоз і розпочати „широку демократизацію влади”, яка б охоплювала застосуванням принципу розподілу владних повноважень від регіонального до муніципального її рівня.

Навіть побіжний аналіз перебігу трансформаційних процесів у Росії та Україні засвідчує своєрідність в цілому поведінки цих країн та їх історичних виборів на шляху до демократизації. Відтепер різними бачаться не тільки поточна ситуація, але й найближча перспектива їх розвитку.

Так, якщо в Україні недавня „помаранчева” доба (2004 – 2006 рр.) і найближча перспектива розвитку (принаймні до 2008 р.) уявляються пов'язаними з прогресивною ходою демократизації суспільства, зокрема, з демократизацією української регіональної, місцевої та муніципальної влади, то в Росії другий термін президентства В. Путіна (2003 – 2008 рр.) здебільш пов'язаний з інверсійними (протилежними до українського варіанту) процесами суспільно-політичної трансформації – посиленням президентської вертикалі влади.

Водночас бачимо, що і Україна, і Росія зустрілися із труднощами ліберального реформаторства, в контексті якого, схоже, обирають сутнісно різні моделі соціально-економічного і соціально-політичного розвитку, а також способи долаття кризових явищ.

В Україні після „помаранчевої революції”, що її Президент В. Ющенко назвав рубіконом на шляху до демократії, і яка не виправдала суспільних очікувань, насправді спостерігається недовершений, здебільшого все ще формальний відхід від тоталітарних традицій. Демократія ж (без необхідних атрибутивних ознак) розглядається як універсальний засіб

компромісного розв'язання суспільних протиріч. При цьому інваріантом української політичної трансформації стає пошук механізмів самообмеження амбіцій політичного класу і формування ефективної системи державної влади, відповідальної перед суспільством.

Натомість в Росії „суверенна” („керована”) демократія розглядається як спосіб вирішення авторитарними засобами двоїстого завдання: збереження цілісності Російської Федерації як унікального об'єднання народів різної локально-цивілізаційної ідентичності та модернізації національної економіки.

Нинішній історичний період пострадянської трансформації стає, схоже, своєрідною „другою фазою” системної кризи, що її зазнають як пострадянські країни (регіональний аспект), так і світ в цілому (глобальний аспект). Ця фаза пов'язана з викликами для процесів демократизації, що їх несе в собі дедалі наростаюча хвиля авторитарності в трансформаційному світі. Україна з її медіанною культурою стає за цих умов прикладом поміркованого авторитаризму, спроможного компромісно вирішувати актуальні проблеми „перехідної” демократії.

Водночас, при здійсненні аналізу сучасних трансформаційних процесів, слід пам'ятати не лише про універсальні завдання, що їх реалізують в конкретних національно-етнічних і релігійних умовах авторитарні політичні режими, а й про цивілізаційну різницю між „західним” і „східним” типами авторитаризму. Отже, розглянемо в техніці компаративізму трансформаційні особливості на „полюсах” цивілізаційних систем. При цьому візьмемо до уваги також відмінності, що їх складатимуть процеси трансформації в „ядрі” капіталістичної системи та на її „периферії”. Це, зокрема, засвідчують приклади американської та євразійської моделей трансформаційного виходу з суспільних системних криз.

Американський варіант: Північ - Південь

На початку своєї реформаторської діяльності Ф. Рузвельт зазначив, що „історія людства розвивається за містичними циклами. Одним поколінням багато дається, з інших багато вимагається. Нинішнє покоління американців зустрічається з долею”.

І справді, зустріч країн Північної Америки і Західної Європи з долею продемонструвала в 1930-ті роки альтернативні відповіді на виклик Великої депресії, що розгорілася внаслідок економічної кризи 1929 - 1933 років. Перший варіант відповіді презентувала Ваймарська республіка, яка доволі швидко вичерпала можливості ліберально-демократичних методів розв'язання кризи. І тоді гітлерівський режим запропонував специфічну „рецептуру” лікування суспільства.

Суттєво іншим був підхід, пов'язаний з Рузвельтівським „новим курсом” врегулювання кризи, який зрештою забезпечив Сполученим

Штатам тривале економічне лідерство. Звичайно, можна сперечатися, чи правомірно розглядати Рузвельтівську модель в контексті авторитарних режимів. Проте якщо взяти до уваги критику його політики тогочасною ортодоксальною ліберальною опозицією, яка вважала Ф. Рузвельта ледь не „диктатором”, а також його майже чотири терміни перебування в Білому домі¹, то зрозуміло, що епоха Ф. Рузвельта навряд чи повністю відповідала „ідеальним” ліберально-демократичним традиціям. І все ж, порівняно з іншими авторитарними (і тоталітарними) режимами, модель влади Ф. Рузвельта, з точки зору забезпечення прав людини, вигідно вирізняється й досі не вичерпує свого історичного значення для аналізу сучасних трансформаційних процесів.

Передусім слід зауважити, що Ф. Рузвельт поставив точний діагноз кризи, яка багато в чому була пов'язана з невідповідністю механізмів оподаткування прибутків корпорацій та їх перерозподілом на користь суспільства. Старі механізми стимулювали зростання виробничих можливостей економіки і водночас залишали невідповідно малими можливості суспільного споживання. За цих умов перевиробництво, безробіття та економічний крах ставали неминучими.

Аби змінити ситуацію на краще, в „новому курсі” пропонувався справедливий перерозподіл суспільного багатства. Економіка попиту мала збільшити купівельну спроможність нижчого і середнього класів. Причому одним із головних механізмів соціального перерозподілу став державний бюджет. Завдяки вжитим заходам помітно збільшилося оподаткування великих доходів, але вже в середині 1930-х років стало зрозуміло, що дуже великі податки не зможуть забезпечити зростання попиту як засобу подолання кризи перевиробництва. Аби стимулювати економіку попиту, керуючись рекомендаціями М. Кейнса, президент Ф. Рузвельт пішов на свідоме збільшення дефіциту бюджету задля фінансування соціальних виплат.

Реалізуючи системну стратегію, уряд Ф. Рузвельта вперше втрутився також в питання виробничої сфери і кредитно-фінансових операцій. Він запровадив кодекс чесної конкуренції. Започатковував страхування приватних банківських внесків до 5 тисяч доларів, створив комісію з торгівлі акціями, яка контролювала фондові біржі, здійснив рефінансування боргів. Також впроваджував плавну девальвацію долара. Додатковим джерелом розвитку американської економіки стали прибутки від військового виробництва в роки Другої світової війни.

Наслідком „нового курсу” Ф. Рузвельта було народження держави загального добробуту, стрижнем якої став американський середній клас як основа демократичної системи США. Відтоді соціальна напруженість

¹ Лише за президента Г. Трумена в США було прийнято конституційну поправку, яка обмежила право перебування в президентському кріслі двома термінами поспіль.

в країні якщо й виникала, то вже мала не стільки соціально-класовий, скільки расово-етнічний характер. Завдяки реформам народився політичний режим, який політолог Р. Даль назвав поліархією. За поліархії влада і вплив на прийняття державно-владних рішень були розсосереджені, акценти зміщені від держави та її інституцій до інших соціальних інститутів, таких як родина, місцеві громади, церква, фірми/корпорації, професійні спілки тощо. Рузвельтівський курс фактично зберігався (з невеликими уточненнями) до часу неоліберальних реформ Р. Рейгана. Його активний демонтаж (з перемінним успіхом) намагається здійснити адміністрація Дж. Буша-молодшого.

Зрештою, згадавши про роль особистості в історії, зазначимо, що Ф. Рузвельт був політиком, спроможним піднятися над власними цінностями та інтересами, а також потребами свого оточення заради вирішення загальнонаціональних інтересів, виживання нації та ефективного функціонування демократії. Завдяки саме такій позиції він, власне, й отримав можливість максимально впливати на процеси становлення нової посттрансформаційної соціальної реальності.

Тим часом Латинська Америка й досі потерпає від колоніального недорозвитку. Своєрідну „південну” модель авторитарної трансформації пропонує досвід Чилі. Цей приклад, здається, був досить популярним у ельцинській Росії; дехто вважає, що саме жорсткий політичний режим може в короткий термін мобілізувати ресурси і розв’язати завдання лібералізації економіки.

Нагадаємо, що 4 вересня 1970 року, в умовах економічної кризи, С. Альєнде, який запропонував досить популістську програму, був обраний президентом Чилі. Наступного року було націоналізовано мідну промисловість, внаслідок чого зазнали збитків зовнішні (американські) інвестори. Обурення Вашингтона посилював не тільки лівоцентристський характер політичної коаліції, на яку спирався С. Альєнде, а й інтенсивне зближення чилійської влади з кубинським лідером Ф. Кастро.

Водночас, усупереч соціал-демократичній риториці, президент С. Альєнде не відмовлявся від силових засобів регулювання соціальних протиріч. Наприклад, у жовтні 1972 року його уряд силами війська придушив страйк водіїв. Утім це не завадило пропрезидентській лівоцентристській коаліції „Народна єдність” знову набрати 44 % голосів і перемогти на парламентських виборах 4 березня 1973 року. У відповідь на цю перемогу консервативні чилійські політики запропонували альтернативний силовий варіант перетворень. Вже 11 вересня 1973 року до влади (внаслідок державного перевороту) прийшов генерал А. Піночет. Відразу було заборонено діяльність політичних партій. Водночас стабілізація внутрішньополітичного становища здійснювалася не лише репресивними заходами. Користуючись порадами „чиказької школи” американських ліберальних економістів, режим А. Піночета провів

активну денаціоналізацію під гаслом: „Чилі – країна власників, а не пролетарів!” Успіх цього курсу об’єктивно і розширював соціальну базу політичної підтримки, і послаблював авторитарний режим.

Наприкінці 1970-х років з’явилася соціально-політична можливість „лібералізувати” чилійський військовий режим. Він навіть набув дещо поміркованішого вигляду у порівнянні з тодішньою аргентинською військовою хунтою, яка не спромоглася вирішити економічні проблеми країни.

1980 року було прийнято „піночетівську” конституцію Чилі. Тим самим зміцнювалась і розширювалась база соціально-політичної підтримки режиму. Наступного року А. Піночет обирається президентом. Іншими словами, його авторитарний режим забезпечується „плебісцитарною” моделлю легітимації. Втім, лише збільшення чисельності середнього класу кардинально змінило внутрішньополітичну ситуацію. Цьому сприяло й те, що режим А. Піночета опинився під зовнішнім тиском і, нарешті, наприкінці 1980-х років (із закінченням „холодної війни”), зникли міжнародні причини існування в Чилі режиму „твердої руки”.

Опинившись під внутрішнім і зовнішнім тиском, 73-річний А. Піночет втрачає підтримку населення країни. Лише 43 % чилійців висловили йому довіру на національному референдумі 5 жовтня 1988 року. Майже стільки ж голосувало за лівих 15 років тому – напередодні військового перевороту. Іншими словами, помірковані політичні сили висловили готовність забезпечити мирний перехід Чилі до демократії. Втім, А. Піночет залишався на президентській посаді до березня 1990 року, доки не передав важелі влади обраному в грудні 1989 року президенту П. Ейльвіну, представнику християнських демократів. 25 листопада 2005 року А. Піночет зустрів своє 90-річчя в статусі домашнього ув’язненого. В січні 2006 року на президентських виборах перемогла 54-річна соціалістка М. Бачелет, юність якої припала на часи диктатури. Отже, цикл політичного розвитку Чилі завершив повне коло.

З новою потужною хвилею трансформаційних процесів, що їх позначили Китай (1978 р.), Польща (1980 р.), інші країни Центральної та Східної Європи (1989 р.), країни - республіки колишнього СРСР (1991 р.), посттрансформаційні реалії, здається, вже остаточно оволодівають світом. Водночас набирає обертів процес глобалізації, який посилює різницю між моделями розвитку не тільки вже країн Північної і Південної Америки, ускладнюючи становлення Панамериканської зони вільної торгівлі, але й країн Євразійського континентального простору, які нині перебувають в зоні активних трансформаційних протиріч.

Євразійський варіант: Захід - Схід

Майже банальною стала теза, що Україна є перехрестям взаємодії різних цивілізаційних культур, які постали в межах євразійського

простору, але навряд чи послаблюється від того її цінність. Встановлений нами (1992 р.) „код” культури України, що дорівнює значенню „золотого перетину” (62:38), пояснює не тільки естетичні цінності України і українців – толерантність поведінки, красу жінок тощо.

Цей факт, на нашу думку, пояснює домінування „компромісних” алгоритмів розв’язання ключових протиріч суспільного розвитку, як це, наприклад, сталося під час конституційної кризи 1995 – 1996 років, яка, зрештою, була успішно розв’язана прийняттям Конституції, що отримала найвищі оцінки з боку європейської демократичної спільноти. Це, однак, не означає, що, у випадку вибуху суспільних емоцій за межі суспільної рівноваги, „український бунт” не зможе стати так само „бездумним і кривавим” (за О. Пушкіним), як і російський. Тому постійні (ритуальні) компліменти українського політикуму на адресу свого народу стосовно його мудрості і поміркованості аж ніяк не виправдовують спроб перекласти на плечі українського народу неспроможність нинішньої політичної еліти вирішувати ключові протиріччя в форматі представницької демократії.

Принаймні, починаючи з 2000 року (з часів „оксамитової революції”), в парламенті взяла старт нова-стара „традиція” прийняття важливих рішень на основі „пакетних” голосувань. Це не є новацією. Це – повний аналог радянської системи торгівлі, коли за доступ до „дефіцитного товару” споживач отримував „у якості навантаження” неходовий товар. Згадаймо, як у грудні 2004 року в умовах загострення суспільно-політичної кризи „в пакеті” було проголосоване питання конституційної реформи та призначення повторного другого туру президентських виборів. Та вже після парламентських виборів 2006 року спроба продовжити практику „пакетних” рішень (з кадрових питань) в умовах урівноваження політичних сил („фіфті – фіфті”) наразилася на доволі значний супротив.

Утім, подібні „пакетні” пропозиції, як своєрідний приклад пошуку ринкової (а скоріше – базарної) ціни на основі торгів „ані нашим – ані вашим”, схоже, стають основним інструментом політики нинішніх вітчизняних політико-бізнесових „холдингів”.

І тут важко обмовитися, адже нинішній етап розвитку України представлений великим олігархічним капіталом, який безпосередньо прийшов до влади, слабкістю і незахищеністю середнього та маргіналізацією нижчого класу, процвітанням корупції.

„Помаранчева революція”, рушійною силою якої став середній клас, власне й була спрямована на кардинальну зміну нинішніх українських реалій. Але цей процес виявився дуже заплутаним – складним, суперечливим, неоднозначним. „Дива”, як це зазвичай буває в людській історії, в Україні не сталося. Адже „самі собою” розвиваються переважно негативні тенденції. Що стосується позитивних тенденцій – прогресу, то тут необхідні системні зусилля в усіх сферах життєдіяльності. Рационально організована „трудотерапія” тільки й спроможна вилікувати нинішні

суспільно-політичні „неврози” (посттравматичний синдром, що склався на ґрунті нереалізованих очікувань населення) і вивести країну з кризи, яка останнім часом наростала.

Однак не слід звужувати арсенал управлінських засобів до „непопулярних рішень”. Аби підтримувати в суспільстві необхідний рівень вмотивованості йти цим складним і тернистим шляхом потрібні конкретні („проміжні”) успіхи, що можуть розглядатися як винагорода за пройдений шлях і стимул його продовжувати. На жаль, і у внутрішній, і у зовнішній політиці українське суспільство розвивалося останні 1,5 року, прямуючи від одного „шоку” до іншого. Це тільки поглиблювало нинішнє роздвоєння суспільної свідомості. Такий стан речей, звичайно, не є таємницею для наших європейських партнерів.

Наприклад, коментуючи перспективи європейського вибору України, колишній голова Європейської Комісії, а нині прем'єр-міністр Італії Р. Проді порівнював вступ України до ЄС з приєднанням Мексики до США. Європейській еліті важко уявити реалізацію таких сценаріїв. І все ж не можна абсолютизувати цей погляд, оскільки „історія не має улюбленців і фаворитів на всі часи”.

Звичайно, сьогодні Україна не має багато підстав для подібного оптимізму. Це стосується не тільки зовнішньої її політики, а й політики внутрішньої, зокрема – регіональної. Схоже, що нині країна прямує латиноамериканським шляхом, для якого властивий швидкий розвиток великих міських центрів, що відбувається коштом занепаду периферії. Наслідком зміцнення такої тенденції може стати й латиноамериканський варіант вирішення конфліктів на вулицях за допомогою „народних революцій”, „кулуарних змов” і „путчів”. Ризики такого розвитку подій посилюються слабкістю регіональної державної політики, несформованістю громадянського суспільства, яке зазвичай формується на засадах довіри до влади і взаєморозуміння між владою і суспільством. Саме ці європейські політичні цінності становлять помітний дефіцит на сьогоднішньому політичному ринку України.

Останнім часом соціологічні дослідження фіксують тривожну тенденцію стосовно формування в українському суспільстві запиту на „сильну руку”, яка в умовах нинішньої кризи має покласти край суспільному хаосу.

Втім, українська „перехідна” демократія, схоже, пропонує власний варіант своєрідного „демократичного авторитаризму”. Передумовою цього можна вважати те, що в Україні політичні симпатії громадян розпорошені, і тому не існує монополії на владу якоїсь однієї політичної сили. Це дає можливість українському суспільству „не складати всі яйця в один кошик”.

Водночас „політична олігополія”, що склалася на сьогодні в Україні, стає неефективною, оскільки вона не має реалістичної програми дій,

заради якої можуть консолідуватися різні політичні сили. Отже, схоже, ми можемо стати заручниками формули: „якнайдалі зайде той, хто не знає, куди йти!”

Власне це й засвідчив досвід творення „коаліції демократичних сил” та „антикризової коаліції”. Порівняння стратегічних завдань публічних програм їх діяльності дає підстави констатувати, що засади зовнішньої і внутрішньої політики, а також „меню” завдань – у сфері гуманітарної політики, побудови сучасної європейської держави, розбудови конкурентоспроможної національної економіки, якісної сучасної освіти та науки – більше нагадують перелік передвиборчих гасел, аніж „дорожню карту” розв’язання бодай одного стратегічного завдання – створення економічно сильного (заможного) і політично надійного (налаштованого на демократичне існування) середнього класу.

За цих обставин новий політичний режим в Україні, схоже, „впевнено” прямуватиме шляхом „спроб і помилок”, підміняючи вирішення ключових проблем перехідного суспільства ситуативним „вирішенням нагальних проблем”. Зокрема, йтиметься про адаптацію української економіки до світових цін на енергоносії (які вже ніколи не будуть „колишніми”) замість активної реструктуризації національної економіки, структурної зміни її бюджетоутворюючих галузей, чого вимагатиме вступ України до Світової Організації Торгівлі. Перспективними з точки зору нової бази оподаткування стають такі менш енергомісткі, порівняно з традиційними індустріальними галузями, сектори економіки, як транспорт (особливо розбудова транзитних шляхів з Європи в Азію), будівництво, сільське господарство і переробка його продукції, торгівля і цілком молодий (для країни) інформаційно-інноваційний сектор економіки. Втім сьогоднішнє політичне представництво в антикризовій коаліції індустріального лобі може поставити цю перспективу під запитання.

Незмінним для будь-якої влади „авторитарної демократії” (в тому числі й української) залишатиметься таке стратегічне завдання, як зміцнення середнього класу як ключової ланки громадянського суспільства. Успіхи в цій суспільній галузі тільки й можуть стати індикатором просування української влади і громадськості шляхом свідомого європейського вибору не лише у мріях, а й в реальності.

Зрештою, зайнявши руки і суспільну свідомість розв’язанням конкретних внутрішніх проблем, можна спробувати уникнути гострих ціннісних суперечок щодо „остаточного” зовнішньополітичного вибору (СЕП чи ЄС, Ташкентського договору колективної безпеки чи НАТО). Одне слово, будь-які (внутрішньо- чи зовнішньополітичні) державні рішення ґрунтуються на власній – соціетальній ідентичності України, що стимулює її помірковану толерантну поведінку, налаштовану на реалізацію власного національного інтересу, завдяки якому Україна тільки й може знайти свою унікальну нішу в мозаїці глобальної цивілізації.

Деякі аспекти формування сталості демократії

Олена Кіндратець,

кандидат філософських наук,
професор кафедри менеджменту організацій
Запорізької державної інженерної академії

Демократичний транзит в Україні продовжується. Доки він не завершився, говорити, що у нас уже сформовано сталу демократію, зарано. Демократія, навіть розвинена, може бути крихкою. Ще стародавні грецькі філософи завважили циркуляцію форм правління. Вади, які неодмінно має будь-яка форма правління, з часом обумовлюють її заміну іншою, іноді такою, що має ще більше вад, але в певній ситуації саме вона сприймається як така, що відповідає вимогам часу.

Тривале збереження демократії можливе лише за певних умов. Консолідована демократія більш стала, ніж „молода”, така, що тільки формується. Нині вчені вивчають плюси й мінуси демократії, умови її збереження і консолідації, роль громадянського суспільства в цьому процесі тощо (Р. Даль, Й. Шумпетер, Ш. Ейзенштадт, Ф. Шміттер, Т. Карл, С. Панарін, С. Перегудов, І. Кресіна, Є. Тихомирова, А. Колодій та інші).

Цікавий аналіз Ш. Ейзенштадта причин несталості демократичного режиму. На думку вченого, відкритість політичного процесу, з одного боку, обумовлює безперервність існування демократичних режимів, а з іншого – це головна причина їх крихкості. Конституційно-демократичним режимам притаманна крихкість і несталість, причина яких не зводиться до конкретних обставин, спроможних викликати нестабільність за будь-якої соціальної структури чи будь-якого політичного устрою. Така їх вразливість коріниться в ідеологічній та інституціональній історії сучасних політичних формацій, так само, як і в культурній і політичній програмі сучасності [1]. Отже, несталість є ознакою сучасних політичних устроїв, а не чимось таким, що має „зовнішні причини”, котрі можна усунути, нейтралізувати тощо. Ш. Ейзенштадт вважає, що протест і можливість змін деяких інституційних основ нині вже не вважаються незаконними чи навіть крайніми проявами політичного процесу [1, с. 67].

На думку Ш. Ейзенштадта, специфіка в принципі незупинного розвитку режимів така, що сприятливі умови для функціонування конституційно-демократичних режимів у певні історичні періоди самі по собі не гарантують безперервності їх існування і відтворення. Але успішна інституціоналізація конституційно-демократичного ладу багато в чому сприяє закріпленню таких умов. Однак в надрах будь-якої конституційної демократії можуть розвиватися процеси, що розмивають її. Вчений описує причини цього. По-перше, оскільки сучасні режими розвиваються в обстановці безперервних змін і оскільки в них відбуваються соціальні, політичні та економічні зрушення, розподіл влади в цих режимах теж може змінюватися, що призводить до ерозії значної частини владних центрів. По-друге, масштабні зміни часто обумовлюють підриг автономності і самобутності різних еліт, центру і різних груп. Прихильність до існуючих правил гри і підтримання балансу між державою і громадянським суспільством може вступати в протиріччя з новими вимогами, що висуваються новими соціальними силами [1, с. 90 - 91].

Процеси, які відбуваються в Україні в останні два роки, порушили розташування сил різних груп еліти. Продовження демократичного транзиту супроводжується змінами в розподілі влади, створенням нових і руйнуванням старих центрів влади тощо. Складність і мінливість проблем, навколо яких розгортається політична боротьба, різноманіття цілей, постійний перегляд меж політичного впливу обумовлюють певну нестабільність, яку частина громадян України сприймає як безвладдя, слабкість держави. Багато хто не усвідомлює, що сам характер боротьби в умовах демократії передбачає невизначеність результатів будь-якої політичної дискусії. В Україні така невизначеність була очевидною під час переговорів про створення демократичної коаліції.

Інші пояснення причин нестабільності демократії: нестабільність викликає надмірний соціальний плюралізм; сильне громадянське суспільство чи партії; неоліберальні економічні реформи, послідовне проведення яких здійснює або позитивний, або негативний вплив на сталість демократії; занадто мала або значна нерівність тощо [2]. В нашій країні на демократичний транзит, його перебіг впливає більшість зазначених причин.

Отже, причини нестабільності сучасних конституційно-демократичних режимів в основному вивчені. Важливо також визначити умови збереження сталості демократичних режимів. Ш. Ейзенштадт вважає, що хоча розширення меж політичної гри в умовах демократії внесло в неї цілком новий елемент – невизначеність, який справді може збільшити крихкість режимів, але це розширення також здатне змінюватися.

Конфліктологи відзначають, що міжгрупові конфлікти виникають тоді, коли взаємодія груп будується за принципом гри з „нульовою сумою” – перемога однієї сторони автоматично означає програш іншої. На думку

III. Ейзенштадта, суспільства, де виникає і вкорінюється поняття політики як гри з ненульовою сумою, набувають, як правило, здатність до інкорпорації протестних символів і різних вимог, особливо якщо це стосується перебудови простору політики. Це збільшує потенціальну мінливість конституційно-демократичних режимів і відтак дозволяє їм ефективніше реагувати на головні виклики, що ставлять під загрозу безперервність їх існування. III. Ейзенштадт називає умови безперервного існування конституційно-демократичного режиму: наявність багатьох різних центрів влади; постійне розширення незалежного доступу соціальних груп до політичної сцени (це не лише формальне виборче право, але й реальна можливість прямої участі і/або впливу). Для того, щоб забезпечити такий доступ, необхідні розвиток і постійне функціонування інституційних структур і організацій, які слугують ланцюгом, що зв'язує суспільні сектори і політичну сцену [1, с. 86].

Політична гра з ненульовою сумою означає, що опозиція діє не поза грою; вона може впливати на ситуацію, оскільки має певні права і обов'язки, бере участь в реалізації влади - якщо опозиція не представлена у виконавчій владі (вона може входити до великої коаліції), то у владі законодавчій їй надається можливість впливати на важливі сфери суспільного життя. В Україні стосунки між владою і опозицією набагато складніші, ніж в розвинених демократичних країнах.

Важливу роль у формування уявлень про політику як гри з ненульовою сумою відіграє постійне відтворення солідарності і довіри. Відтворення довіри при демократичних режимах визначається особливим інституційним фоном – передусім наявністю відносно стабільних інституційних структур, які б забезпечували участь основних соціальних секторів у виробленні і інтерпретації правил політичної гри [1, с. 86 - 87]. Довіри як фону демократичного режиму Україні дуже бракує. Низький рівень довіри – серйозна перешкода на шляху консолідації суспільства і влади.

Існує думка, що сталість демократичного режиму залежить від громадянського суспільства. Часом громадянське суспільство називають і умовою існування демократичного режиму, і однією з основних його ознак. Але, як вважає Ф. Шміттер, консолідації і збереженню демократії сприяє громадянське суспільство, однак лише те, що досягло певного рівня, дистрибуції і типу [3].

Вважається, що консолідованою може бути демократія з розвиненим громадянським суспільством. Якщо це так, то що собою представляє розвинене громадянське суспільство, які його ознаки, за якими критеріями можна визначити ступінь його розвиненості? На думку І. Кресіної, ступінь розвиненості громадянського суспільства – характеристика рівня демократизму і політико-правової культури соціуму. Громадянське суспільство розвинене настільки, наскільки зберегло за собою більшість

функцій і повноважень інститутів самоорганізації і самодіяльності громадян [4]. В соціалістичних країнах самодіяльність придушувалась, викорінювалась, а тому сьогодні необхідно наполегливо її відроджувати.

Громадянське суспільство сприяє консолідації демократії, оскільки стабілізує очікування всередині соціальних груп, внаслідок чого влада отримує більш узагальнену, достовірну і придатну для практичного використання інформацію; громадянське суспільство прищеплює громадянські уявлення про інтерес і громадянські норми поведінки; воно забезпечує канали самовираження та ідентифікації, найближчі людям і фірмам, та які найлегше використовувати при висуванні вимог; громадянське суспільство регулює поведінку своїх членів стосовно сфери колективних зобов'язань; воно є важливим, хоч і не єдиним джерелом потенціального опору тиранії правителів [3, с. 24 - 25].

Отже, інститути громадянського суспільства впорядковують і систематизують вимоги людей і тим самим запобігають руйнівним соціальним конфліктам.

Однак громадянське суспільство може справляти і негативний вплив на консолідацію демократії за цілою низкою параметрів. Воно може зробити процес формування більшості більш тривалим, важким і випадковим, тим самим знижуючи легітимність демократичних урядів; здатне породити постійні перекоси в розподілі впливу в політичному процесі; може впроваджувати в політичне життя складну і запутану систему компромісів; може посилювати тенденцію до вирішення всіх проблем із „суспільного котла”, коли кожна асоціація, кожний рух задовольняє власні інтереси за рахунок суспільства в цілому, що призводить до неефективної, інфляційної економіки. Дуже небезпечно, коли існує кілька громадянських суспільств у вигляді різних або навіть несумісних етнічних чи культурних спільнот. Кожне конкретне громадянське суспільство здійснюватиме на демократію змішаний вплив [3, с. 24 - 25].

З іншого боку, як відзначає Ф. Шміттер, громадянське суспільство зовсім не є мимовільним чи бездумним породженням капіталізму, наслідком урбанізації, освіченості, соціальної мобільності та емпатії. Щоби воно з'явилося, потрібна партикулярна політика з боку державної влади і певні (звичні) норми життєдіяльності приватних виробників [3, с. 25]. Чи це не означає, що від держави, її типу, залежить, яким буде громадянське суспільство, і чи буде негативний вплив громадянського суспільства як на державу, так і на консолідацію демократії переважати вплив позитивний? Дехто, як, наприклад, О. Енкарнасьйон, вважає, що уявлення, ніби громадянське суспільство може бути двигуном демократичної трансформації колишніх авторитарних і тоталітарних суспільств, хоча й привабливе, але має глибокі вади. Політика просування демократії, зосереджена на активній підтримці громадянського

суспільства, приречена на серйозні труднощі, якщо не на провал. По-перше, існує проблема здійсності цієї політики, що впливає із сумнівної універсальності концепції громадянського суспільства, принаймні у тому вигляді, в якому її традиційно розуміють на Заході. Мало уваги звертається на можливість того, що підтримка громадянського суспільства в контексті нерозвиненості політичних систем, перевантаженості новопосталих демократичних урядів і високої політизованості населення може дати неочікуваний результат, призводячи до ускладнення, а не до полегшення консолідації демократії. По-друге, сумнівим є твердження, ніби сильне громадянське суспільство – необхідна умова успішної демократизації. Без політичної інституціоналізації чи соціально-економічного розвитку широке і мобілізоване громадянське суспільство радше буде своєрідним непередбачуваним чинником, який відіграватиме потенційно дестабілізуючу роль. Ця точка зору співпадає з точкою зору С. Хантінгтона про негативні наслідки зростання політичної активності без її інституціоналізації.

Вплив громадянського суспільства на формування і збереження демократії залежить від типу держави та від характеру взаємодії держави і громадянського суспільства. Громадянське суспільство в розвинених соціальних державах, де більшість населення належить до середнього класу, відрізняється від громадянського суспільства, в якому частка цього класу незначна, а більшість населення належить до нижчого класу. В Україні громадянське суспільство формується саме в таких умовах.

Прийнято виокремлювати три моделі держави згідно з рівнем розвитку громадянського суспільства: інноваційна, характерна для країн Заходу з розвиненим громадянським суспільством; статична – громадянське суспільство інертне; транзитивна – громадянське суспільство перебуває на стадії формування [5]. Оскільки в Україні громадянське суспільство лише формується, то держава є транзитною. Сьогодні Україна перебуває в точці біфуркації – перехід можливий як до більш високого типу соціальної організації, так і до деградації. В такі періоди система характеризується крайньою нестабільністю, втрачає здатність ефективно виконувати свої функції.

Отже, з одного боку, громадянське суспільство впливає на тип держави. З іншого ж боку, з державою пов'язують конкретні форми активності громадянського суспільства.

Ставлення до держави різних груп громадянського суспільства може бути різним – конкурентним і кооперативним. Згідно з теорією М. Дойча, тип взаємодії обумовлений, по-перше, типом взаємозв'язку між цілями людей, включених в певну ситуацію, по-друге – з типом дії цих людей. М. Дойч розрізняв два основні типи взаємозалежності цілей (сприяюча взаємозалежність, протилежна взаємозалежність) та два типи дій (ефективні і неефективні дії). Ключовим моментом теорії М. Дойча є його

„закон соціальних відносин”, згідно з яким кооперація викликається готовністю надавати допомогу, відкритістю в комунікації, сприйняттям спільних інтересів тощо. Конкуренція викликається використанням тактики тиску, погроз, хитрощів, обмеженою комунікацією, підозрілістю, ворожими настановленнями. Отже, М. Дойч описує конфлікт як наслідок зіткнення інтересів.

Основна критика теорії кооперації і конкуренції зводилась до того, що не самі по собі кооперація і конкуренція обумовлюють певні поведінкові реакції, але вони, відображаючись в психічній діяльності, породжують соціальні настановлення. Когнітивісти звернули увагу на те, що взаємодії суб'єктів у соціальній ситуації можуть бути проінтерпретовані по-різному – з точки зору сприйняття, рефлексії, оцінки тощо. К. Левін вважав, що ситуація має бути описана з позиції індивіда, а не з позиції спостерігача. Він фактично об'єднав „внутрішні” і „зовнішні” фактори впливу. Когнітивісти вважають, що поведінку людини визначає не ситуація, а ситуація як вона дана суб'єкту в його переживаннях, як вона існує для нього. Частина державних службовців, наприклад, не розуміє, чому потрібно підтримувати розвиток громадянського суспільства, сприймає його як конкурента, який заважає працювати. Це свідчить про нерозуміння значимості громадянського суспільства в збереженні і розвитку демократії – отже, заяви таких державних службовців про необхідність розбудови демократичного суспільства є, скоріш за все, декларацією. Якби це було не так, то тоді б держава використала різні форми впливу, аби прискорити формування громадянського суспільства. Інакше складаються „нецивілізовані” відносини між державою і громадянським суспільством – держава ігнорує інтереси його суб'єктів. Громадянське суспільство, яке формується в цих умовах, не сприяє збереженню сталості розвитку.

Політична еліта в будь-якій країні (і демократичній, і недемократичній) прагне знизити напруження за допомогою політичного маніпулювання і соціального маневрування. Спеціалісти з вивчення громадської думки доводять, що політичні еліти можуть формувати громадянську свідомість, певні настановлення, виступають впливовим агентом політичної соціалізації. Але як це поєднується з принципами, на основі яких формується громадянське суспільство? Г. Гегель основними принципами, на базі яких функціонує громадянське суспільство, називав приватну власність, особисту свободу, загальну обізнаність, справедливість, суворе дотримання законів і вільне формування громадської думки. Що стосується останнього принципу, то і в країнах, в яких існує розвинене громадянське суспільство, абсолютно вільне формування громадської думки неможливе. Якраз це в значній мірі і дозволяє формувати громадянське суспільство „певного рівня, дистрибуції і типу” – такого, що сприяє консолідації і збереженню демократії і стабільності в суспільстві. Держава в цьому процесі відіграє дуже важливу роль.

Американський вчений Г. Шиллер в книзі „Маніпулятори свідомістю” доводить, що в США контролюється поширення інформації, створюються міфи, які впливають на уявлення, настановлення і, зрештою, на поведінку людини. Він називає п'ять міфів, що становлять зміст маніпуляції свідомістю: міф про індивідуалізм і особистий вибір; про нейтралітет; про незмінність людської природи; про те, що не відбуваються соціальні конфлікти; про плюралізм ЗМІ. Всі ці міфи виконують важливі функції в суспільстві. Для того, щоб маніпуляція досягла найбільшого успіху, вона має бути непомітною. Важливо, щоб люди вірили в нейтральність основних соціальних інститутів. Маніпулятори стверджують, що не існує жодної ідеології. Хоча ідеологія як набір певних цінностей існує в усіх розвинених демократичних країнах.

Г. Гегель вважав, що для формування громадянського суспільства великого значення набуває збереження суб'єктивної свободи. Сучасні маніпулятивні технології впливають на суб'єктивну свободу непомітно. Можливо, це є проявом політики як мистецтва, здатного примирити різні, часом протилежні інтереси заради збереження злагодності в суспільстві? Адже свобода обов'язково поєднується із системою всебічної взаємозалежності членів суспільства. Але впливати на політичну свідомість людей можна і за допомогою переконання. Це трапляється тоді, коли політика має переважно відкритий характер.

Діяльність суб'єктів громадянського суспільства може бути політичною і неpolітичною. Політичний характер має боротьба за права людини, демократію тощо. Неполітична діяльність пов'язана із задоволенням економічних, культурних, етнічних потреб. Але коли задоволення цих потреб неможливе без політичних рішень, зміни законодавства, то тоді така діяльність може перерости (при наявності лідерів, умов, необхідної політичної активності) в політичну. Як політична, так і неpolітична діяльність суб'єктів громадянського суспільства може становити загрозу для збереження стабільності. Наприкінці ХХ століття небезпечною виявилась діяльність низки „тоталітарних” сект, більшість із яких не висувала жодних політичних завдань.

Суб'єкти громадянського суспільства можуть захищати лише власні інтереси, інтереси, що існують в даний час, але можуть виступати і за зміну існуючого типу держави. Під час „оксамитової” революції в деяких колишніх соціалістичних країнах Центральної і Східної Європи суб'єкти громадянського суспільства (церква, профспілки, підприємці тощо) виступили за зміну типу держави. Реформування „знизу” якраз і передбачає таку форму поведінки суб'єктів громадянського суспільства. Хоча далеко не завжди всі його елементи діють односпрямовано. Деякі можуть, всупереч іншим, вимагати збереження і захисту існуючого типу держави (наприклад, ветеранські організації). Брак згоди в суспільстві може викликати складний, багатополосний конфлікт, вирішити який

набагато складніше, ніж конфлікт двохполюсний. Такі багатополюсні конфлікти виникли в деяких республіках колишнього СРСР. Нині вони спостерігаються і в Україні.

Побуває думка, що громадянське суспільство слід розглядати не як атомістичне, тобто таке, що розпадається на одиничні особи, котрі збираються тільки для одиничного, тимчасового акту без подальшого зв'язку, а як розділене на конституйовані раніше товариства, громади, корпорації, котрі в такий спосіб отримують політичний зв'язок [6].

На існування інституційної структури громадянського суспільства вказував ще Г. Гегель. Інституціоналізація багато в чому залежить від держави – мається на увазі, в першу чергу, формальна інституціоналізація, юридичне закріплення права громадян створювати об'єднання, правове регулювання артикуляції і агрегації інтересів груп тощо. На прикладі профспілок можна побачити, як непросто створювалися визнані законом організації людей найманої праці. Позитивні наслідки юридичного визнання профспілок, очевидно, сприяли створенню законів про інші громадські об'єднання, партії.

Чи виділяється в інституційній системі громадянського суспільства лідер, ядро цієї системи? А. Грамші вважав основним елементом партію. Не всі погоджуються з тим, що громадянське суспільство включає політичні організації, зокрема партії. Однак, як вважають М. Фолі, Б. Едвардс, політичні фактори необхідно враховувати, оскільки вони сприяють встановленню зв'язків між громадянами і державою. Багато вчених до суб'єктів громадянського суспільства відносять лише партії, які проходять етап становлення, формування, і виключають партії, котрі беруть участь у здійсненні державної влади. Громадянське суспільство представлене як неполітичними організаціями, що прагнуть досягти компромісу, узгодити протилежні інтереси (це численні організації захисту інтересів різних соціальних груп), так і політичними, які є протиположною державній владі. Але це не обов'язково партії. Іноді суспільно-політичні рухи (наприклад, антивоєнні) стають об'єднавчим елементом в інституційній системі громадянського суспільства, здатним змусити державу змінити політику, або перебирають на себе виконання певних функцій держави, наприклад, функцію інтеграції суспільства.

Небезпечним для стабільності суспільства є домінування групових інтересів над загальнонаціональними. Політичні суб'єкти можуть ідентифікувати себе не з суспільством в цілому, а з певною групою – мовною, етнічною, релігійною. Це перешкоджає демократизації суспільства. Часом представники політичної еліти провокують конфлікти ідентифікації заради того, щоб здобути владу. Це дуже небезпечна тактика. Наприклад, мовне питання в Україні використовується в політичних цілях. Ця тактика шкодить національній єдності.

Загострення конфлікту ідентифікацій призводить до уповільнення

процесу формування політичної нації, перешкоджає становленню консолідованої демократії. Розвинене громадянське суспільство у поєднанні із сформованою політичною нацією є однією з умов консолідації демократії.

Умовою демократизації А. Ростоу вважав наявність національної єдності. Громадянське суспільство відіграє в процесі формування національної єдності значну роль, створюючи соціальний капітал. А. Токвіль вважав, що ієрархічно організовані інститути посилювали здатність суспільства стримувати диктаторські можливості держави, виховували такі демократичні цінності, як довіра, терпимість і здатність до компромісів, а також підтримували рівність серед громадян. Довіра залежить від задоволення життям, а це вимагає узгодження протилежних інтересів. Нині ідеальної моделі узгодження інтересів різних груп (за участю в цьому процесі держави) не існує. Поки що можна говорити лише про більш чи менш досконалу форму такого узгодження. Ознакою більшої досконалості узгодження інтересів є захист прав меншин, надання їм можливості реалізувати свої права. Але при цьому не слід обмежувати права більшості. Вважається, що розвинене громадянське суспільство створює механізми стримування егоїстичних устремлінь певних груп. У нерозвиненому громадянському суспільстві домінують лише певні його елементи (наприклад, корпорації). Але сьогодні і в Європейському Союзі виникли конфлікти інтересів більшості і меншості. Часом більшість – корінні жителі європейських країн змушені залишати рідні міста через те, що іммігранти не бажають інтегруватися в суспільство.

Ш. Ейзенштадт пише, що носії плюралістичних поглядів намагаються знайти адекватні інституційні механізми, які б дозволили забезпечити безперервне і відкрите вираження багатьох дискретних інтересів в межах єдиної інституційної структури. Проявом цих пошуків стали: проголошення конституцій і впровадження їх положень в конституційно-демократичних режимах; утвердження представницьких, перш за все – парламентських інститутів як головної сфери, де реалізується відкритість політичного процесу; встановлення верховенства права і незалежності судової влади [1, с. 73]. Все це є, з одного боку, умовою формування громадянського суспільства, а з іншого – умовою становлення розвиненої демократії, її консолідації.

Одним із механізмів представлення дискретних інтересів є лобізм. У XX столітті в розвинених країнах Заходу відбувся перехід від „тіньового” лобізму до „відкритого”, легального. Лобізм в демократичних країнах дозволяє впливати на суб'єкти прийняття рішень в межах закону.

Є. Тихомирова вважає, що в умовах сильної представницької влади лобізм діє нарівні з іншими механізмами узгодження інтересів і посилює їх ефективність. В умовах слабкої і недосконалої представницької влади лобізм починає поступово домінувати як форма представництва інтересів

різних соціальних, політичних та економічних груп. Досвід свідчить, що лобізм залишатиметься незаконним доти, доки в країні буде низький рівень демократизму, а в державі – слабкий парламент і сильний президент [7]. Умовами здійснення цивілізованого лобізму є: демократичний характер політичної системи, який закріплює певними правовими актами політичний та ідеологічний плюралізм, свободи і права громадян та організацій одержувати і поширювати необхідну інформацію; наявність реально діючих, відносно незалежних гілок влади, які забезпечують дієвий контроль за реалізацією прав і свобод; сильний парламент і наявність інших органів представницької влади і самоуправління; дієва опозиція правлячому режимові; відносно розвинене громадянське суспільство; розвинена система масової інформації і комунікації, яка функціонує в умовах гарантованої свободи висловлювання думок і поглядів [7, с. 118].

На думку О. Галкіна, дотримання політичних „правил гри”, прийнятих в державах з розвинутими демократичними інститутами, є суттєвим елементом політичної культури. Стан суспільної системи багато в чому залежить від того, які способи співставлення протилежних інтересів і вирішення протиріч, що виникають при цьому, утвердились в її політичній культурі. Вчений розглядає дві полярні моделі такого вирішення – тотальна конфронтація і ослаблення реально існуючого протиріччя шляхом згоди (консенсусу) між конкуруючими групами. При цьому під консенсусом він розуміє не тільки пошук компромісу з найактуальніших питань, але й принципове визнання того, що протиріччя між групами, які складають суспільну систему, ніколи не бувають абсолютними, що при всій несхожості їх інтересів існує сфера потенційної згоди [8].

При консолідації демократичного режиму відбувається інституціоналізація невизначеності певних ролей і сфер політичного життя, але одночасно громадяни одержують впевненість, що боротьба за державні пости і/або вплив буде чесною і не вийде за межі передбачуваного набору варіантів. Сучасна, представницька, політична демократія базується на „обмеженій невизначеності” і умовній згоді акторів приймати породжені нею результати [3, с. 17].

Тривалий час в Україні громадянське суспільство формувалося дуже кволо. Деякі вчені вважали, що цей процес гальмувала загальна невизначеність ситуації, актори постійно відчували брак адекватної інформації і не здатні були точно прорахувати свої інтереси. В такі часи структурне становище акторів не може бути основою не лише для короткострокових політичних прогнозів, але й для оцінки подій, що вже сталися [9].

В ході президентських виборів 2004 року відбулось прискорення процесу формування громадянського суспільства. Якщо повільне формування його негативно позначається на розвитку суспільства через

брак належного контролю влади з боку народу, то надто швидке формування громадянського суспільства, активних масових настроїв може призвести до некерованості політичного процесу.

Таким чином, конституційно-демократичні режими можуть бути крихкими. Цю крихкість може зумовити громадянське суспільство певного типу. Держава впливає на формування громадянського суспільства, а отже сприяє або стає на заваді розвитку консолідованої демократії. Інституціоналізація політичних ролей сприяє розвитку громадянського суспільства і консолідованої демократії. Перешкоджаючи формуванню громадянського суспільства, політична еліта може своїми діями спровокувати дестабілізацію, і тоді політичні процеси стануть некерованими.

Література:

1. **Эйзенштадт Ш. Н.** Парадокс демократических режимов: хрупкость и изменяемость // Полис. – 2002. – № 2. – С. 67.
2. **Карл Т. Л., Шмиттер Ф.** Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы // Полис. – 2004. – № 4. – С. 21.
3. **Шмиттер Ф.** Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии // Полис. – 1996. – № 5. – С. 16.
4. **Кресіна І.** До питання про визначення поняття громадянського суспільства і українська революція 2004 року // Політичний менеджмент. – 2005. – № 6. – С. 5.
5. Див. **Перегуда Є.** Суспільство і держава: партнери? Опоненти? // Віче. – 2004. № 3. – С. 37.
6. Див. **Перегудов С.** Гражданское общество в политическом измерении // Мировая экономика и международные отношения. – 1995. – № 12. С. 77.
7. **Тихомирова Е. Б.** Лоббизм как специфическая форма коммуникаций с общественностью // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. – 2002. – № 3. – С. 117.
8. **Галкин А. А.** Стабильность и изменение сквозь призму культуры мира // Полис. – 1998. – № 5. – С. 116, 117, 118.
9. Див. **Карл Т. Л., Шмиттер Ф.** Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы // Полис. – 2004. – № 4. – С. 10.

Політична і популярна культури як предмет політологічного аналізу

Любов Півнева,
доктор політичних наук,
професор кафедри політології та соціології
Харківського національного педагогічного університету
ім. Г. Сковороди

У статті розглядаються категорії політичної і популярної культур. Виокремлено підходи деяких зарубіжних вчених до категорії політична культура у її взаємодії з культурою популярною. Наголошується, що популярна культура є особливою формою політичної культури. На прикладах з життя сучасного українського суспільства показано спільне та особливе у змісті політичної і популярної культур.

Соціально-політичні процеси в українському суспільстві спонукають до розмислів про такі політичні поняття, як символи і цінності, котрі можуть сприяти пошукові нових орієнтирів у процесі реформування найважливіших сфер суспільного життя. Особливості розвитку громадянського суспільства в Україні обумовлюють потребу уточнити їх зміст, можливість ефективного використання в різних пластах культури.

У широкому розумінні політична культура є своєрідною сферою суспільної культури, тісно пов'язаної з політикою. Засвоєння її норм відбувається й за допомогою популярної культури, яка відіграє важливу роль у входженні людини в політику. На нашу думку, доцільно проаналізувати підходи до розуміння цих категорій зарубіжними та українськими вченими, з'ясувати точки зору щодо їх змісту, виявити спільне та особливе у їх проявах. Отож маємо на меті розглянути зв'язок „популярна культура – політична культура” на прикладі деяких явищ, що спричиняють зміни у ментальності українського суспільства на межі XX і XXI століть. Ключем до розуміння дихотомії, відправною точкою дослідження є широковживаний термін „культура”.

Категорія „культура” багатозначна. Вона дозволяє з'ясувати проблеми в найрізноманітніших сферах життя. Найзагальнішим є поділ культури на матеріальну і нематеріальну. Нас же цікавить передусім культура

нематеріальна, оскільки вона представляє абстрактні відносини в суспільстві, які передаються від покоління до покоління. Її найважливішими складовими є знання, вірування, цінності. Серед різних типів нематеріальної культури виокремлюємо традиційну, масову, народну, елітарну, а також політичну культуру.

Категорія політичної культури стоїть особіно в нематеріальній культурі. Вона є об'єктом уваги переважно політологів і соціологів. Її визначення так чи інакше спрямоване на вивчення контексту політики, змісту політичного життя. Однак політична культура – один з видів культури, а тому володіє її загальнозначущими ознаками. В рамках журнальної статті неможливо представити всю гаму теоретичних підходів до категорії політичної культури. Відтак обмежимося посиланнями на погляди основоположників цієї концепції (1960 – 1990 рр.), а також звернемося до праць вчених, які розвивали цю концепцію в контексті популярної культури.

Визначення поняття „політична культура” дали Г. Алмонд і Г. Пауелл у творі „Порівняльна політика” ще 1956 року. Базуючись на ідеях К. Клакхона, Н. Літтона, Т. Парсонса та інших, Г. Алмонд дійшов висновку, що будь-яка політична система ґрунтується на „особливій формі орієнтацій на політичні дії”. Цю орієнтацію (орієнтацію на політику) він і назвав політичною культурою. Отже, визначення Г. Алмонда і Г. Пауелла стало класичним: „Політична культура – це зразки індивідуальних позицій та орієнтацій щодо політики учасників певної політичної системи. Це суб'єктивна сфера, що утворює підстави політичних дій і надає їм значення” [1, р. 50].

Поняття політичної культури, запропоноване Г. Алмондом і Г. Пауеллом, уточнювалося й доповнювалося багатьма вченими, відображаючи підвищення інтересу до цього явища. Нові версії включали ширший спектр людських відносин і барвистіший портрет „політичного”, ніж раніше. Так, Дж. Стріт наводить думки деяких вчених щодо концепції політичної культури. Наприклад, Д. Робертсон (1985 р.) визначає політичну культуру не тільки як „сукупність ідей і відношень до влади”, але і як ідеї та відношення до „дисципліни, урядових зобов'язань і освіти”. Він вважає, що аналогічної думки дотримується і Р. Роуз (1980 р.), який пише про „цінності, вірування та емоції”. Приймаючись як „саме по собі зрозуміле”, вони „складають” культуру й „надають значення” політиці. Ці визначення характеризують політичну культуру не тільки як набір диспозицій або заздалегідь даних відносин – вони скоріш представляють „форму морального порядку”. Згідно з такими поглядами, Б. Гірвін відносить до політичної культури завдання визначення політичних ідеалів країни та ідентичності. При цьому політична культура не описує заздалегідь даний набір психологічних станів, а стає частиною мови політики і в такій якості стає політичним досвідом.

Погляди перших дослідників стану демократичної політичної інфраструктури в ряді країн (Г. Алмонд, С. Верба, Г. Пауелл та інші) в 1980 - 1990 роках було піддано значному перегляду. Наприклад, Р. Мерельман (1991 р.) у своєму порівнянні політичної культури в Північній Америці та Великій Британії подає ревізовану версію політичної культури. На його думку, вона фокусується на ідеях, а не на відносинах чи колективній конструкції концепцій, подібних до концепцій свободи. Безперечно, ці ідеї формують політичну активність, визначають погляди людей на те, чи є система носієм „індивідуальної свободи”. Для Р. Мерельмана культура складається із символів, які мотивують політичну дію. При цьому різні культури відтворюватимуть різні політичні відповіді. Особливе значення для нас тут має те, що в розширеному розумінні культури як „колективних уявлень” Р. Мерельман припускає **розуміння популярної культури як форми політичної культури** [4, р. 128 – 129].

Отже, виокремлення популярної культури в контексті політичної змушує замислитися над її змістом. В останні десятиліття багато вчених пишуть про появу нового типу культури – своєрідного симбіозу її традиційного і масового типів. Цей симбіоз має різні назви, зокрема: „проміжна”, „третя”, „популярна”. Остання назва є досить вдалим визначенням цього феномена.

У світовій практиці дослідження масової або популярної культури виокремлюють в особливу галузь наукової діяльності (culture studies), у якій поєднуються зусилля філософів, політологів, соціологів, мистецтвознавців, психологів, журналістів, музикантів, режисерів, менеджерів у сфері культури тощо. Термін „популярна культура” був прийнятий науковою спільнотою, він використовується в численних публікаціях як зарубіжних, так і вітчизняних авторів. Ми спираємося тут на розробки таких зарубіжних вчених, як К. Акопян, А. Захаров, С. Кагарлицька, Дж. Стріт, а також українських (А. Гриценко, М. Стріха, А. Різник та інші).

Популярною культурою називають ту галузь культури, яку приймає і розуміє більшість населення в будь-яку історико-культурну епоху. Ця культура має свої естетичні особливості й перебуває в складному комплексі взаємодій з іншими пластами культури (елітарною і народною) [5, с. 19]. Зокрема, в „Довіднику американської політичної культури” М. Белла зазначається, що популярна, елітарна й народна культури – різні, але різниця між ними не в якості. Вони репрезентують три різні типи взаємин між творцями й споживачами (аудиторією) [12, с. 14].

Американські дослідники Ч. Мукерджі і М. Шадсон запропонували визначення, що стало загальноновизнаним. На їхню думку, „популярна культура охоплює різні вірування (beliefs) і види практичної діяльності, а також культурні об’єкти, що використовуються широкими верствами населення. Таке розуміння включає як фольклорні форми, вкорінені в

локальні традиції, так і культурну продукцію, що створюється за участю державних, національних, міжнародних комерційних центрів. Сюди входять як популяризовані зразки елітарної культури, так і простонародні форми, зведені в ранг музейної традиції” [6, с. 459]. Роз’яснюючи зміст цього визначення, автори наголошують на тому, що новітня популярна культура (включаючи рекламу, телебачення, пресу, шоу-бізнес, туризм, бульварні романи, кіносеріали тощо) не повинна протиставлятися „високій” професійній, а також народній, фольклорній культурі, оскільки всі вони присутні в єдиному знаковому просторі комунікації [7, с. 111].

На думку М. Белла, популярна культура - це культура масового попиту. Твір стає популярним, якщо він створений так, аби відповідати життєвому досвіду і системі цінностей більшості. Йому надано форми, які дозволяють більшості людей мати до нього легкий доступ, а його розуміння або трактування не потребує особливих знань чи підготовки [14, р. 29].

Ґрунтуючись на понятті культури як комунікації, сукупності процесів спілкування, доцільно виокремити текст або контекст того чи іншого твору, його творця, середовище, в якому його створено, і безпосереднього об’єкта чи аудиторію, на які він розрахований. Виходячи з цих посилок, українські автори „Нарисів української популярної культури”, услід за американськими вченими, відносять до популярної культури в Україні анекдот, базар, вірші, газету, героя, еротичу, естраду, житло, жіночий ідеал, журнал, кіно, клуби, книги, козацтво, колекціонування, кухню, міфи, „мильні опери”, мови, музей, музику, науку, обряди і свята, категорію підприємця, пісню, радіо, рекламу, садівництво, самвидав, субкультури й меншини, спорт, суржик, танець, театр і публіку, телебачення, туризм, тусовку, фольклор, церкву, чергу [12].

Поняття популярної культури перебуває в одному ряду з масовою. Для з’ясування їх співвідношення спробуємо розмежувати категорії „масова” і „популярна” культура. При цьому слід враховувати, що прийняте у вітчизняній літературі позначення „масова культура” не адекватне всьому розмаїттю його значень. У величезному масиві літератури, присвяченої цьому феномені, переважають дві основні точки зору. З одного боку, це комплекс соціокультурних цінностей, що відповідають рівню потреб і смаку масового споживача, а з іншого – це тексти художньої культури, що стали доступними масовій аудиторії завдяки технологіям масового виробництва, медіатизації тощо. Масова культура - це продукт розвитку цивілізації, і в цій якості вона включає в себе і популярну культуру.

Існує також думка, що поняття масова, народна і популярна культура ідентичні. Говорять, що традиційна народна культура етноцентрична, в ній переважають жанри оповіді, це усна культура, а масова культура - космополітична. На думку, наприклад, К. Акопяна і А. Захарова, у масовій культурі таких типів суспільства, як індустріальне, постіндустріальне та інформаційне, міститься й пласт популярної культури. Вважається, що

популярна культура і масова культура є джерелом дешевого і загальнодоступного задоволення для масової публіки, котра прагне задовольняти потреби, сформовані в результаті урбанізації і руйнування дрібних спільнот [5, с. 26].

Отже, термін „популярна культура” (не змішувати з поп-культурою) вказує на адресата, якому призначені нові види художньої, соціокультурної практики, що виникають на порозі ХХІ сторіччя; у ній велику роль відіграє зображення, візуальний образ; за допомогою популярної культури можна сформувати національну і культурну ідентичність, єдність нації, адже сам епітет „популярна” свідчить про масштабність і поширеність її у сфері культури. Нарешті, важливою перевагою зазначеного терміна є те, що він не має негативного оцінного використання – на відміну від терміна „масова культура”.

Перетинаючись у соціумі, політична і популярна культури мають спільні й особливі ознаки функціонування в сучасний період. Можна назвати такі **спільні** особливості цих культур.

Перша. І політична, і популярна культури формуються під впливом історичних, національних, соціальних, економічних факторів у тому чи іншому суспільстві. Засвоєння політичної і популярної культур відбувається в процесі одержання освіти, в політичній діяльності, спілкуванні з сім'єю, друзями, в процесі споживання продуктів ЗМІ, більшість яких несуть на собі відбиток маскультури.

Політична і популярна культури характеризують особливий тип орієнтацій суб'єктів на політику в тому чи іншому суспільстві, вказуючи на різницю між людьми, націями. При цьому найбільш значущі події культурного життя, що привертають увагу мільйонів людей, неминуче набувають політичного забарвлення. Наприклад, перемога української співачки Руслани на „Євробаченні – 2004” викликала в широких масах населення почуття гордості за Україну. А переголосування для участі в конкурсі Євробачення в Києві 2005 року, проведене для співачки Ані Лорак і вокального ансамблю „Гринджоли”, викликало навіть маніфестації, організовані деякими політичними силами.

Друга особливість. Популярна і політична культури виконують спільні функції в суспільстві. Серед них найважливішою є соціалізуюча, спрямована на виховання громадянина-патріота. Політична культура покликана формувати почуття національної гордості, усвідомлення приналежності до своєї країни, гордість за її минуле, розуміння перспектив суспільного розвитку. На формування цих почуттів у населення України вплинула духовна ситуація в країні, „пов'язана з хворобливим переживанням зміни часів, коли суспільство, його люди ніби заново починають самостійно мислити й говорити те, що думають, висловлюють свою й терпляче вислуховують чужу думку, при цьому з трудом звикаючи до розмаїття думок” [9, с. 45]. Звідси своєрідність

ставлення особистості до сучасної держави, різниця між думками щодо розуміння патріотизму. Дані, які наводить О. Стегній, свідчать, що „серед всіх учасників опитувань жителі Західного і Центрального макрорегіонів частіше, ніж респонденти Сходу і Півдня сприймають Україну як свою батьківщину. Частина людей, які з різним ступенем ймовірності („безумовно, так” і „можливо, так”) обрали б Україну своєю батьківщиною, найбільша на Заході, а найменша на Півдні [8, с. 111].

Політична соціалізація здійснюється також і шляхом засвоєння популярної культури. Переломлюючись через масову свідомість, популярна культура по-своєму віддзеркалює реальність, доносячи її до широких мас, які не дуже розуміються на тонкощах політичного життя. В українському соціумі вона використовується для пропаганди національних почуттів, патріотизму, повернення до джерел; до неї звертаються і в PR-акціях, приміром, для боротьби з політичним супротивником, для створення його негативного іміджу.

Третя особливість. Популярна культура все частіше стає символом глобалізації. Ми переглядаємо мексиканські серіали, американські „мильні опери” – в них ніби й немає жодного політичного виміру. Однак ці твори поширюються на ринку групою ТНК, для яких важливий насамперед комерційний інтерес, що й проглядається в політиці.

В Україні держава практично усунулася від участі в процесі соціалізації населення, внаслідок чого виник ідеологічний вакуум. Його стали заповнювати, з одного боку, складні ізотеричні вчення, а з іншого – неурядові організації, які співробітничали з європейськими й атлантичними структурами під гаслом сприяння демократизації українського суспільства. В результаті їх діяльності з впровадження ліберально-демократичних цінностей через гранти, семінари, курси тощо відбуваються зміни в менталітеті певної частини суспільства, зміцніла думка про необхідність прямувати курсом європеїзації. Поряд з цим виразнішою стає і схильність до дотримання східного вектора – союзу з Росією.

Розглядаючи **особливе** в політичній і популярній культурах, слід зазначити, що фактор популярної культури має великий вплив на особистість, сприяючи сприйманню нею політичної культури. В українському соціумі на початку ХХІ століття нарісав ефект поступового нагромадження негативізму, емоційних оцінних суджень, розгорталася критика суспільних відносин. Це обумовлювало активізацію населення, насамперед молоді в період „помаранчевої революції”. Використання елементів популярної культури у формуванні та мобілізації групової солідарності відіграло певну роль у підтримці кандидата від опозиції В. Ющенка в період президентських виборів 2004 року. Серед них – використання жовтогарячого кольору, а також фольклорних форм (анекдоти, чутки, які досить швидко поширювалися в Інтернеті і доходили

до широких мас) [11, с. 99].

Особливе в політичній і популярній культурах полягає, на нашу думку, в різному використанні їх політичними силами. При цьому популярна культура сприяє формуванню політичної. Найочевидніше це виражено в українській рекламі, політичних новинах. Формуючи ті чи інші політичні погляди, реклама, новини, шоу-бізнес, туризм, бульварні романи, обряди й свята у вигляді кліше відтворюються в політичній культурі суспільства. Це, з одного боку, дає масам можливість легше сприймати складні політичні процеси, а з іншого – відвертає людей від високопрофесійної культури, збіднюючи їх самосвідомість, годуючи їх сурогатом культурних цінностей у формі примітивізму.

Зміст популярної культури, музичних, театральних творів, фольклору може або прямо збігатися з політикою (наприклад, пісня „Разом нас багато” в період „помаранчевої революції” 2004 року), або ж бути оформленням, ілюстрацією, доповненням політичної дії. Так, у Харкові в лютому 2006 року концерт рок-співака Ш. Карра (зятя одного з лідерів виборчих перегонів 2006 року – Ю. Тимошенко) передував політичному виступу представника БЮТ М. Томенка. У березні 2006 року Соціалістична партія провела в Харкові в Палаці спорту передвиборчий мітинг, після якого відбувся концерт популярного співака М. Баскова.

Зрозуміло, коли ми переглядаємо фільм, то це не означає, що хтось із нас неодмінно стане симпатиком тієї чи іншої партії, так само, як і слухання музики не зробить нас прихильником якоїсь політичної сили. Міркуючи на цю тему, Дж. Стріт запитує, як може задоволення від популярної музики, футболу, танців або „мильної опери” пов’язуватися з тим, як люди мислять чи діють політично? Його відповідь однозначна: „Популярна культура звичайно ж щось важить для розуміння нами політики. Адже популярна культура – це політика”. На підтримку цієї тези Дж. Стріт висуває два твердження. Перше полягає в тому, що популярна культура – це форма політичної діяльності, яка включає вираження політичних ідей і натхнення політичних дій. Друге твердження: сприймаючи політику, ми повинні дозволити культурній діяльності відіграти свою роль – особливо популярній культурній діяльності [4, р. 120 – 121]. Як приклад можна навести народний танець. Український фольклорний танок викликає почуття гордості, національні емоції, особливо якщо він виконується на фестивалях – удома чи за кордоном. Це властиво й іншим націям; про це пишуть, наприклад, автори книги про латиноамериканську популярну культуру. Вони ж наводять і протилежну їхній точку зору К. Мак Кейб, згідно з якою „будь-яка спроба прочитати популярну культуру політично має потребу в особливому діалектичному підході. Політичне не може з необхідністю стати зрозумілим самостійно у формах популярної культури” [13, р. 41].

Отже, розгляд сучасних проявів популярної культури в українському

соціумі приводить нас до осмислення цього феномена як важливого фактора політичної культури. Перспективи розвитку в Україні демократичної політичної культури та її складової – популярної культури багато в чому визначатимуться діями національних політичних еліт, а також глобальними процесами розширення ареалів взаємодії елементів політичної і популярної культур у світовій спільноті.

Література:

1. **Almond G., Powell G.** Comparative Politics. A Developmental Approach (Boston: Little, Brown). – 1966.
2. **Гаджиев К., Гудименко Д.** Политическая культура: теория и национальные модели. – М, 1994.
3. Общая и прикладная политология. Учебное пособие / Ред. Жуков В. И., Краснов Б. И. – М.: МГСУ: „Союз”. – 1997.
4. **Street J.** Politics and Popular Culture. – Temple Un-ty Press, Philadelphia, 1997.
5. Массовая культура. Учебное пособие / Акопян К. З., Захаров А. В., Кагарлицкая С. Я. и др. – М.: Альфа- М; ИНФРА-М., 2004.
6. **Мукерджи Ч., Шадсон М.** Новый взгляд на популярную культуру / Массовая культура и массовое искусство. „За” и „против”. – М.: Гуманитарий, 2003.
7. **Захаров А. В.** Традиционная культура в современном обществе // Социс. – 2004. – № 7 – С. 105 – 115.
8. **Стегній О.** Регіональний чинник розвитку політичної культури населення України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 3. – С. 94 – 122.
9. **Галактіонов В. І.** Фактори впливу на формування політичної культури молоді України, 90-ті роки ХХ ст. // Політична культура: теорія, проблеми, перспективи. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2004.
10. **Заздравнов А. П.** Соціокультурний процес в Україні: демократичні перетворення та національний менталітет // Культура України: Зб. статей. Вип. 3. / Під ред. проф. М. В. Дяченка, проф. В. М. Шейка. – Х.: ХДІК, 1996.
11. Див.: Президентські вибори та Помаранчева революція: вплив та трансформаційні процеси в Україні / Фонд ім. Фрідріха Еберта; за ред Г. Курта та ін. – К.: Заповіт, 2005.
12. Нариси української популярної культури. – К.: УЦКД, 1998.
13. Imagination Beyond Nation. Latin American Popular Culture / Ed. by Eva P. Bueno and Terry Caesar / University of Pittsburgh Press. – 1998.
14. Handbook of American popular culture (Thomas Ph. Inge, editor) – Vol. 1 - 3. – N.Y.: Ggreenwood Press, 1989. – Vol. 1.

Проблеми військово-соціального управління: кадрова політика у Збройних Силах України

Володимир Клименко,
полковник, кандидат політичних наук,
доцент кафедри морально-психологічного забезпечення
Національної академії оборони України

Державна кадрова політика є системою організаційних, правових та інших заходів уповноважених державою суб'єктів щодо формування кадрового забезпечення, тобто укомплектування підготовленими фахівцями органів, які забезпечують виконання функцій держави [1]. Це у повній мірі стосується й кадрової політики Збройних Сил України (ЗСУ), які також є організацією, що здійснює виконання функцій держави.

Кадрова політика як система управління людськими ресурсами базується на системі поглядів, ідей, вимог, принципів, що визначають напрями, форми і методи забезпечення ЗСУ кваліфікованим особовим складом як в мирний, так і у воєнний час. Ця політика передбачає наукове обґрунтування, формування і реалізацію стратегії управління людськими ресурсами держави, які забезпечують їх комплектування, управління військовим персоналом, кадрами ЗСУ, враховує стратегію розвитку і реформування ЗСУ, виходячи з завдань забезпечення національної безпеки України.

Основним завданням управління людськими ресурсами, персоналом, кадрами є пошук, ефективне збереження і відтворення, цілеспрямоване формування і раціональне використання професійно підготовлених, відданих людей, які відповідають потребам національної безпеки та оборони України [2].

Зарубіжні фахівці з кадрової політики розглядають такі її **типи**:

- **державна кадрова політика** - загальнодержавна стратегія формування, розвитку і раціонального використання трудового потенціалу держави, яка визначає необхідну кількість фахівців різних спеціальностей та різного рівня підготовленості;
- **активна кадрова політика** - наявність у керівництва обґрунтованих

прогнозів її розвитку і відповідних їй методів і засобів впливу на персонал; передбачається постійний моніторинг напрямів розвитку науки, промисловості, сільського господарства, освіти, визначення на цій основі заходів для поліпшення стану підготовки необхідних фахівців у масштабах окремої організації, регіону, держави;

- **закрита кадрова політика** - орієнтується на включення нового персоналу, висування на керівні посади фахівців тільки зі свого нижчого посадового рівня. Усі наступні заміщення здійснюються лише з числа працівників організації. Цей тип значною мірою відповідає кадровій політиці збройних сил;

- **конкуренція у кадровій політиці** - вид конкурентного суперництва організацій на ринку праці. Передбачається пошук і залучення на військову службу найбільш підготовлених, придатних і необхідних для збройних сил цивільних фахівців, які готуються державними ВНЗ або вже працюють у бізнесі, промисловості, сільському господарстві тощо [5].

Поняття „конкуренція в кадровій політиці” вимагає вирішення проблеми: скільки коштує фахівець, якого готують для збройних сил (випускник ВВНЗ без практичного досвіду праці за посадою) і скільки коштуватиме фахівець, який вже працює за спеціальністю (професіонал, з досвідом праці, відповідного соціального стану). Як свідчить досвід багатьох країн, залучення цивільного фахівця для збройних сил вигідніше, аніж його підготовка у розгорнутій системі військової освіти.

Якщо звернути увагу на систему прийомів, засобів, форм і методів кадрової політики (з точки зору іноземних фахівців), то необхідно відзначити такі її складові:

- організація підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації особового складу;
- організація роботи зі створення кадрового резерву;
- підготовка і розстановка кадрів в органах управління;
- організація стажування особового складу;
- організація контролю за ходом комплектування системи військової освіти, набору і навчання;
- розподіл та використання випускників;
- контроль за роботою з кадрами (кадровий менеджмент) в підпорядкованих організаціях;
- вивчення і поширення досвіду роботи з кадрами (кадровий менеджмент).

Це свідчить, перш за все, про преференцію у заходах кадрової політики питанням освіти: підготовки, навчання, атестування (оцінки результатів навчання, діяльності), перепідготовки, стажування особового складу. Відтак можна стверджувати, що головним змістом кадрової політики є проблема освіти та освітянської діяльності. Лише в такому випадку можна говорити про професіоналізацію персоналу, кадрів, професійну

**Проблеми військово-соціального управління:
кадрова політика у Збройних Силах України**

Володимир Клименко

придатність, ефективну діяльність особового складу.

Виходячи із завдань кадрової політики, можна розглянути наявність різних рівнів органів військового управління та функцій, які вирішуються ними.

Стратегічний рівень (міністерство оборони - кадрова політика).

Міністерство оборони як орган державного управління визначає політику забезпечення і контролю діяльності та застосування (в залежності від рівня зовнішньої загрози) збройних сил, їх чисельність і структуру, **кадрову політику** (принципи, форми, критерії, методи управління людськими ресурсами), зовнішні зв'язки у воєнній сфері, зв'язки з державними органами та громадськістю. До його функцій можна віднести:

визначення загальної структури і чисельності збройних сил на далеку перспективу, включаючи склад резерву (запасу);

наукове обґрунтування основних положень кадрової політики, шляхів, засобів та заходів вирішення її основних проблем, порядку проходження військової служби, встановлення загальних умов, термінів, підстави звільнення тощо;

підготовка пропозицій для вищих органів державної влади стосовно необхідних заходів для наукового, методичного, матеріального і фінансового забезпечення реалізації кадрової політики, допомога в усвідомленні необхідності поліпшення умов та якості служби як головного інструмента ефективного досягнення кадрових цілей;

обґрунтування і забезпечення відповідності посад офіцерського складу (як державних службовців) з посадами державних службовців органів державного управління, встановлення посадових окладів і норм визначення розмірів пенсійного забезпечення;

відпрацювання і пропонування стратегій набору, комплектування, підготовки (навчання) як елементів загальної кадрової політики;

встановлення процедури виплат і призначення винагород;

контроль за процесом атестації, нагляд за здійсненням заходів з питань управління кар'єрою;

практичні заходи вищого рівня: винагороди та нагороди, присвоєння звань вищого рівня, надання і розгляд адміністративних апеляцій;

підтримання постійної співпраці з державними фінансовими органами, зв'язки міністерства оборони з громадськістю.

Функціональний рівень (генеральний штаб, види збройних сил - управління персоналом).

Генеральний штаб забезпечує безпосереднє оперативно-стратегічне керівництво збройними силами, підготовку органів військового управління і бойову підготовку військ, комплектування особовим складом та управління персоналом ЗСУ (управління кар'єрою офіцерського складу:

проблеми державотворення

проблеми державотворення

підготовка офіцерського складу, призначення, нагородження, присвоєння військових звань, звільнення) і відповідає за виконання норм, завдань, принципів, визначених державою, міністерством оборони.

До функцій генерального штабу можна віднести:

процес планування розподілу офіцерського складу та контроль за реалізацією рішень органами кадрового менеджменту і кадрової роботи;

визначення моделей і схем реалізації законів, нормативів кадрової політики, умов контрактів, надання порад кадровим органам щодо роботи зі справами;

формулювання і вироблення деталізованих заходів з реалізації кадрової політики (процедур та нових ініціатив);

відпрацювання питань управління і керівництва, конкретних схем роботи з кожної справи, правила коригування результатів;

діяльність щодо забезпечення публічності (гласності та прозорості) набору;

планування і забезпечення підготовки (навчання) персоналу і кадрів у навчальних центрах, школах, коледжах, курсах;

формулювання і вироблення конкретних процедур та нових ініціатив щодо управління кар'єрою офіцерського складу, включаючи схему кар'єрного зростання;

питання управління, забезпечення і керівництва.

Службовий рівень (об'єднання, з'єднання, кадровий менеджмент):

приведення до відповідності облікового і штатного розкладу особового складу;

введення в дію законодавчих актів, роз'яснення постанов та інструкцій;

тренування у відпрацюванні нових процедур, надання порад офіцерському складу щодо якості служби;

керівництво центрами і командами набору, заходи убезпечення військової служби, процес управління початковою військовою підготовкою, підготовкою (навчанням) персоналу в системі військової освіти (навчальні центри, школи, ліцеї, коледжі, курси), забезпечення реклами, PR-кампаній;

організація виплат грошового утримання;

постійна організація кадрового менеджменту, процедур призначення, роботи атестаційних комісій з призначення на вищі посади, проведення співбесід, ведення банку даних (записів), рекламних заходів.

Військові структури (кадрова робота у з'єднаннях і частинах):

відпрацювання та визначення нових вимог до офіцерського складу залежно від конкретних посад у військах;

забезпечення інформацією зацікавлених осіб, узгодження та реалізація пропозицій;

розподіл прав та обов'язків шляхом реалізації відповідних постанов і процедур;

**Проблеми військово-соціального управління:
кадрова політика у Збройних Силах України**

Володимир Клименко

обсяг потреб матеріально-технічних засобів на підготовку, забезпечення і контроль якості підготовки, підтримка PR-кампаній;

управління кадрами з'єднання, частини та ведення банку даних (записів), практичні заходи з відбору для підвищення на посадах молодих військовослужбовців;

організація виплат грошового утримання.

На нашу думку, попередній розгляд змісту діяльності органів військового управління різного рівня, які опікуються питаннями кадрової політики, кадрового менеджменту, дозволяє стверджувати, що центральною ланкою кадрової роботи є надання преференції питанням підготовки військових фахівців, їх просування по службі, найбільш ефективної діяльності на посадах за рахунок підвищення рівня професіоналізму.

Професіоналізм офіцера характеризується осмисленням свого місця і ролі в суспільстві як громадянина і військовослужбовця; знанням вимог, що висувуються перед офіцером; високим рівнем військово-професійної підготовленості (знанням основ тактики та оперативного мистецтва видів і родів Збройних Сил, основ експлуатації та застосування озброєння і військової техніки, тилового, технічного та інших видів забезпечення); знанням наукових принципів управління військами в сучасних умовах; ступенем розуміння подій, що відбуваються у світі, та ступенем використання їх у своїй практичній діяльності; рівнем загальної і військово-професійної освіти (самоосвіти); ефективністю використання знань, досвіду, умінь у практичній діяльності.

Професійна кар'єра характеризується тим, що конкретний офіцер у процесі своєї професійної діяльності проходить різні стадії розвитку: навчання, службове зростання, розвиток індивідуальних професійних здібностей, звільнення в запас (вихід на пенсію).

У країні, де армія комплектується за контрактним принципом, мають створюватися необхідні умови для навчання майбутніх військовослужбовців усіх категорій – від рядового до вищого командного складу.

Розглянемо суто військову підготовку фахівців збройних сил на прикладі США.

Військова підготовка новобранців починається з направлення їх до навчальних центрів відповідних видів збройних сил для проходження початкової підготовки тривалістю сім - десять тижнів. Після її завершення новобранці переводяться до військ для подальшого проходження служби.

Сержантів готують в училищах сержантського складу видів і родів військ. Зміст і терміни навчання в них залежать від обраної спеціальності (від 7 до 60 тижнів).

Основними джерелами комплектування офіцерського корпусу (до 40 %) є школи ROTC (Reserve Officers Training Corps), оскільки випускники

трьох військових академій видів збройних сил дають лише близько 10 % щорічного поповнення офіцерського складу. Школи ROTC не є вищими військовими навчальними закладами – це курси позавійськової підготовки, які відповідають нашим військовим кафедрам і факультетам у цивільних ВНЗ.

Другим джерелом (до 30 %) є цивільні особи, які пройшли повний курс навчання у цивільних коледжах (перед тим, як стати офіцерами, вони навчаються у школах підготовки офіцерів видів збройних сил терміном до 10 місяців); офіцери резерву, які закінчили цивільні коледжі та курси позавійськової підготовки, що діють при них; певна кількість військовослужбовців сержантського і рядового складу та окремих категорій цивільних фахівців (лікарів, юристів, інженерів, науковців, священиків тощо) після закінчення ними відповідних курсів військової підготовки.

Мета навчання у такій системі військової освіти – вироблення умінь і навичок ведення бойових дій, керівництва особовим складом (підрозділом), управління повсякденною діяльністю, технічного обслуговування озброєння та військової техніки, навчання і виховання особового складу.

Вищу військову підготовку офіцери (генерали, адмірали) одержують у військових навчальних закладах, до яких належать військові коледжі видів збройних сил з терміном навчання до 10 місяців. Ці навчальні заклади готують командний склад для ланки „дивізія – корпус – об'єднане командування”, а також офіцерів (генералів, адміралів) для роботи в центральному апараті міністерства оборони та апаратах видів збройних сил [6; 7].

У більшості країн НАТО вважається перспективним використання цивільної вищої школи для підготовки офіцерського складу [8; 9]. В Іспанії, наприклад, на службу до збройних сил щороку призивається близько 4 тисяч офіцерів запасу (випускників вищих цивільних навчальних закладів). До них, у першу чергу, належать особи, що закінчили медичні, технічні та теологічні факультети університетів. У Франції розширюється підготовка офіцерів з числа студентів, які опанували складні технічні, військово-медичні та адміністративно-господарські спеціальності. Цивільні ВНЗ практично всіх країн НАТО опікуються підвищенням кваліфікації та перепідготовкою кадрового офіцерського складу і ряду категорій офіцерів запасу.

Із зазначеного видно, що набутий офіцером рівень освіти дає йому можливість обіймати посади на різних рівнях управління в межах визначеної рівнем освіти ланки відповідно до військового звання. Водночас перед призначенням офіцера на вищу посаду виникає необхідність надання йому додаткових знань, умінь і навичок, пов'язаних з особливостями функцій за вищою посадою. Це завдання реалізується шляхом самостійної підготовки, курсової підготовки, стажування на

посадах вищого рівня. Тому завданням органів кадрової політики, кадрового менеджменту є глибоке вивчення та постійне врахування потреб збройних сил у тих чи інших фахівцях, стеження за проходженням служби кожним окремим спеціалістом, просування його на посаді та обов'язкове підвищення його професіоналізму у певних сферах діяльності.

Отже, для вдосконалення кадрової політики і реформування системи військової освіти у Збройних Силах України ще багато належить зробити. Слід визначити необхідний обсяг персоналу, кадрів за відповідними рівнями, провести відпрацювання адекватних професійних вимог і кваліфікаційних характеристик військовослужбовців за всіма рівнями, створити систему суто військової освіти з розрахунком на допідготовку осіб, які з цивільних навчальних закладів, цивільних підприємств та структур залучаються до військової служби, визначити зміст і терміни навчання, підготувати навчально-матеріальну базу і, головне, науково-педагогічних працівників, які мають достатній військовий (бойовий) досвід і добре знають, чому і як має навчатися майбутній військовослужбовець, командир будь-якого рівня, штабний працівник чи військовослужбовець іншої сфери бойової діяльності.

Література:

1. Закон України „Про державну службу” // Відомості Верховної Ради України - К., 2001. - № 33. - С. 176.
2. Проект закону України „Про Концепцію державної кадрової політики України”. – www.rada.ua.
3. **Тхоржевський І. В., Кортенко В. А.** Проблемні питання євроінтеграції вищої освіти на сучасному етапі реформування Збройних Сил України / // Військова освіта. - К., 2004. - № 2 (14) - С. 82 - 94.
4. **Васильєв О. М.** Система військової освіти на сучасному етапі реформування Збройних Сил України // Військова освіта. - К., 2004. - № 1 (13). - С. 95 - 101.
5. **Анжерский С.** Сухопутные войска США // Зарубежное военное обозрение.- М.,1995. № 3. - С. 16 - 20.
6. **Лебедь П.** Подготовка офицерских кадров Сухопутных войск США // Зарубежное военное обозрение. -М., 1996. - № 9. - С. 16 - 19.
7. **Аршинов О.** Подготовка офицеров резерва вооруженных сил США // Зарубежное военное обозрение. - М., 1993. - № 1. - С. 7 - 11.
8. **Мишин Н.** Современное состояние и перспективы развития бундесвера // Зарубежное военное обозрение. - М., 1991. - № 12. - С. 5 - 14.
9. **Бровкин В.** Подготовка военнослужащих Великобритании // Зарубежное военное обозрение. - М., 1995. - № 1. - С. 11 - 16.
10. **Лукина В. С.** Исследование мотивации профессионального развития // Вопросы психологии. - М., 2003. - № 5. - С. 25 - 39.

Діяльність груп інтересів в Україні

Олена Демченко,

аспірант кафедри політології

Дніпропетровського національного університету

У статті аналізується діяльність журналістської спільноти України стосовно захисту своїх корпоративних інтересів. У зв'язку з цим визначаються складові ефективності діяльності груп інтересів.

Групи інтересів дослідники вважають важливою складовою сучасних демократичних режимів, адже в умовах представницької демократії вони є одним з каналів, завдяки якому забезпечується зв'язок між суспільством, громадянами і державними органами.

Ключовим елементом представницької демократії є вибори усіма громадянами, які мають на це право, членів законодавчих органів та/або вищих посадових осіб, які репрезентують суспільство.

Однак електоральне представництво має певні вади, які в деяких випадках навіть дозволяють сумніватися: а чи можна взагалі режим представницької демократії вважати демократією? Це, наприклад, віддаленість більшості громадян від владних центрів, певна ізольованість центрів прийняття рішень і період невідконтрольності влади широким колам громадськості, який розпочинається після виборів і триває до початку наступних.

Для врегулювання такої ситуації демократичний режим має різні засоби і механізми. Один з них – система функціонального представництва, змістом якої є реалізація інтересів окремих груп населення через їх агрегацію, артикуляцію, трансляцію на рівень прийняття рішень та їх захист. В такий спосіб групи інтересів надають політичній системі більш представницького характеру, посилюють механізми підзвітності уряду перед громадськістю, створюють для неї можливість контролювати діяльність держави.

Групи інтересів – це переважно добровільні організації різного спрямування (професійні, молодіжні, феміністські, релігійні, культурні тощо), які мають значну автономію. Такі організації, не претендуючи на політичну владу, прагнуть впливати на неї для забезпечення своїх специфічних інтересів.

Взаємодія груп інтересів з владними структурами та між собою через систему формалізованих і неформалізованих зв'язків є основою налагодження і підтримання консенсусних відносин в межах демократичного політичного устрою. Діяльність кожної групи інтересів важлива, оскільки всі вони спільно створюють плюралістичне середовище для вироблення державної політики. За умови представленості інтересів лише невеликої кількості груп позитивний ефект їх діяльності фактично втрачається, оскільки вже не можна говорити про них як про канал зв'язку між суспільством і державними органами та про забезпечення ними представництва інтересів суспільства.

Проте серед груп інтересів є одна, захист якою власних інтересів цінний і важливий навіть за умови бездіяльності решти груп. Маємо на увазі працівників засобів масової інформації.

Свобода преси і комунікації – один з фундаментальних принципів демократії. Важливим завданням, виконання якого очікують від засобів масової інформації, є надання допомоги громадянам у вивченні суспільних проблем, визначенні та роз'ясненні альтернативних варіантів політики з тим, щоб вони (громадяни) могли скласти про політику обґрунтоване судження. ЗМІ, виносячи на суд громадськості ті чи інші питання і впливаючи на політичний порядок денний (чи прямо його формуючи), створюють публічну сферу, яку можна вважати демократичною, коли вона стає ареною раціональних дискусій усіх можливих сил і груп інтересів для їх діалогу і досягнення консенсусу.

Здається, всім державам, які вважають себе демократичними, має бути зрозумілою важливість ЗМІ, їх вільної діяльності. Свідченням цього є законодавство, що створює умови для вільної діяльності ЗМІ, укладання та ратифікація міжнародних угод щодо свободи преси і гарантій її діяльності. Та все ж існують загрози, які обумовлюються можливістю неадекватного трактування державними органами потреб, задоволення яких необхідне для діяльності вільної й відповідальної преси в сучасних умовах; трапляється також нехтування свободою ЗМІ заради якихось „вищих принципів” чи цілей. Крім того, будь-якій владі притаманне бажання контролювати пресу, хоча б мінімально. Саме тому недостатньо покладатися на державу та її розуміння важливості вільної преси, оскільки завжди може скластися ситуація, коли цього розуміння буде замало. Саме тому важливою є діяльність журналістів як групи інтересів, яка захищає свої права.

Умови і особливості діяльності ЗМІ в Україні досліджуються вже тривалий час. До найпомітніших праць з цієї тематики належать монографії С. Костилевої [1], В. Бебика та О. Сидоренко [2], присвячені проблемам становлення і розвитку засобів масової інформації в Україні після здобуття нею незалежності, О. Кагановської та Г. Олефір [3], Б. Потятиник [4], у яких розглядаються питання сутності, функцій і ролі ЗМІ

в сучасних демократичних суспільствах. Ю. Фінклер [5] і В. Карпенко [6] в монографіях „Мас-медіа та влада: технологія взаємин” і „Суспільство і засоби масової інформації: проблеми правового регулювання взаємин” вивчають питання взаємодії ЗМІ з іншими суб’єктами політичного життя та визначають можливості регуляції цих відносин. Зважаючи на важливість ЗМІ у виборчих процесах, значна частина досліджень присвячена саме цьому аспекту їх діяльності. До них належать, зокрема, праці В. Іванова „Законодавство про засоби масової інформації. Український та зарубіжний досвід” [8], О. Чекмишева „Україна на виборах (діяльність ЗМІ у контексті становлення демократії)” [10] та інші [7; 9].

Досліджувалися в Україні й проблеми діяльності та перспектив розвитку груп інтересів. До числа праць з цієї тематики належать, наприклад, дисертаційні дослідження О. Лісничука „Групи інтересів у багатоскладовому суспільстві. Політологічний аналіз” [11] та Я. Боренько „Групи інтересу в сучасній теорії політики” [12], а також результати апробації положень цих праць [13 – 15].

Однак дослідження діяльності засобів масової інформації як галузевої групи інтересів чи діяльності журналістської спільноти як професійної групи інтересів практично не здійснювалися. Тому ставимо за мету цієї статті дослідити умови діяльності журналістів в Україні як групи інтересів, визначити її особливості, ефективність і перспективи.

Фактично кожне об’єднання професіоналів залежить, в тій чи іншій мірі, від регулятивного впливу держави, від нормативних рамок, в які держава ставить їх професійну діяльність. Але в цьому плані певно мало яка з професій може зрівнятися з журналістською. Так, в Україні діяльність журналістів визначається Законами України „Про телебачення і радіомовлення”, „Про державну таємницю”, „Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації”, „Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні”, „Про інформаційні агентства”, „Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів”, „Про інформацію” та іншими. Крім того, спеціальна увага приділяється діяльності ЗМІ в період проведення передвиборчих кампаній. У виборчому законодавстві зазвичай ґрунтовно розписуються їх права, повноваження, функції, а також певні обмеження їх діяльності в ході виборчого процесу.

Загалом основні функції груп інтересів полягають в артикуляції інтересів, тобто у перетворенні соціальних очікувань, емоцій, незадоволення громадян в певні політичні вимоги; агрегації інтересів – узгодження приватних вимог і визначення загальногрупових цілей; інформуванні владних структур про стан тієї чи іншої проблеми.

Виконання таких функцій слід очікувати і від журналістів як групи інтересів. Але якщо для більшості груп інтересів первинними політичними

цілями є вплив на визначення політики і одержання вигоди для своїх членів, то журналісти переважно не зацікавлені в дистрибутивній і редистрибутивній політиці держави – сферою прикладання їх зусиль є регулятивна політика, визначення умов їх діяльності, в тому числі (або й у першу чергу) сферою докладання їх зусиль має бути законодавство, яке визначає засади і принципи їх діяльності.

Важливою, в межах дослідження груп інтересів, є така їх характеристика, як „ефективний доступ” (з англ. - effective access), тобто можливість доступу певної групи інтересів до політичної влади, можливість впливати на владу. Ефективний доступ перебуває в функціональній залежності від трьох складових: стратегічної позиції певної групи інтересів в рамках суспільства, внутрішніх характеристик цієї групи та природи урядових інститутів. Щодо можливості ефективного доступу, то журналісти як група інтересів мають значну перевагу порівняно з іншими групами.

Більшість груп тиску не володіє такою мірою згуртованості, яка б дозволила їм здійснювати регулярний і ефективний тиск на політичні інститути з метою прийняття політичних рішень на їх користь. Вони часто взагалі демонструють свою аполітичність до певного моменту, адже задоволення особистих і/чи професійних інтересів можна досягати і без звернення до держави, шляхом контактів з іншими групами інтересів, які є їх антагоністами (наприклад, сезонні наймані працівники фермерських господарств і фермери). Залучення держави, або входження групи в політику, відбувається тоді, коли виявляється, що іншого шляху захисту інтересів на даний момент вже не існує. Але таке „вимушене” входження групи в політичну систему є нетривалим, адже коли інтереси задоволені, то група знову стає неполітичною, а політизується вже зовсім інша група, котра відчула загрозу своїм інтересам у даний момент. Все це призводить до загальної плинності, флюїдності системи.

Журналісти ж не є плинною чи флюїдною групою інтересів. Вони можуть досягати задоволення своїх інтересів без залучення держави, наприклад, у взаємовідносинах з власниками засобів масової інформації, але потребують постійного тиску на державу, оскільки вона, по-перше, є одним з головних об'єктів їх уваги, вони потребують відкритості її дій і доступності її представників. По-друге, журналісти потребують постійного тиску на державу через свою залежність від неї, оскільки змушені вимагати гарантій особистої безпеки, захисту свого життя і гарантій діяльності, які тільки держава може їм надати. Свідченням такого тиску є створення різних „барометрів” і моніторингів, які фіксують порушення прав журналістів та взагалі наявність і природу конфліктних ситуацій у медіа-сфері, і в такий спосіб апелюють до громадської думки, прагнучи вплинути на владні органи. В Україні такі моніторинги проводять, зокрема, Київська незалежна медіа-профспілка та Інститут масової інформації.

Стратегічна позиція ЗМІ та журналістської спільноти в демократичному суспільстві сприятлива для забезпечення їх ефективного доступу завдяки їх впливовості. Якщо інші групи мусять привертати увагу ЗМІ для того, аби їх почула широка громадськість, аби донести своє послання до мас, то журналісти фактично мають постійну можливість оприлюднити свою позицію, заявити про порушення своїх інтересів. Про страйк робітників можемо дізнатися лише завдяки ЗМІ. Страйк же, приміром, журналістів-телевізійників відразу стане помітним і не обов'язково потребуватиме посередництва інших ЗМІ.

Стосовно урядових інститутів, то в Україні вони створені і діють за принципами демократії. Щоправда, можна сперечатися щодо міри втілення цих принципів і меж їх дотримання. Втім, період президентства В. Ющенка характеризується підвищенням відкритості державних структур для ЗМІ і поліпшенням умов їх діяльності.

Доцільно розглядати діяльність журналістів як групи інтересів на певному прикладі, в ситуації, коли існувала серйозна загроза їх інтересам.

Подібна ситуація склалася після ухвалення Закону України № 2777-IV „Про вибори народних депутатів України”, який набрав чинності напередодні виборчої кампанії, а саме 7 липня 2005 року. Події, що відбулися потім, стали промовистим свідченням готовності українських журналістів до діяльності в якості групи інтересів. Прийняття закону було свідченням того, як заради „вищих” інтересів нехтуються інтереси засобів масової інформації. Адже для забезпечення рівних можливостей для партій і виборчих блоків, що брали участь у виборах, ЗМІ з активного суб'єкта цього процесу перетворювалися на інструмент проведення передвиборчої агітації, на виробника масово-інформаційних послуг для кандидатів і державних органів. Сумний досвід численних порушень прав суб'єктів виборчого процесу щодо об'єктивного, збалансованого висвітлення їх дій засобами масової інформації, характерний для президентських виборів 2004 року (та й попередніх виборчих кампаній різних рівнів), прагнення їх уникнути, забезпечити рівність можливостей для всіх суб'єктів виборчого процесу, запобігти упередженості та поширенню прихованої агітації привели авторів цього закону до застосування обмеження свободи слова на період виборів.

Положення закону, які визначали принципи діяльності ЗМІ в ході виборчого процесу, викликали обурення журналістів. Вони почали вимагати внесення змін. І раніше в українському виборчому законодавстві зазначалося, що журналістські матеріали державних і комунальних ЗМІ мають дотримуватися інформаційного стилю, без ознак агітації (які втім не є визначеними), без надання переваги тому чи іншому кандидату, без оціночних суджень стосовно кандидатів. Подібні ж положення містилися і в Законі України „Про вибори народних депутатів України” від 7 липня 2005 року (пункт 6 статті 71), але були там і нові положення, які передусім

і викликали протест.

Основні зауваження журналістів були такі. У статті 68 „Загальний порядок використання засобів масової інформації” зазначалося, що висвітлення виборчого процесу в ЗМІ всіх форм власності у формі інформаційних повідомлень, новин тощо здійснюється без коментарів і оцінок, винятково на засадах об’єктивності, неупередженості і збалансованості.

Незадовільно було визначено в законі поняття передвиборчої агітації і політичної реклами. Так, визначення політичної реклами не давало можливості зрозуміти, що таке агітація, а що політична реклама, адже, згідно з ним, фактично будь-яка інформація могла вважатися політичною рекламою чи агітацією.

За будь-яке порушення, дрібне чи серйозне, передбачалася єдина санкція – призупинення діяльності до закінчення виборів. Новацією закону було те, що таке покарання могло застосовуватися не обов’язково за рішенням суду, а лише за поданням ЦВК чи окружної виборчої комісії.

Будь-який кандидат, партія чи блок у випадку, якщо інформацію в ЗМІ вони вважали недостовірною, мали право на відповідь у триденний термін. І знову ж для цього кандидатів не потрібно було звертатися до суду, аби одержати відповідне його рішення.

Звісно, такі положення викликали незадоволення журналістів. Взагалі дивно, що такий закон взагалі було ухвалено. Це давало підстави сумніватися в ефективності журналістської спільноти в якості групи інтересів. Адже ефективна група інтересів мала би просто не допустити прийняття такого закону або вплинути на його формулювання, а не докладати зусиль для зміни його в пожежному порядку в переддень виборчої кампанії. Здається, прийняття закону в такій редакції стало для журналістів несподіванкою.

Узаконені обмеження ускладнювали роботу журналістів, ставили під сумнів можливість виконання ними професійних обов’язків. Робота журналіста зводилася до передачі офіційних інформаційних повідомлень та агітації кандидатів. Навіть така особлива жанрова форма, як прямий репортаж, що традиційно належить до жанру інформації, могла бути кваліфікована як така, що містить певні оцінки, оскільки подія в репортажі, згідно з його жанрово-стилістичною формою, висвітлюється журналістом так, що створюється враження, ніби він є її свідком або її учасником. А ця роль вже передбачає активне ставлення до того, що відбувається. І це вже може трактуватися як агітація чи оцінка.

Обмеження зачіпали інтереси, зрозуміло, не всіх категорій журналістів, а передусім політичних оглядачів та аналітиків, журналістів новинних програм, репортерів. Однак, з міркувань корпоративної солідарності і зважаючи на важливість питання, слід було очікувати згуртованої реакції всієї журналістської спільноти. Але першою реакцією були спорадичні

виступи, публічне висловлення незадоволення окремими журналістами і представниками топ-менеджменту провідних телевізійних каналів, наприклад, головою правління телеканалу „Інтер” В. Ряшиним [17]. Пізніше ситуація дещо змінилася. Цьому сприяла діяльність таких організацій, як Незалежна медіа-профспілка України (НМПУ), Асоціація мережевих телерадіомовників України та деяких інших, що ініціювали активне обговорення нового закону, і яким вдалося привернути увагу широкого загалу до цієї проблеми й відстояти необхідність внесення змін до законопроекту.

НМПУ виступила ініціатором загальнонаціонального страйку журналістів і масових протестів [18], таких, наприклад, як акція „Не душіть!”. Ця акція проводилася в Києві, Львові, Рівному, Кременчуці, Краматорську та інших містах, що свідчило про здатність журналістів діяти спільно й рішуче. Висвітлення акції було напрочуд активним. Проте з’ясувалося, що „не всі мас-медіа адекватно зреагували на це, хоча, зрештою, для самих журналістів було би справою якщо не честі, то, принаймні, корпоративної солідарності бодай правильно подати факти” [19]. Тобто все ж здатність до колективного захисту своїх інтересів була обмежена через те, що не всім журналістам притаманна корпоративна солідарність.

У зверненні, яке НМПУ поширила напередодні акції „Не душіть!”, було сформульовано вимоги стосовно змін у законодавстві. Вимагалось вилучити з визначення політичної реклами інформаційні повідомлення про заходи, що проводяться в рамках виборчого процесу; скасувати фактичну заборону таких журналістських жанрів, як політичні коментарі, огляди, аналітичні статті, розслідування тощо; скасувати пункт, який дає право виборчим комісіям і судам призупиняти діяльність ЗМІ; додати положення, що ЗМІ не несуть відповідальності за зміст передвиборчої агітації [20].

Наслідком активних дій журналістів стало створення робочої групи з підготовки нового законопроекту, до якої увійшли народні депутати України і представники журналістів та громадських організацій, що опікуються питаннями свободи слова. Отож 17 листопада 2005 року набрав чинності Закон України „Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сприяння реалізації виборчих прав громадянами, забезпечення свободи політичних дебатів, неупередженого ставлення засобів масової інформації до кандидатів у депутати, партій (блоків) – суб’єктів виборчого процесу” [20]. Ухвалені зміни знімали заборону журналістам коментувати й оцінювати політичну діяльність кандидатів у депутати, встановлювали, що відповідальність за зміст політичної реклами у більшості випадків несуть політичні партії, а також визначали винятково судовий порядок призупинення діяльності ЗМІ за порушення виборчого законодавства. Закон також дозволяв ЗМІ відмовляти у

розміщенні політичної реклами, якщо в ній містяться заздалегідь недостовірні відомості.

Отже, вимоги, сформульовані Незалежною медіа-профспілкою України, були задоволені. Учасник робочої групи з підготовки законопроекту виконавчий директор Асоціації мережових телерадіомовників України Д. Федечко заявив, що „прийняття цього закону є найяскравішим прикладом спільної роботи журналістів і професійних об'єднань медіа для захисту інтересів галузі. Цей результат став можливим лише завдяки поєднанню публічної кампанії, яку провели журналісти, та роботи з політиками, яку професійно провели галузеві громадські організації та об'єднання ЗМІ” [21].

Проте, на нашу думку, це ще не свідчить про ефективність журналістської спільноти як групи інтересів. Загроза інтересам журналістів змогла викликати їх спільні дії, але долучилася до цих дій невелика частина журналістів. Стосовно ж ефективності їх дій і того, що вони добилися задоволення своїх вимог, то цьому прислужилася специфіка ситуації, яка на тоді склалася. Слід враховувати, що в цьому випадку „зацікавлена група” (з англ. - *affected class*), або група, чії інтереси також потерпали внаслідок певної політичної дії (наприклад, прийняття закону чи поправок до нього), спрямованої на задоволення інтересів іншої групи, була досить специфічною. Фактично цією групою були винятково політики, і тут їх інтереси, принаймні більшості з них, не надто розходилися з інтересами журналістів, оскільки положення закону могли зашкодити проведенню ними передвиборчої кампанії. Іншим важливо було показати свою відданість принципам демократії і свободи слова в переддень виборів. Третім – не псувати стосунків з журналістами. Тому в цій ситуації діяльність журналістів стосовно захисту своїх інтересів не зустріла практично серйозної протидії, чим значною мірою й могла бути зумовлена її ефективність.

Література:

1. Костишева С. О. Друковані засоби масової комунікації України, 1986 - 2000: Історія становлення, тенденції розвитку. — К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — 304 с.
2. Бебик В. М., Сидоренко О. І. Засоби масової інформації посткомуністичної України. — К.: МАУП, 1996. — 367 с.
3. Кагановська О. М., Олефір Г. І. Засоби масової інформації. — К., 1997. — 124 с.
4. Потятиник Б. В. Медіа: ключі до розуміння. — Львів: ПАІС, 2004. — 312 с.
5. Фінклер Ю. Е. Мас-медіа та влада: технологія взаємин. — Львів: Аз — Арт, 2003. — 212 с.

6. **Карпенко В. О.** Суспільство і засоби масової інформації: проблеми правового регулювання взаємин. – К.: Центр вільної преси, 2001. – 22 с.
7. Засоби масової інформації та вибори. – К.: ГДІ Служби Тасіс. Європейська комісія, 1995. – 208 с.
8. **Іванов В. Ф.** Законодавство про засоби масової інформації. Український та зарубіжний досвід. – К.: Видавничий центр „Київський університет”, 1999. — 188 с.
9. Медиа в выборах: между политикой и культурой. – К.: Институт социологии НАН Украины, 1999. – 218 с.
10. **Чекмишев О. В.** Україна на виборах (діяльність ЗМІ у контексті становлення демократії). – К.: Агентство Україна, 1998. – 273 с.
11. **Лісничук О. В.** Групи інтересів у багатоскладовому суспільстві. Політологічний аналіз: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – К., 2000. – 20 с.
12. **Боренько Я. Й.** Групи інтересу у сучасній теорії політики: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2002. – 17 с.
13. **Боренько Я.** Громадянське суспільство і політична влада олігархії // *І.* – № 21. – 2001. – С. 61 - 71.
14. **Боренько Я.** Інтерпретація концепції груп інтересу у дослідженні політичного процесу в Україні // *Вісник Львівського національного університету. Сер. філософські науки.* – 2001. Вип. 3. – С. 261 - 268.
15. **Боренько Я.** Теоретичні основи дослідження груп інтересу // *Політичний процес в Україні: стан і перспективи розвитку / Збірник наукових праць.* – Львів: ПАІС, 1998. – С. 20 - 23.
16. Закон України „Про вибори народних депутатів України” // *Відомості Верховної Ради.* – 2005. – № 38 - 39. – С. 449 - 503.
17. Тележурналисты могут отказаться от освещения предвыборной кампании // <http://ru.proua.com/news/2005/10/25/085520.html>
18. НМПУ голосуватиме за проведення всеукраїнського страйку // <http://old.telekritika.kiev.ua/news/?id=25332>
19. „Не душіть!": уроки журналістської солідарності // <http://old.telekritika.kiev.ua/comments/?id=25612>
20. Закон України „Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сприяння реалізації виборчих прав громадянами, забезпечення свободи політичних дебатів, неупередженого ставлення засобів масової інформації до кандидатів у депутати, партій (блоків) – суб’єктів виборчого процесу” // *Відомості Верховної Ради.* – 2005. – № 52.
21. Прийнято зміни до Закону „Про вибори народних депутатів України”. Перевірок також не буде // <http://old.telekritika.kiev.ua/news/?id=25578>

Релігійний компонент в системі освіти: підходи до державного регулювання

Олена Романова,
заступник завідуючого відділом
Національного інституту стратегічних досліджень

Вихід на загальнодержавний рівень проблеми запровадження у загальноосвітніх школах України релігійних дисциплін потребує вивчення й аналізу цілого комплексу питань задля формування відкритих, зрозумілих позицій щодо підходу держави до регулювання релігійного компонента у світській системі освіти.

Активне обговорення питань щодо доцільності формування нових принципів єдності нації і створення у свідомості людей впорядкованого гармонійного світу, посилення виховних функцій держави, її піклування про суспільну мораль чи не в першу чергу стосуються освіти, гуманізації її змісту, перегляду навчально-виховного процесу. У зв'язку з цим проблеми формування моральних і духовних цінностей, світогляду людини, запровадження у загальноосвітніх школах релігійних дисциплін жваво дискутуються в наукових, освітянських, державно-владних колах, а також серед представників духовенства.

Аналіз публікацій вітчизняних науковців, зокрема праць В. Єленського, Н. Кочан, В. Бондаренка, М. Заковича, А. Колодного, Ю. Решетникова, І. Бежа, С. Здіорука, О. Огірка, Л. Шангіної, Л. Гузара, А. Затовського, а також зарубіжних авторів – І. Понкіна, О. Журавського, Ж. Бореро, Р. Дебре та інших засвідчує широке коло підходів до розуміння проблеми і, відповідно, до шляхів її вирішення. Не існує й усталених трактувань понять „світська освіта” і „релігійна освіта”, по-різному тлумачиться категорія „відокремлення школи від церкви”. Все це викликає гострі дискусії, робить проблематичним визначення характеру відносин світського і релігійного в системі загальної освіти.

Рішення Міністерства освіти і науки України про введення у 5 - 6 класах дисципліни „Етика” і заява Президента В. Ющенка про впровадження в державних загальноосвітніх школах навчальної дисципліни з умовною назвою „Етика віри” актуалізували вирішення проблеми на загальнодержавному рівні. Формування і здійснення державної політики,

адекватної цій проблемі, має відповідати вимогам сучасності, створювати, з одного боку, умови для забезпечення прав і свобод громадян, в тому числі дотримання фундаментальних принципів релігійної свободи, з іншого – випрацьовувати законодавчі норми, котрі ці права регулюватимуть.

З'ясування низки питань, огляд яких пропонується у статті, необхідне при обґрунтуванні політики з регулювання взаємовідносин світського і релігійного в системі загальної освіти, реалізація якої підпорядковуватиметься зрештою необхідності збереження в соціумі злагоди і стабільності, формуванню міжконфесійної толерантності, мінімізації негативних тенденцій в суспільстві, в тому числі й у релігійному середовищі. Відтак вирішення означених питань, вироблення оптимальних рекомендацій є стратегічно важливим завданням, спрямованим на захист національних інтересів і забезпечення внутрішньополітичної безпеки.

Усвідомлення державницьких позицій щодо зазначеної проблеми потребує аналізу і врахування таких питань: 1) чітке розуміння сутності категорій „світськість”, „світський характер освіти”, „відокремлення школи від церкви”; 2) визначення меж релігійного компонента у світській школі; 3) суспільне сприйняття проблеми; 4) аналіз досвіду західних країн, врахування положень міжнародних правових актів.

1. Введення у вжиток терміна „світськість” як іменника пов'язується з французькою практикою, коли наприкінці XIX століття було застосовано його як ознаку держави, що позиціонує себе незалежною від духовенства, нейтральною у своєму ставленні до всіх культів і вільною від будь-якої теологічної концепції. До цього термін використовувався лише як прикметник у словосполученнях „світська школа”, „світська мораль”, „світська держава”.

Французький вчений Ж. Бореро доповнює таку характеристику тезою про забезпечення державою повної рівності громадян у питаннях віри і повної свободи совісті через одночасну відмову від державного атеїзму і будь-якої теологічної концепції [1].

Загальне визначення термінів „світськість”, „світський” в сучасних українських і російських тлумачних словниках можна звести до розуміння державних інститутів як таких, що відображають їх загальногромадянську, світську спрямованість, а щодо особи – як такої, що не має духовного сану. Зокрема, „Великий тлумачний словник сучасної української мови” подає поняття „світський” як „не церковний, не духовний. Той, хто не має духовного сану. Який відповідає вимогам світу” [2, с. 1300].

В тлумачному словнику російської мови слово „світський” визначається як належний до світу, мирський, цивільний [3].

Однак, попри всю розмаїтість, тлумачення єдині у твердженнях, що

**Релігійний компонент в системі освіти:
підходи до державного регулювання**

Олена Романова

„світськість”, „світський” не означає антирелігійність чи позарелігійність. Відповідно, і декларування „світськості” освіти означає лише те, що державна шкільна освіта не ставить своїм завданням підготовку кліриків. Норма про відокремлення школи від церкви при цьому закріплює **адміністративну і фінансову незалежність** шкіл від релігійних організацій.

Отже, узагальнюючи наведені трактування, можна стверджувати, що **світською, незалежно від вивчення чи не вивчення будь-яких релігійних дисциплін, є освіта загальноосвітнього значення, яка реалізується за державними стандартами в державних і недержавних навчальних закладах, і не ставить за мету підготовку служителів культу та не управляється винятково релігійними організаціями.** Не належать до світської освіти катехізація, а також внутріцерковна духовна освіта, що готує кадри служителів культу, тобто вузькопрофесійна релігійна (духовна) освіта.

Таким чином, термінологічне значення світського характеру освіти само по собі не означає заборони на одержання релігійних знань у загальноосвітній школі. Проблема полягає не в тому, „можна” чи „не можна” вводити релігійні навчальні дисципліни у школі, а в розумінні різниці між „релігійною освітою” і „наданням релігійних знань”.

2. Втім існують певні обмеження для релігійного компонента у світській школі. В різних країнах вони різні і визначаються конкретно моделлю державно-церковних відносин та, відповідно, національними законодавчими актами.

В українському варіанті це сепараційна модель відносин держави і церкви та церкви і школи. Законодавство України формалізує такі положення:

- жодна релігія не може бути визнана державою як обов’язкова (Ст. 35 Конституції України) [4];
- навчально-виховний процес у навчальних закладах є вільним від втручання... релігійних організацій (ст. 8 Закону України „Про освіту”);
- залучення учнів, студентів до участі в ...релігійних заходах під час навчально-виховного процесу не допускається (ст. 8 Закону України „Про освіту”);
- навчальні заклади в Україні, незалежно від форм власності, відокремлені від церкви (релігійних організацій), мають світський характер, крім навчальних закладів, заснованих релігійними організаціями (ст. 9 Закону України „Про освіту”);
- діячі науки, культури та представники інших сфер діяльності за рішенням навчального закладу можуть брати участь у навчально-виховній роботі, ...подавати консультаційну допомогу педагогам (ст. 23 Закону України „Про освіту”) [5];
- у загальноосвітніх навчальних закладах забороняється утворення і

діяльність ...релігійних організацій (ст. 17 Закону України „Про загальну середню освіту”);

- примусове залучення учнів (вихованців) загальноосвітніх навчальних закладів до вступу в будь-які об’єднання громадян, релігійні організації ...забороняється (ст. 17 Закону України „Про загальну середню освіту”) [6].

Сукупність цих положень висуває такі вимоги до релігійного компонента в загальноосвітніх школах України:

- релігійні знання мають бути нейтральними, без пропаганди будь-якого віровчення та залучення учнів до церкви;
- надання релігійних знань у школах не повинно супроводжуватися релігійними культовими заходами (богослужіння, молитви тощо);
- релігійні навчальні дисципліни мають викладати світські викладачі;
- представники церков можуть залучатися в якості консультантів при формуванні навчальних програм з релігійних дисциплін, надавати поточну консультативну допомогу світським педагогам, проте не можуть бути викладачами релігійних дисциплін у світській школі.

Щодо форм надання релігійних знань, то думки науковців в цілому збігаються щодо доцільності загальнопросвітницької, культурологічної, етичної спрямованості релігійних навчальних дисциплін. Варто погодитися з трьома основними формами надання релігійних знань, які описує російський дослідник І. Понкін. Він характеризує **релігійно-культурологічну освіту** як цілеспрямований процес набуття знань про конкретне релігійне віровчення, культуру і життя певної релігії. **Релігієзнавча** освіта пов’язується з викладанням порівняльного аспекту знань про існуючі віровчення, їх особливості, практику, основні події та історично значущих осіб, історико-політичну і соціально-культурну роль релігії як явища соціального життя. **Змішана** форма навчання подається як поєднання релігійно-культурологічної і релігієзнавчої – етноконфесійна освіта, що одночасно з загальнопросвітницькими релігійними знаннями прилучатиме учнів до духовно-моральних цінностей і культури традиційної релігії як невід’ємної частини національної культури [7].

3. Правова демократична держава передбачає формування державної політики відповідно до потреб суспільства та з урахуванням громадської думки. Отже, рішення про впровадження дисциплін з надання релігійних знань у загальноосвітніх школах має підкріплюватися позитивним ставленням до цього громадян. Адже питання, що стосуються релігії і церкви, не лишаються поза увагою соціологічних служб. Зокрема, спеціальні дослідження Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова присвячуються питанням рівня і характеру релігійності українського суспільства, в тому числі й впровадження вивчення релігії у державних загальноосвітніх закладах. Результати одного із загальнонаціональних опитувань, проведеного соціологічною службою Центру з серпня 2000 року по червень 2004 року в частині

**Релігійний компонент в системі освіти:
підходи до державного регулювання**

Олена Романова

„Релігія. церква. Освіта”, показали, що значна кількість громадян (більше 40 %) підтримують вивчення в загальноосвітній державній школі дисциплін, що в тій чи іншій формі дають знання про релігію або основи християнської етики, православної культури. Водночас понад половина опитаних переконана, що вивчення таких дисциплін має бути добровільним.

58 % громадян поділяють думку, що загальноосвітня школа має давати учням поряд з матеріалістично орієнтованими знаннями також і релігійні знання як альтернативу матеріалістичному баченню світу. Більше половини (52 %) опитаних згодні з тим, що доцільно переглянути навчальні програми державної загальноосвітньої школи з метою надання освіти „нейтрального” характеру (не релігійного, але й не атеїстичного).

Простежується значна суспільна підтримка практики заснування церквами загальноосвітніх навчальних закладів. 27 % респондентів засвідчили безумовне бажання навчати дітей саме в таких навчальних закладах, майже 34 % обумовили його рівнем освіти, яку забезпечували б такі заклади. Близько 27 % не бажають навчати дітей у загальноосвітніх навчальних закладах, заснованих церквою. При цьому більше половини громадян готові сплачувати добровільний податок на такі загальноосвітні заклади. Серед них близько 30 % обумовили цю свою готовність наявністю коштів; 13 % – у залежності від того, які церкви отримували б кошти від такого податку; беззастережну готовність сплачувати податок засвідчили 10 % респондентів. Не сплачували б такого податку 38 % респондентів [8].

Останнє опитування з проблем релігійного навчання і виховання дітей і молоді в Україні Центр провів у серпні 2005 року. Результати, поряд з підтвердженням попередньої динаміки громадської думки, засвідчили виразну кореляцію поглядів із загальною конфесійно-релігійною ситуацією в країні, яка характеризується чіткою різницею між західними і рештою областей країни.

Так, підхід західного регіону характеризується орієнтацією на **обов'язковість** участі державної школи в релігійному навчанні і вихованні, наявність в ній обов'язкових релігійних дисциплін, метою яких має бути насамперед виховання релігійності дітей і прилучення їх до церкви. Позитивно ставляться в цьому регіоні і до супроводження уроків молитвами та іншими елементами релігійних обрядів.

В інших регіонах ситуація протилежна. Там чимало прихильників забезпечення релігійного навчання і виховання поза державною школою. У випадку ж залучення державної школи до участі в релігійному вихованні і навчанні переважає впевненість у забезпеченні **добровільності** вивчення релігійних дисциплін. Метою їх впровадження вважається передусім вивчення історії релігії і моральних заповідей, що їх містять різні віровчення, – без виховання релігійності дітей і залучення їх до церкви, а також без супроводження навчання молитвами та іншими

елементами релігійних обрядів.

Більшість громадян (всіх регіонів) поділяє думку, що загальноосвітня школа має давати учням поряд з матеріалістично орієнтованими знаннями і релігійні знання як альтернативу матеріалістичному баченню світу [9].

4. Досвід вирішення проблеми західними демократичними країнами може бути корисним і для України.

Слід зазначити, що право на вивчення релігії закріплено більшістю конституцій західних країн, воно є складовою права на здобуття освіти відповідно до національно-культурної приналежності особи. Як відзначає В. Сленський, право на вивчення релігії у західноєвропейських країнах включає в себе право на створення приватних шкіл, підконтрольних тій чи іншій церкві, та право на вивчення релігії в публічних (державних – **авт.**) школах. У деяких країнах релігійне навчання в публічних школах є нормою конституції (Німеччина, Італія, Іспанія, Польща, Чехія), в інших – не забороняється, але й не запроваджується конституційно і регулюється законами. Відносини між владою і конфесійними школами можуть мати контрактний характер (Франція, Іспанія); в деяких країнах конфесійним школам надається статус публічних (Німеччина, Австрія, Швейцарія, Словаччина) [10].

Як правило, конфесійні школи у західних країнах в тій чи іншій мірі користуються фінансовою підтримкою держави. Таке фінансування може включати оплату персоналу й вартість підручників при наданні школі статусу публічної. В інших випадках держава забезпечує безплатне навчання в частині навчальної програми, що здійснюється за державними стандартами.

Кількість учнів, які отримують загальну освіту у конфесійних навчальних закладах у західних країнах, доволі висока. Навіть у Франції, яка вважається найбільш секулярною серед західноєвропейських країн, в таких школах (як правило, це католицькі школи) одержує загальну освіту майже 20 відсотків учнів.

Звісно, існують певні відмінності у викладанні релігії у конфесійних і державних школах – останні мусять обмежувати обов'язковий релігійний компонент, щоби бути відкритими для інших релігійних і філософських ідей, сприяти толерантності.

В різних країнах важливість релігійних дисциплін оцінюється по-різному і, відповідно, запроваджуються різні системи оцінювання знань учнів з них. В деяких країнах оцінки з релігії не виставляються в атестати зрілості, в інших – релігія як дисципліна нічим не відрізняється від інших дисциплін. Статус вчителя релігії теж різний у різних країнах. В деяких країнах таких викладачів готують в державних ВНЗ так само, як і викладачів інших предметів. У багатьох країнах немає заперечень щодо викладання релігійних дисциплін духовними особами [10].

Окремим є питання, пов'язане з релігійними переконаннями учнів та

**Релігійний компонент в системі освіти:
підходи до державного регулювання**

Олена Романова

їх проявами. Зокрема, це носіння релігійних символів, відмова учнів від певних уроків чи відвідування школи у дні, визначені їх релігіями як вихідні, а також проблеми розміщення релігійних символів (розп'ять, заповідей) у шкільних приміщеннях. Певні проблеми виникають стосовно молитов. Як правило, такі питання у західних країнах регулюються нормативними актами. Так, у Франції 2004 року було прийнято закон, яким заборонялося носити у державних школах релігійні символи, зокрема мусульманські хустки-хиджаби, які засвідчують приналежність до певного віросповідання. Натомість ті ж прояви релігійності в одязі (так само, як і індивідуальні молитви учнів) у американських школах захищені нормами законів.

В цілому характер навчання релігії у західних країнах залежить переважно від моделі державно-церковних відносин. Але принцип нейтральності ставлення держави до релігії, як правило, не означає байдужості до релігійних цінностей. І принцип нейтральності для державних шкіл зовсім не означає, що такі школи мусять бути цілком секулярними й вилучати навчання релігії зі своїх програм.

Роль і місце релігії в суспільному житті, важливість дотримання прав на свободу думки та віросповідання, у тому числі й на одержання релігійних знань, підкреслюється багатьма міжнародними і європейськими документами. Проблема релігійного компоненту у світських національних освітніх системах виносяться на порядок денний сесій Парламентської Асамблеї Ради Європи (ПАРЄ). Так, в Рекомендаціях ПАРЄ 1202 від 1993 року вказується на обов'язок світської держави забезпечувати вивчення релігійних і етичних систем як шкільної дисципліни, домагатися окремого і ретельного опису релігій у шкільних підручниках (зокрема з історії) та усному викладанню з метою досягти кращого і повнішого розуміння різних релігій [11].

Рекомендація ПАРЄ 1396 „Релігія і демократія” 1999 року, визнаючи освіту ключовим засобом подолання неуктства і стереотипів, наполягає на необхідності перегляду шкільних та університетських курсів задля кращого розуміння різних релігій [12].

Окремий рекомендаційний документ ПАРЄ прийнято і за результатами IV сесії у жовтні 2005 року. Рекомендація 1720 (2005) „Освіта і релігія” ще раз підтверджує основні європейські позиції щодо місця релігії і релігійних знань в сучасному суспільстві. Нагадаємо основні з них.

Сповідування будь-якої релігії, у тому числі вибір атеїстичного світосприйняття, є приватною справою кожної людини. Однак це не заперечує думки, що загальне добре знання релігій і, як наслідок, створення атмосфери терпимості надзвичайно важливе для виховання громадян в демократичному дусі.

Освіта відіграє ключову роль у боротьбі з неуктвом, стереотипами і неправильним уявленням про різні релігії. Держава має заохочувати

поширення знань про них.

Школа посідає центральне місце в освітньому процесі, формуванні критичного способу мислення майбутніх громадян і веденні міжкультурного діалогу. В ній закладаються основи толерантної поведінки, що базується на повазі гідності кожної людини. Навчання дітей історії і філософії основних релігій допоможе у боротьбі з фанатизмом.

Знання релігій – невід’ємна частина знання історії людської цивілізації. І це зовсім інше, ніж сповідування певної релігії і дотримання релігійних обрядів. Навіть у країнах, де явно домінує одна релігія, слід вивчати походження всіх релігій, а не віддавати перевагу єдиній релігії чи підтримувати прозелітизм.

Рада Європи відводить освіті ключову роль у розбудові демократичного суспільства, проте вивченню релігій у школах поки не надає належної уваги.

Згідно з зазначеними позиціями, Асамблея рекомендує Комітету Міністрів (Європи) визначити можливі підходи до вивчення основ релігій в початковій і середній школі та надавати всіляку підтримку вивченню основ релігії як в процесі початкового навчання, так і в системі підвищення кваліфікації. Урядам країн-членів рекомендовано забезпечити вивчення основ релігії в державних початкових і середніх школах на основі таких критеріїв:

- метою навчання має бути ознайомлення учнів з релігіями, що сповідаються в їхній та сусідніх країнах, переконати їх, що всі люди мають однакове право вірити, що їх релігія є „істинна віра”, і що інші люди, які сповідають іншу релігію або є атеїстами, як представники людського роду нічим від них не відрізняються;
- програма навчання має включати абсолютно об’єктивну історію основних релігій поряд з правом вибору атеїстичного світосприйняття;
- програма має давати молоді знання, які дозволять їй відчувати впевненість у собі у випадку зустрічі з релігійним фанатизмом;
- програма не повинна порушувати межу між культурною і релігійною сферами, навіть якщо це стосується країн з державною релігією. Це не насаджування віри, а прагнення дати зрозуміти молоді, чому релігія є джерелом віри для мільйонів;
- викладачам релігійних дисциплін необхідна спеціальна підготовка. Йдеться про викладачів гуманітарних дисциплін. Втім спеціалісти в інших галузях також можуть бути призначені відповідальними за навчання релігії;
- державі належить стежити за підготовкою викладачів і приймати програми, які мають бути адаптовані до специфіки кожної країни та віку учнів. При виробленні таких програм Рада Європи консультуватиметься з усіма зацікавленими сторонами, в тому числі й з представниками релігійних конфесій [13].

Висновки і пропозиції

1. Світський характер державної освіти не є перешкодою для впровадження в навчальний процес загальноосвітніх шкіл дисциплін з надання релігійних знань, релігійні знання можна і потрібно розглядати як елемент світської культури.

2. Знання про релігію має здійснюватися світськими викладачами, бути нейтральним за змістом і не супроводжуватися релігійними обрядами.

3. Запровадження навчальних дисциплін з релігійних знань в цілому відповідає суспільним настроям, втім ставлення громадян до таких дисциплін має суттєві регіональні відмінності.

4. Більшість західних країн в тій чи іншій мірі підтримують надання релігійних знань в загальноосвітніх школах, а також забезпечують створення і функціонування загальноосвітніх конфесійних навчальних закладів, що засновуються релігійними організаціями.

За базування державної політики на зазначених положеннях **практика взаємодії „світського” і „релігійного”** в системі загальної освіти України може бути такою: наявність в державних загальноосвітніх закладах дисциплін, що надають релігійні знання; існування загальноосвітніх конфесійних навчальних закладів, які забезпечують загальну освіту за державними стандартами, а також конфесійно орієнтоване навчання та виховання загального просвітницького характеру.

Ця практика потребуватиме таких **державних кроків**:

- включення в інваріантну частину базового навчального плану для загальноосвітніх навчальних закладів дисциплін релігійного спрямування; доцільна форма навчання – змішана (поєднання релігійно-культурологічної та релігієзнавчої освіти); обов’язковість дисциплін для вивчення в школі, добровільність – для вивчення учнями;
- забезпечення принципу добровільності вибору дисциплін з надання релігійних знань наявністю альтернативних предметів морально-етичного спрямування;
- надання органам місцевого самоврядування права на визначення варіативної частини релігійних дисциплін загальноосвітніх навчальних закладів з урахуванням регіональних конфесійних і суспільних особливостей;
- підготовка відповідного кадрового корпусу світських вчителів релігійних предметів;
- законодавча підтримка можливості заснування релігійними організаціями загальноосвітніх навчальних закладів за державними стандартами, їх ліцензування та акредитація відповідними органами державної влади на загальних підставах;
- вироблення механізмів державної фінансової підтримки загальноосвітніх конфесійних навчальних закладів.

Література:

1. **Бореро Ж.** Светский характер государства // http://www.ambafrance.ru/rus./looks/france_today/laicite.asp
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов. / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2005. – 1728 с.
3. **Ожегов С. И., Шведова Н. Ю.** Толковый словарь русского языка / Ин-т рус. языка им. В. В. Виноградова РАН. – 4-е изд., доп. – М.: Азбуковник, 1997. – 1440 с.
4. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України, 28 черв. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30.
5. Про освіту: Закон України від 4 червня 1991 р. // Відомості Верховної Ради. – 1991. № 34. – С. 451.
6. Закон України „Про загальну середню освіту” від 13 травня 1999 р. / Офіц. сайт ВР України. – <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>
7. **Понкин И. В.** Правовые основы светскости государства и образования. – М.: Про-Пресс, 2003. – 416 с.
8. Громадська думка про релігію і церкву в Україні (соціологічні дослідження Центру ім. О. Разумкова) // Національна безпека і оборона. – 2004. – № 3 (51). – С. 30 - 40.
9. Релігійне навчання і виховання дітей і молоді в Україні: позиції громадян: інформаційно-аналітичні матеріали до круглого столу „Релігійна освіта і виховання в Україні: проблеми і шляхи розв'язання”: Український центр економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова, Київ, вересень 2005. – 59 с.
10. **Сленський Віктор.** Релігійне навчання й виховання в законодавствах та освітніх системах західноєвропейських країн // Людина і світ. – 2001. – № 11-12. – С. 32 - 36.
11. Парламентська Асамблея Ради Європи (сорок четверта чергова сесія) Рекомендація 1202 (1993) // Українське релігієзнавство № 4/2005 (36): Тематичний випуск „Мораль. Релігія. Суспільство”. Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, 2005. – 264 с.
12. Рекомендація 1396 (1999) „Релігія та демократія”. Прийнято Парламентською асамблеєю Ради Європи 27 січня 1999 р. // Українське релігієзнавство № 4/2005 (36): Тематичний випуск „Мораль. Релігія. Суспільство”. Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, 2005. – 264 с.
13. Recommendation 1720 (2005) „Education and religion”. – <http://assembly.coe.int/documents/adoptedtext/ta05/erec1720.htm>

Роль релігії і віри в суспільному розвитку

Вікторія Туренко,

кандидат філософських наук,

доцент кафедри суспільно-політичних дисциплін

Національного педагогічного університету

ім. М. Драгоманова

Автор простежує вирішення проблеми відносин „держава – церква” у працях зарубіжних і вітчизняних мислителів різних часів.

В СРСР на дослідження ролі сакральних чинників в етнічному, національному, суспільному розвитку було накладено суворе табу. Адже релігійне і комуністичне визначення сутності духа і душі були протилежними. В радянському енциклопедичному словнику стверджувалося, зокрема, що дух – це те, що не має нічого спільного з матеріальним, природним началом [1].

Тим часом професор Л. Шеховцова (2004 р.) зауважує, що правомірним є християнське ототожнення душі з психікою, а духа – зі свідомістю [2]. Християнська концепція світотворення передбачає три його рівні: Нетварне буття – Творець і тварне (світ безтілесних сутностей – ідей, логосів) і світ щільний, матеріальний.

Ще Платон говорив про існування світу ідей. Ідею він розумів як об'єктивний, в самому собі суцільний, той, що перебуває в наднебесі, вічний взірць, прототип конкретної речі, об'єкт сучасного світу.

Релігійні філософи ідеї, логоси розглядають як онтологічну основу речі, смисловий центр її буття, як „коріння” речей, їх парадигму. Професор психології протоієрей В. Зеньковський був переконаний, що в акті творення вічні ідеї, „засіваючи” тварне буття, створюють подвійність тварного світу буття ідей („планів”) і буття речей (об'єктів). Отже, якщо людина є мікрокосмом, схожим на макрокосм, то вона має віддзеркалювати в собі всі три рівні буття [3].

І. Сеченов вважав, що зрозуміти людину можна лише в єдності її плоті, духу, природи (часткою якої вона є). Одна з особливостей духовної складової людини є потреба в рефлексії, в пошуках сенсу буття. Свідомість відіграє в цьому процесі провідну роль.

Політична свідомість за будь-яких умов не може бути самодостатньою

при вирішенні певної політичної ситуації, а тому вона викликає певне віддзеркалення почуттів і емоцій не тільки політичного, а й індивідуального характеру. Кожний політичний суб'єкт має внутрішній вимір правильного чи неправильного в політичній сфері. Цей особистісний кондіум саморегульованої політичної поведінки він співставляє з нормами і цінностями, які культивуються в суспільстві [4]. Для віруючої людини такими цінностями є основні положення релігійного віровчення. В результаті в підсвідомості особистості формуються не тільки оцінки політичного світу і політичного життя, а й система внутрішньої мотивації вдатися саме до тієї чи іншої лінії поведінки взагалі і політичної зокрема.

Одним з найважливіших методів дослідження свідомості вважають етнопсихологічний або психоаналітичний. Корені цього методу сягають преанімістичних теорій, в яких увага зверталася на архаїчні пласти вірувань і обрядів, що не виводяться з анімізму [5].

Емоційно-волюнтаристичні теорії виходять з розуміння релігії не як діяльності розуму, споглядання, спостереження, а як сфери афектів, несвідомих емоцій, невимущених імпульсивних дій. Р. Марет доводив, що первинною в релігії є не ідея, а ритуал, народжений міфом.

В. Вундт прагнув віднайти компроміс між преанімістичною теорією Р. Марета і класичною концепцією С. Тейлора про людську душу як первинну релігійну ідею. Він увів поняття „тілесної душі” як найбільш ранньої форми уявлень про душу. Така душа ще цілком матеріальна, невіддільна від тіла й оживляє його. В. Вундт доводив, що не розумова, а емоційно-вольова діяльність є основою людської психіки і релігії [6].

А. Берсон у праці „Творча еволюція” пише, що інтелект є лише чинником біологічної адаптації людини. Цей чинник використовується для контролю над людьми та в боротьбі за життя. Світ є незбагненною і нерациональною силою; досягнути його можна не розумом, а лише інтуїцією.

Трансцендентна дійсність відкривається людині за допомогою трансцендентного почуття. Саме воно виражає людську залежність від невизначеної загальної реальності, від Всесвіту, від його невід'ємного цілого. В праці „Феномен священного: його сутність і світоглядна природа” В. Токман стверджує, що завдяки трансцендентному почуттю особистості відкривається священне.

В радянський період ідеологізація духовної сфери на засадах радикального атеїзму в питаннях світоглядної орієнтації обумовила усталений погляд на релігію як на антисуспільне явище. Її трактували то як „опіум для народу”, то як спотворене відображення дійсності, то як силу, що заважає утвердженню активної життєвої позиції особистості. Зрозуміло, що за тих обставин розглядати святість як одну з гуманістичних цінностей людської культури, конституційованої в лоні релігійного світобачення, було неможливо. Відтак онтологію священного обмежували лише світською сферою. У згаданій праці В. Токмана проблема священного

- це питання морального вибору і відповідальності. Людина, як істота духовна, спроможна проймається роздумами над метафізичними питаннями про сенс життя, буття Боже, сутність добра, істини, краси, про походження Всесвіту, власне місце в ньому тощо. Сам факт цих роздумів спричинений інтенцією для пошуку певного ціннісного центру священного, спроможного стати моральним орієнтиром для особистості і спільноти в їх життєвій епопеї.

Г. Лебон у праці „Психологія народів і мас” заклає основи соціальнопсихологічних, психоаналітичних, етнопсихологічних досліджень, зокрема, проблеми детермінації суспільних явищ і процесів. Він вважав, що ні природні, ні економічні, ні класові, ні соціальні процеси вирішально не впливають на долю народу, його цивілізаційний поступ. Навпаки – „кожна раса містить у своїй духовній організації ті закони, які управляють її долею; можливо, вона підкоряється саме цим законам, спонукана фатумним інстинктом у всіх своїх намірах, навіть найбезглуздіших. Іноді нам здається, що народи коряться таємним силам, на кшталт тих, що змушують жолудь розвиватися в дуб і комету рухатися своєю орбітою” [7]. Кожен етнос (Г. Лебон вживає тут термін „раса” як синонім слів „народ” і „нація”), на думку мислителя, має свій майже незмінний характер, свою душу, свої ідеї та ілюзії, випрацьовані внаслідок тривалого історичного розвитку, спадкових законів (порушення яких в результаті схрещування народів, як правило, згубні й спричиняють вимирання народу, його деградацію, руйнування душі), тривких консервативних традицій, без яких не може бути ні національної душі, ні цивілізації [7, с. 205]. На думку Г. Лебона, „народ - це організм, створений минулим, і, як і будь-який організм, він може змінитися не інакше, як шляхом тривалих і випадкових нагромаджень” [7, с. 205].

Категорія „душа народу” є визначальною в тлумаченні Г. Лебоном етнопсихологічних і соціально-психологічних феноменів. Душа народу – це сукупність спільних ідей і почуттів, які становлять силу народів і без яких не можуть існувати ні нація, ні батьківщина [7, с. 46]. Народ може втратити дуже багато, зазнати всіляких катастроф, але спромогтися ще піднятися. Однак він все втратить і йому вже ніколи не піднятися, якщо буде втрачено душу [7, с. 97].

Г. Лебон вважає, що історію можна розглядати як простий виклад результатів, витворених психологічним складом народів. Без знання душевного складу народу історія його здається якимось хаосом подій, випадковістю. Коли ж відома його душа, то і життя постає фатальним наслідком його психологічних рис. „В усіх проявах життя нації ми завжди бачимо, що незмінна душа раси сама тче власну долю” [7, с. 52]. Поняття „душа народу” у Г. Лебона вибирає параметри національного характеру та ідеї, національної свідомості в цілому. „...Якраз ця мережа спільних традицій, ідей, почуттів, вірувань, способів мислення становить душу

народу... Вона й лише вона зберігає нації, не маючи можливості розірватися без того, щоб вони не розпалися вмиль. Вона є їх справжньою силою, їх справжнім господарем” [7, с. 113 - 114].

В науці сформувалися два підходи до вивчення релігії. Перший започаткував Е. Дюркгейм. Він розглядав релігію як систему колективних уявлень, що виконує функцію згуртування суспільства. З. Фрейд тлумачить релігію передусім як форму своєрідного колективного неврозу і водночас захисту „зіпсованої” культурою людської особистості від протипоказаних здоровому індивідові суспільних впливів, внаслідок яких виникає низка психічних захисних комплексів. К. Г. Юнг, учень і опонент З. Фрейда, вважав релігію однією з найголовніших форм фіксації, неусвідомленого осягнення, нагромадження й передачі через архетипи колективного несвідомого загальноісторичного досвіду священного [8].

Існує думка, що релігія – це, передусім, сукупність ідей, що виникають в залежності від середовища, в якому живе окрема людина чи народ [9]. Але водночас релігія здатна не лише відображати суспільні відносини, а й впливати на них. Релігійні організації можуть як послаблювати, так і посилювати напруженість в суспільстві, підривати або зміцнювати суспільно-політичну стабільність [10]. Л. Ребет, один з ідеологів ОУН, називає релігію головним чинником націотворення, оскільки, на його думку, національне почуття має багато спільного з почуттям релігійної приналежності [11].

М. Хлебников, представник російської філософсько-релігійної школи кінця XIX – початку XX століття, називав факторами суспільного розвитку не лише економічні умови, а й розумово-релігійний розвиток. Основу будь-якої цивілізації, на його думку, становлять такі поняття, як „Бог”, „добро”, „право”, „свобода”, „держава”. Держава, по суті, є тілом народу, тісно пов’язаним з його духом, з його цивілізацією, а тому вона відображає закони духовного розвитку, спрямовуючи діяльність людини і не зменшуючи її свободи [12].

Політико-правова теорія В. Соловйова є складовою і неодмінною частиною його об’єктивно-ідеалістичного, теософського розуміння світу. Її найповніше викладено у працях „Виправдання добра” та „Право і моральність”. Визначальними моментами вчення В. Соловйова є віра в Христа і вимога, щоб держава і суспільство пройнялися тими істинами, які вони визнають у сфері релігії. Звідси беруть початок вимоги християнської політики і християнської громадськості, введені в обіг В. Соловйовим у 1880 - 1890 роках [13]. Християнська політика зводиться до того, щоб принципи християнської моральності повністю реалізовувалися в усіх відносинах людей. Християнство, за В. Соловйовим, вміщує в собі всю істину, а тому релігійний інтерес є всепоглинаючим, універсальним; все інше мусить йому підпорядковуватися і має значення лише як засіб для торжества релігійної ідеї. Ідеалом В. Соловйова була вселенська

християнська теократія, „суцільне суспільство”, в якому на державу покладається завдання боротьби під орудою церкви проти зовнішнього нехристиянського світу. Ця держава має вивищувати світську спільноту до висот церковного ідеалу. При цьому церква, як найвище начало соціальних відносин, не повинна втручатися в державні та економічні справи. Аби бути християнською, держава має підпорядковуватися церкві Христа. А щоб це підпорядкування не було фіктивним, церква не повинна залежати від держави, вона повинна мати центр єдності поза нею і над нею і бути справді Вселенською.

До розвитку й уточнення основоположних принципів та ідей В. Соловйова вдався один з найяскравіших представників російської релігійно-філософської школи Є. Трубецької. Творчість В. Соловйова він оцінював не лише як послідовник, але і як вільний мислитель, що прагнув надати ідеям свого навчителя чіткої форми, виправити його помилки.

Аналізуючи переваги і вади ідеалу теократичної держави, створеного В. Соловйовим, Є. Трубецької позитивно оцінював його провідну ідею, зокрема протиставлення вільної теократії насильницькій середньовічній теократії. Він заявляв, що пошуки ідеалу не можуть бути доконечно успішними. Адже людина і весь земний світ недосконалі, гріховні, а тому для організації суспільного життя необхідні радикальні засоби примусу. Повної свободи, необхідної для органічного поєднання земних і „небесних” завдань ідеальної держави, неможливо досягнути в жодній державній і правовій формі. Теократичний ідеал В. Соловйова завжди залишиться ідеалом, який не має шансу бути реалізованим. Нежиттєздатність схеми всесвітньої теократії проявляється за кожної спроби уявити її конкретне здійснення. Вона розрахована на вільний моральний подвиг ідеальних святих, царів і народів, котрі добровільно і сумлінно виконують свої обов’язки, не думаючи про права [14]. На думку Є. Трубецького, основним завданням держави є охорона свободи громадян, вищі ж цілі людського життя має забезпечувати християнська церква.

П. Струве висловлював переконання в особливій важливості релігійно-моральних цінностей і національно-державних основ суспільства. Керуючись принципом „абсолютного ідеалізму”, він заявляв, що „ні держава, ні національний дух не є сутностями або субстанціями” [15]. Держава, за П. Струве, шляхом владних відносин поєднує окремих індивідів. Мислитель намагався вирішити конфлікт між індивідом і державою на основі релігійного індивідуалізму, який втілює елементи „суб’єктивного духу” та „об’єктивного світу” і об’єднує в божественно-космічному синтезі „містицизм і реалізм”, „особисте і спільне” [16]. Ідеал П. Струве – ліберальна держава, в якій гарантується правова захищеність індивіда, свобода і релігійність. В релігії людина виходить зі сфери обмеженого, особистого існування і приєднується до надіндивідуального буття.

Інший релігійний філософ, С. Булгаков, завдання держави вбачав у захисті людського існування від звіра в людині. Держава є знаряддям у боротьбі зі злими стихіями в людстві. Загальною нормою для держави має бути умова: влада повинна служити ідеальному завданню – благу суспільства, забезпеченню умов його існування [17]. На переконання С. Булгакова, не існує суто християнської чи церковної форми держави. Ні церква не може стати державою, ні держава не може привласнювати церковний авторитет, будучи світською стихією. Однак ця стихія повинна пронизуватися християнським духом і заповідями християнства. „Християнський громадянин має свою державну діяльність перевірити своєю християнською совістю. Лише за таких умов буде усунено і неналежне змішування церкви і держави та неналежне їх відчуження” [17, с. 100].

Для С. Булгакова державна влада має священний характер. Вона народжується в надрах народної душі, її поява лише впізнається і проголошується актом „волі народної”. Водночас влада подвійна за своєю природою: вона знає активне і пасивне начало, утворюється із владарювання і покори, причому і перше і друге в своїй основі має ірраціональний і містичний характер.

У релігійній філософії вбачав порятунк держави видатний український і російський релігійний філософ і публіцист М. Бердяєв. Держава, за його версією християнського персоналізму, створена в гріховному світі актом насилля – Бог лише терпить її. Завдяки нехристиянському походженню і нехристиянській сутності, держава (царство Кесаря) перебуває в трагічному конфлікті і боротьбі з особою, з свободою, з царством Духа. Трагізм полягає в тому, що, з одного боку, особистість не може в цьому гріховному і злому світі об’єктивації жити без держави і тому визнає її певну цінність і готова в ній діяти, зазнаючи при цьому жертв. З іншого боку, особистість неминуче повстає проти держави, яка пригнічує будь-яке існування особистості.

М. Бердяєв дотримувався думки, що держава має містичну основу, яку слід визнати як факт, що не піддається поясненню. Він вважав, що всі форми влади орієнтуються на підсвідомі колективні почуття. Навіть тоді, коли державна влада вдається до раціональних мотивів управління, її начало базується на ірраціональній, містичній основі. „Влада ніколи не була і ніколи не буде організацією панування якихось інтересів або рівнодіючих інтересів, – писав М. Бердяєв. – Влада завжди є проникненням якогось таємничого начала в людські відносини, що виходять від Бога або від диявола. Держава є особливого роду реальність” [18]. Влада має онтологічну основу і підноситься до першоджерела всього, що має онтологічну реальність. Онтологія влади виходить від Бога. Існування держави має позитивне релігійне значення і виправдання. Держава, за М. Бердяєвим, як об’єктивне начало не наполягає, що їй цілком належить

людина, вона претендує лише на частину людини. Суспільство ж, яке довільно створюється людьми, не знає меж своїм претензіям, воно здатне забрати людину цілком. Однак ніколи не може відбутися примирення між претензіями суспільства, між волею до свободи і волею до рівності [18, с. 328 - 329].

Утвердження містичності держави і релігійного характеру влади не означає у М. Бердяєва теократичності держави і влади. Держава і церква не можуть бути ні остаточно з'єднані, ні остаточно розділені - вони одночасно і допомагають, і суперечать одна одній. Зв'язок церкви з державою антиприродний і з точки зору держави, оскільки „неможливо служити двом богам” [19]. Держава відрізняється за своїм завданням і методами від церкви, має свою місію на землі, але християнство освячує начало влади.

М. Бердяєв гостро критикував теорію суспільного договору Ж.-Ж. Руссо. Він вважав, що ця теорія спільно з ідеєю народного суверенітету обумовлює повний деспотизм. В ній заперечуються релігійні джерела держави, незалежні від людської волі.

Ідеї М. Бердяєва знайшли розвиток у творчості психолога і релігійного філософа С. Франка. Поручуючи проблему „християнського соціалізму”, С. Франк писав, що, з точки зору християнської віри і християнського розуміння життя, перевагу має суспільний лад, який максимально сприяє розвитку і зміцненню вільного братерсько-любовного спілкування людей. Таким ладом виявився не соціалізм, а лад, заснований на господарській свободі розпоряджатися майном. Соціалістичний лад, що позбавив особу цієї свободи і примусово здійснював соціальну справедливість, позбавляв християнина можливості вільно здійснювати християнські заповіді [20].

Інший напрям дослідження релігії виходить з того, що вона, передусім, є мотивом соціальної дії, орієнтацією, що спрямовує активність людини на ті чи інші життєві цілі, на ту чи іншу лінію поведінки. М. Вебер, фундатор цього напрямку, сформулював концепцію перетворюючого впливу релігії на подолання тих чи інших станів душі, які релігійною мовою називаються „богопошищеністю”, а світською – „безцільністю буття” [21]. Релігія – першооснова досягнення компромісу між біологічним, духовним і соціальним в людині. Вона дає людині почуття гармонії, єдності зі світом, Всесвітом, почуття впевненості в собі в процесі будь-яких суспільних змін [22].

На думку деяких дослідників, історія людства розвивалась так, що спочатку магія, ритуал, а потім релігія змогли врівноважити внутрішню природу людини із загадковим навколишнім світом [23].

Неправомірно вважати релігійний тип світогляду помилковим у порівнянні з світоглядом матеріалістичним. Два типи світогляду мають різні логічні філософські засади, різні вихідні системи аксіом. Проблема існування Бога в перекладі на мову філософії – це проблема існування

Абсолюту, надсвітowego начала, актуального-безконечного в часі і просторі, що в теології визначається як всезнання Всюдисущого. Тільки на відміну від філософських ідеалістичних систем в релігії таке начало не абстрактно-безлике, а особистісне, Бог-живий [24]. Релігійне світосприйняття формується під впливом певної сукупності світоглядних уявлень, переконань, стереотипів свідомості, мислення, поведінки, спілкування, діяльності тощо. Характерну для релігійного духовного освоєння історії рису, властиву насамперед християнству (коли світ розглядається як результат розгортання й опредметнення, об'єктивації божественної світової думки), називають софійністю [25]. Термін „софійність” походить від слова „софія”. В українській релігійно-філософській літературі Софія об'єктивується як: а) досконалий світ, створений Богом (космос); б) ідеальна, без вад організація (церква); в) бездоганна людина (святий).

М. Лоський так формулює розуміння змісту існування людської істоти в контексті християнського світобачення. Кожна людина створена Всевишнім і має першостворені якості, котрі потенційно роблять індивіда „сустанційним діячем”, понадчасовим та понадпросторовим, здатним до творчої діяльності, завдяки якій можна вільно створювати своє життя, тобто проявляти себе у світі, надаючи своєму життю часової і просторової форми. Усвідомленість цієї природи полягає в тому, що „субстанційний діяч” наділяється здатністю до цілеспрямованої діяльності, тобто здатністю до прагнень згідно з певною метою, цінністю, яка вільно обирається і згодом перетворюється на життєве кредо, життєві завдання [26].

Релігія, на відміну від інших суспільних феноменів, які є суто природними вимірами людської дійсності, відображає трансцендентні сфери духовного в ній. Л. Филипович у праці „Етнологія релігії: традиція вітчизняного релігієзнавчого осмислення і теоретичне вирішення проблем співвідношення релігії та етносу” [27] підкреслює, що етнос за своєю природою належить не до трансцендентних явищ, а є результатом взаємодії різних складових у процесі природного творення певних спільнот, пов'язаних різними нитками в соціальній, культурній, географічній та інших сферах. Якщо релігія покликана наблизити, зв'язати людину з Богом, то в межах етносу людина вступає у зв'язки з подібними собі людьми свого племені, народності, нації. Релігійні уявлення у кожного народу своєрідні, тісно пов'язані саме з його етнічною картиною світу, значною мірою відмінні від уявлень інших народів. А це тому, що релігія фіксує в понятті Бог результати пізнання світу, самої людини, увесь (на перших порах) духовний (і не тільки) досвід етносу. З точки зору етнічної психології, релігія є відображенням знань про ту чи іншу групу.

Особливості релігійності українського народу, її ролі в суспільних процесах досліджувало багатьох вчених. І. Мирчук, М. Шлейкевич, Д. Чижевський вважають, що для українців властивою є толерантність до

інших релігій, культур, ставлення до землі як до матері, любов до свободи, перевага почуттєвості над раціональністю.

Спираючись на соціально-психологічні дослідження історії і культури українського народу, праці вітчизняних вчених, можна зробити висновок, що менталітетові українського народу властиві такі системоутворюючі ознаки: інтровертність, яка проявляється в зосередженні уваги на фактах, проблемах внутрішнього світу; прояв сентиментальності, почуттєвості, емпатії, любові до природи; анархічний індивідуалізм, що проявляється в різних формах опосередкованого прагнення до особистої свободи; домінування емоцій і почуттів над інтелектом [28].

В. Москалець підкреслює, що релігійність як риса психології особистості або етнічної групи безпосередньо пов'язана з певними рисами національної психіки [29]. Глибоку за змістом релігійність української душі М. Костомаров пов'язував з великою її емоційністю. П. Куліш пояснював емоційність українського народу зоглибинним змістом його релігійності – прагненням до слова Божого, Євангельської правди і любові.

Оригінальну (і переконливу) аргументацію високої емоційності як риси української національної психіки висунув О. Кульчицький. Висока емоційність, поєднана з очікуванням „правди” в стані власної безпорадності, неспроможності активно діяти, виборюючи її, стимулює фантазію, посилену діяльність уяви. Згідно з відомою психологічною закономірністю, емоційна енергія мусить розряджатися у внутрішніх афектах фантазії. Це зумовило становлення такої риси української національної психології, як інтровертизм. Інтровертними називають народи, схильні до поглиблених духовно-моральнісних, екзистенціальних пошуків. Інтровертизм органічно поєднується з індивідуалізмом. В. Янів вважає, що спрямування уваги на власну особу з рівнозначним сильним чуттєвим забарвленням мусить вести до індивідуалізму [30].

Очевидно, що всі ці риси психології, характеру українського народу (емоційність, інтровертизм та індивідуалізм) у поєднанні з національною ідеєю, стрижень якої становить очікування „правди”, стимулюють релігійну віру. Релігійність українців можна охарактеризувати як кордоцентричну. Саме так її визначив П. Юркевич. Це означає, що в житті українця, його світогляді головну роль – мотиваційну і рушійну – відіграють не розумово-раціональні сили, а скоріше сили його емоцій, почуттів – образно кажучи, сила людського серця. Українців, як зазначає багато дослідників, відзначає насамперед те, що до життя, до його складних перипетій вони ставляться як уроджені філософи зі здоровим глуздом. Здоровий глузд, поміркованість проявляється у відповідному ставленні народу до будь-якої ідеології.

В низці наукових праць досліджується взаємозв'язок української національної свідомості і релігійності в політичному контексті. Так, І. Кресіна підкреслює, що настановами української національної свідомості

можна вважати такі: на гармонію людини з Богом, на мир, стабільність, на громадську, міжетнічну злагоду. І. Онищенко, аналізуючи національну свідомість українства, наголошує, що вона має своїми джерелами етнічну з її релігією, традиціями, мораллю, забобонами [31]. Б. Яськів у праці „Релігія в контексті генези української національної ідеї” [32] доводить, що прихильники української національної ідеї, які прагнули утвердити її якнайперше як національну волю, звертались до релігії передусім в соціально-історичній іпостасі. Вони ставились до неї як до гаранта збереження і зміцнення національних традицій народних мас. Однак при цьому внутрішній моральний зміст християнської релігії та її спрямування на утвердження свободи і гідності людини залишались поза межами їх інтересу. І не дивно. Адже смисловим стрижнем націоналізму можна вважати розробку Д. Донцовим відомої ідеї Ф. Ніцше про відмінність „владної і підвладної верств”. Завданням і обов’язком панівної, „владної касті” є віра в свою організуючу ідею, служіння їй як найвищій меті. Д. Донцов у релігійності українців не хотів бачити „прагнення до євангельської правди і любові”, відкидав євангельську „правду слабких”, протиставляючи їй моральний релятивізм волі до життя, влади та експансії [33].

Для нашого дослідження особливого значення набуває вивчення проблеми співвідношення понять християнство і націоналізм. І. Ільїн у праці „Християнський націоналізм” говорить, що при правильному трактуванні націоналізму релігійне і національне почуття не відриваються одне від одного і не суперечать одне одному, а утверджують життєву творчу єдність, з якої виростає національна культура. Кожен народ має певний ступінь духовної зрілості, на якому він усвідомлює особливості національного духу і своєї національної культури і розуміє, що вони є дарами Всевишнього. Відтак нація досягає свій релігійний смисл, а національна культура утверджується на релігійних джерелах.

М. Обушний у праці „Етнонаціональна ідентичність у контексті формування української нації” [34] приєднується до цієї позиції. Він вважає, що націоналізм має духовні засади, а негативний його імідж пов’язується з тим, що його використовують різні політичні сили не однаково – згідно з певними політичними інтересами.

Російський філософ О. Майєр, який за свої релігійні переконання поневірявся у сталінських концтаборах, у статті „Релігійний смисл месіанізму” [35] зазначав, що самоутвердження нації, з точки зору християнської релігійності, є гріхом. На його думку, проблема національності може бути вирішена лише за відмови від істин, які проголошує християнство. Мається на увазі, що Євангеліє проголошує, що „немає ні елліна, ні іудея”. Проблема національності може бути вирішена в політологічному розумінні лише при відмові від християнських істин.

Християнська релігійність нації ставить начало вселенське вище за начало національне. Вона не може заперечувати нації, але підпорядковує національне начало вселенському. Підпорядкувати щось началу вселенському означає підпорядкувати його ідеалові особистості, бо єдиним вселенським принципом є принцип особистості.

Е. Фром, автор книги „Мати чи бути”, вважав, що для людства є великою небезпекою виробництво суспільством людей з відчуженим характером, котрі мають „маніпулятивний інтелект” і зорієнтовані на володіння. Він протиставляє особистості, зорієнтованій на володіння (на те, щоб мати), особистість, орієнтовану на буття. Отже, дилема „мати чи бути” є одним з найглибших питань сучасного суспільства. Розв’язати її на користь „мати” означає приректи людину на існування лише споживача. Розв’язання на користь „бути” означає можливість повноцінного життя людини, виявлення нею найкращих моральних якостей.

Бути людиною – означає виходити за соціальні та інші обмеження; прагнути досягнути вічності допомагає релігія як морально-етична картина світу, в якій віра є головним способом діагностики дійсності.

Література:

1. Советский энциклопедический словарь. М., 1988. – С. 417.
2. **Шеховцова Л.** Онтологія психічних явищ // Православний вісник. – № 3.-2004. – С. 39.
3. **Шеховцова Л.** Человек как микрокосм // Православный весник. – № 2. -2005. С. 39.
4. **Козенюк А.** Політична духовність: структурні компоненти і політичний вимір структури // Нова політика. – № 5. – 2000. С. 53.
5. **Кресіна І.** Українська національна свідомість у контексті сучасних політичних процесів. Автореф. ... докт. політ. наук. – К., 1999. – С. 94.
6. **Вундт В.** Проблемы психологии народов. М., 1998.
7. **Лебон Г.** Психология народов и масс – М., 1998. – Спб., 1995.
8. Філософія історії / Під. ред. І. Бойченка. К., 2000. – С. 44.
9. **Шуба О.** Православие и национальные отношения. К., 1992. – С. 3.
10. **Шуба О.** Релігія в етнонаціональному розвитку України. К., 1992. – С. 289.
11. **Ребет Л.** Теорія нації. – Львів, 1997. – С. 73.
12. **Тимошенко В.** Розвиток теорії держави в політико-правовій думці України і Росії (кінець XIX – початок XX ст.). К., 2003. – С. 244.
13. Див.: **Соловьев В.** Великий спор и христианская политика. Собр. соч. в 10 т. – Спб., 1912. – Т. 4. – С. 1 – 114.
14. **Трубецкой Е. Н.** Миросозерцание В. С. Соловьева. – М., 1995. – Т. 1. – С. 545.

15. Струве П. Б. Народные темы (1893 - 1901): Спб., 1902. - С. 541.
16. Тимошенко В. Розвиток теорії держави в політико-правовій думці України і Росії (кінець XIX - поч. XX ст.). К., 2004. - С. 264.
17. Булгаков С. Н. Церковь и государство // Вопросы религии. Вып. 1. - М., 1906. - С. 67.
18. Бердяев Н. А. Философия неравенства. Письмо третье. О государстве. Собр. соч. В 4 т. - Париж, 1990.
19. Бердяев Н. А. Распря Церкви и государства // Вопросы религии. Вып. 2. - М., 1908. - С. 116.
20. Франк С. Проблема „христианского социализма” // По ту сторону правого и левого.: Сборник статей. Под ред. В. Франка. - Париж. - С. 78 - 79.
21. Ерасов Б. Социальная культурология. М., 1994. - С. 177.
22. Ходькова Л. Релігієзнавство. Львів, 2001.
23. Журавльова О. Стародавні вірування українців як перша історична форма „ментакультури” та „ментаосвіти” // Наука, релігія, суспільство. - № 2. - 2001. - С. 169.
24. Туренко В. Філософія „правого” політичного радикалізму в Україні (теоретичний портрет: на матеріалах Українського організованого націоналізму 40 - 50-х років XX століття). К., 2003. - С. 149.
25. Див.: Філософія історії // Під ред. І. Бойченка. К., 2000. - С. 53 - 54.
26. Лосский Н. Бог и мировое зло. М., 1994. С. 319.
27. Филипович Л. Етнология религии: традиция вітчизняного релігієзнавчого осмислення і теоретичне вирішення проблем співвідношення релігії і етносу. Рук. дис. ... док. філос. наук. К., 2000.
28. Баронин А. С. Этнопсихология. К., 2000. - С. 263.
29. Москалець В. Релігійність як риса українського національного характеру // Філософська і соціологічна думка. - № 1. - 1993.
30. Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду // Релігія в житті українського народу. - Мюнхен; Рим; Париж, 1966. - С. 193.
31. Онищенко І. Етнополітологічна парадигма українського націогенезу. К., 1998. 34 с.
32. Яськів Б. Релігія в контексті генези української національної ідеї. Рук. дис. ... канд. філос. наук, Рівне, 1996. - 183 с.
33. Див.: Мень А. Культура и духовное возрождение. М., 1992. - С. 35.
34. Обушний М. Етнонаціональна ідентичність в контексті формування української нації. Автореф. ... докт. політ. наук. К., 1999. 34 с.
35. Майер О. Религиозный смысл мессианизма // Вопросы философии. - № 7. - 1992. - С. 102 - 103.

Політичний менеджмент глобальної інтелектуальної сфери

Валерій Бебик,

доктор політичних наук, проректор
Відкритого міжнародного університету
розвитку людини „Україна”

Формування глобального суспільства, насамперед на основі нових інформаційно-комунікаційних технологій (супутникового телебачення, Інтернету, мобільного зв'язку тощо), кардинально змінює не тільки економічну, політичну, соціальну і духовну сферу. Змінюється й зміст та сутність політико-географічних і соціально-психологічних понять в контексті адміністративно-територіального устрою та міждержавних кордонів, а світ в цілому, на думку дослідників, перетворюється на своєрідне „глобальне село”. В ньому формуються глобальна спільнота, загальнолюдська громадська думка, які, завдяки посередництву, підсиленню і маніпуляції засобами масової комунікації, дедалі більше впливають на дії урядів і міжнародних інституцій.

Система освіти глобального суспільства

Загалом науково-технічний прогрес, зокрема в галузі комунікацій, сприяє зростанню взаємозалежності світу, створює основи для формування єдиної світової системи економічних, політичних та соціокультурних зв'язків. На початку ХХІ століття ці процеси значно інтенсифікувалися саме завдяки бурхливому розвитку інформаційно-комунікаційних технологій.

Отже, можна стверджувати однозначно: глобалізація стала вагомим чинником міжнародних економічних, політичних і гуманітарних відносин, а її основу становить інтеграція інформаційних систем в єдину світову систему. Інформаційна глобалізація необхідна для формування єдиної світової економічної, політичної, соціальної і духовної сфери.

Нас же в цьому контексті цікавить ще один аспект глобалізації – освітньо-науковий. Фахівці однастайні: без глибокої сутнісної модернізації освітньої сфери суспільства на основі нових інформаційно-комунікаційних технологій, що докорінно змінюють суспільне життя, глобалізація як така

залишитися предметом дискусій „просунутих” інтелектуалів і не зачепить глибинних процесів на рівні кардинальних суспільних трансформацій.

Проблеми функціонування освітньої сфери глобального суспільства, на нашу думку, варто розглядати після визначення змісту поняття „освіта” взагалі.

Вважаємо, що **глобальна освіта** є сукупністю загальнолюдських і професійних знань і технологій їх використання в суспільній практиці для гармонізації суспільних відносин і якнайповнішого задоволення потреб а) глобальних, цивілізаційно-територіальних, державно-національних, регіональних і локальних; б) суспільних, групових та індивідуальних.

Отже, **систему освіти глобального суспільства** можна розглядати як інтегральну сукупність освітніх структур, освітніх відносин, освітньої свідомості і діяльності, що забезпечує відтворення і розвиток інтелектуального потенціалу глобального (планетарного) суспільства на всіх означених вище рівнях управління.

Вочевидь, немає особливої потреби розшифровувати конкретні позиції щодо функціонування освітніх структур (ЮНЕСКО, національних міністерств, регіональних управлінь освіти, навчальних закладів та їх глобальних, цивілізаційно-територіальних, національних, регіональних і локальних об'єднань і асоціацій). Напевно, варто лише навести окремі приклади таких освітніх структур, що належать до структур новостворюваної глобальної держави.

Скажімо, **ЮНЕСКО**, яка є міждержавною спеціалізованою Організацією Об'єднаних Націй, безумовно, можна зарахувати до **глобальних структур**, що опікуються питаннями освіти і культури.

Прикладом **цивілізаційно-територіальної освітньої структури** є постійно діюча **конференція міністрів з питань освіти країн – учасниць Болонського процесу**. Як відомо, Болонський процес об'єднує країни європейського континенту, які проводять політику інтеграції національних освітніх сфер з метою підвищення конкурентоспроможності європейських вищих навчальних закладів у змаганні з американськими університетами, які мають потужніші фінансові та матеріально-технологічні ресурси, що дозволяє їм „висмоктувати” інтелектуальний капітал з не таких багатих, як США, країн світу.

Найлегше, очевидно, розібратися з національними, регіональними та локальними освітніми структурами, які давно і більш-менш успішно функціонують в межах держав-націй у вигляді відповідних міністерств, обласних (регіональних), районних, міських та селищних управлінь освіти.

Що стосується освітніх структур глобального громадянського суспільства, то вони існують у вигляді недержавних освітніх і наукових організацій на всіх вказаних вище рівнях управління. Це можуть бути: **глобальні** – Міжнародна організація університетів (International Association of University) чи Міжнародне товариство політичних

психологів (International Society of Political Psychology), **цивілізаційно-територіальні** - Університетське агентство франкофонії (Agence Universitaire de la Francophonie) або **регіональні** - Асоціація університетів Європи (International University Association). На національному рівні можна назвати відповідні об'єднання вищих навчальних закладів чи професійні організації на кшталт Всеукраїнської асоціації політичних наук (ВАПН) тощо.

Детальнішого висвітлення, на нашу думку, потребують блоки освітніх відносин, освітньої діяльності та освітньої свідомості.

Індивідуальні освітні відносини між громадянами добре вкладаються у схему „учитель — учень”. Освітню організацію, під якою можна розуміти заклад освіти, професійну чи просвітницьку асоціацію або спілку, що має відносини з громадянином, можна охарактеризувати схемою „колективний вчитель — учень” і навпаки.

Держава з громадянином може мати (і має) комунікативні зв'язки в контексті соціалізації за наведеною далі схемою.

Щодо відносин між освітніми організаціями, державами тощо, то їх треба розглядати крізь призму міждержавних угод, освітньо-наукових обмінів, конференцій, взаємовизнання документів про освіту тощо.

Освітню діяльність, на нашу думку, доцільно поділяти на професійну (наприклад, педагогічну, за яку отримують гроші) і аматорську. За вертикальною ієрархією можна виокремити освітню діяльність глобальну, національну, регіональну, місцеву, колективну (у складі освітньої організації чи групи) та індивідуальну. Освітня діяльність може бути представницькою (у складі міжнародної акредитаційної, методичної чи фахової комісії), бюрократичною (у складі органу управління державної або громадської інституції) та загальногромадською (у складі певного освітянського руху).

Окремо слід розглянути проблему **освітньої свідомості**, позаяк вона, безумовно, вирізняється на глобальному, цивілізаційно-територіальному, регіональному, національному, місцевому, груповому (колективному) та індивідуальному рівнях. Визначається вона суб'єктивними чинниками сприйняття знань і технологій, їх можливого використання в суспільній (не тільки освітній) діяльності.

Функціонування системи освіти характеризується терміном **освітнє життя**, яке пов'язане з інтегральною цілеспрямованою, предметною освітньою діяльністю на всіх рівнях освітніх відносин і свідомості.

Динаміку функціонування системи освіти можна описати поняттям **освітній процес**, що розглядається як технологія реалізації освітніх функцій держави і громадянського суспільства (себто суб'єктів освіти).

Структура освітнього процесу така: формування цілей і завдань освітніх інституцій (державних і громадських); конституювання і утворення освітніх інститутів і організацій; ухвалення і виконання рішень

в освітній сфері; підтримка функціонування освітніх інституцій та організацій; контроль за функціонуванням і спрямуванням розвитку освітніх інституцій та організацій.

По суті, структура освітнього процесу доволі повно характеризує функції системи освіти суспільства. Якщо ця система націлена на модернізацію, то це засвідчує її здатність до застосування. В іншому випадку йдеться про освітню стагнацію і регрес.

Україна, перебуваючи у складі СРСР, пережила і піднесення (1950 – 1960 роки), і стагнацію (1990-ті роки), коли за загальною чисельністю молоді з вищою освітою посіла 50-те місце у світі, поступившись не тільки високорозвиненим країнам, а й багатьом іншим, тим що розвиваються [4, с. 67 – 68].

Окрім структури і функцій системи освіти варто проаналізувати таке важливе поняття, як „інтелектуальний капітал суспільства”, оскільки без нього навряд чи може йтися про динамічний розвиток суспільства загалом.

Інтелектуальний капітал як чинник суспільного прогресу

Ще з середини XX століття „просунутий” світ почав усвідомлювати, що саме інтелектуальний потенціал країни визначає її роль і місце у світовому табелі про ранги. Першими це зрозуміли американці і розпочали процес „збирання мізків” з найвідоміших світових учених – фізика А. Ейнштейна, ракетобудівника В. фон Брауна, психіатра З. Фрейда, соціолога П. Сорокіна та інших. В результаті у галузі медицини, наприклад, починаючи з 1920-х років, американці отримали дві третини всіх Нобелівських премій.

Створення американським урядом сприятливих умов для залучення емігрантів-інтелектуалів, візитуючих дослідників з інших країн з науковими ступенями означало одержання прямих (і дешевих за тамтешніми мірками) інтелектуальних інвестицій в американську промисловість. За підрахунками Brookings Institution лише у 1950 – 1975 роках щорічний прибуток США від використання знань зарубіжних учених та інженерів перевищував 8,6 мільярда доларів [2]. Нині ці цифри, зрозуміло, стали набагато вагомішими.

Не відстає і об'єднана Європа. Так, за даними 1995 року, серед працівників ста провідних європейських дослідницьких центрів понад 10 % становили іноземці, а в Нідерландах і Швейцарії їх частка була втричі більшою [7]. Це фахівці, що вже працюють. І працюють результативно. Скажімо, у 1986 - 1999 роках частка наукових публікацій в країнах ОЕСР, співавторами яких були зарубіжні вчені, зросла з 14 до 31 % [6]. А, наприклад, частка патентів, виданих за цей же період Американським бюро патентів вченим колективам, які мали у своєму складі зарубіжних дослідників, зросла з 2,6 до 7 %. Наприкінці 1990-х років частка патентів з іноземною інтелектуальною участю становила в Бельгії 34 %, в Ірландії

– 32 %, в Чехії – 31 %, в Угорщині – 27 %. А в Португалії і Туреччині ці цифри сягнули 50 та 85 % відповідно [9]. Такі публікації і патенти підвищують науково-технологічний рівень економіки згаданих країн і приносять чималий прибуток їх народам. Окрім того, вони свідчать про зростання тенденцій глобалізації в інтелектуальній сфері, особливо в галузях, які визначають науково-технічний прогрес.

Щодо аспірантів, які найближчим часом визначатимуть розвиток науки, техніки і суспільства в цілому, ситуація ще більш вражаюча. У Швейцарії іноземці становлять 36 % від загальної кількості аспірантів, в Бельгії – 34 %, у Великій Британії – 29 %, в США – 26 % [10].

Характерно, що, скажімо, американські студенти обирають спеціальності для навчання в аспірантурі зовсім не у сфері, яка визначає рівень науково-технічного прогресу їх країни. Найбільше вони орієнтуються на підготовку дисертацій в галузі бізнесу, права і медицини. Натомість в інженерних науках, математиці та сфері інформаційно-комунікаційних технологій понад 40 % дисертацій на здобуття вчених ступенів докторів філософії в цих галузях (PhD) захистили в США зарубіжні аспіранти. Та й в цілому частка іноземців, які отримали вчені ступені доктора філософії в американських університетах за усім спектром спеціальностей, становить чималу кількість – 22 % [8].

Гадаємо, не варто ще раз наголошувати, що практично всі вони залишаються працювати в американських університетах, науково-дослідницьких центрах і корпораціях.

До речі, щоб підготувати висококваліфікованого спеціаліста на рівні кандидата наук (доктора філософії), потрібно приблизно 20 – 25 років, повного (хабілітованого) доктора наук — 30 – 35 років. Один рік навчання в американському університеті чи коледжі в середньому коштує 5 – 30 тисяч доларів – залежно від професії, рейтингу навчального закладу тощо. Навіть якщо середню вартість річного навчання у США оцінити приблизно в 25 тисяч доларів, то „купівля” лише одного фахівця зі ступенем кандидата наук (американський аналог — доктор філософії) означає пряму інтелектуальну інвестицію в американську економіку близько 300 тисяч доларів.

За даними американської преси [2] нині в США в університетах і промисловості працює 76400 дослідників-іноземців і 93100 тих, хто вже одержав американське громадянство. Помноживши ці цифри на загальні 300 тисяч доларів, необхідних на підготовку висококваліфікованого фахівця, отримуємо фантастичну суму — 50,86 мільярда доларів. Ця сума — прямі інвестиції в американську науку і промисловість як наслідок лише факту приїзду до США таких інтелектуалів. Але ж вони не просто приїхали, а працюють і приносять прибутки університетам і фірмам, які створили їм сприятливі умови для роботи. Навіть якщо кожен з них принесе мізерний за американськими мірками річний прибуток 1000

доларів, сукупний національний прибуток США від приїзду на роботу до цієї країни іноземних інтелектуалів становить не менше 50,85 трильйона доларів. Додаймо ще 13 мільярдів доларів, які приносять американським університетам 500 тисяч студентів з інших країн, і тоді стане зрозуміло, чому всі інші, себто не американці, такі „дурні та бідні”...

Хоча, чому всі? Наприклад, щорічний бюджет Великої Британії за рахунок студентів-іноземців поповнюється на 4 мільярди доларів (129 тисяч студентів), сусідньої Росії — на 1 мільярд доларів (80 тисяч студентів). Де вже нам із 124 мільйонами доларів, які інвестують в українське суспільство 15,5 тисячі студентів з інших країн!

За прогнозами ЮНЕСКО, досягти високого рівня національного добробуту зможуть країни, серед працездатного населення яких налічуватиметься 40 – 60 % фахівців з вищою освітою. А США та Японія планують мати майже 90 % таких фахівців серед загальної чисельності працюючих. Це, на думку експертів, може підвищити економічний ефект виробництва в 4 – 11 разів [1].

Якщо в Україні найближчим часом кардинально не збільшити чисельність фахівців з вищою освітою з наявних 8 % від загальної кількості працюючих, то й надалі „пастиremo задніх”! Допустити цього аж ніяк не можна, оскільки в сучасному світі вартість інтелектуального продукту в міжнародному економічному обміні вже майже сягає вартості товарної маси.

Увесь світ починає говорити про інтелектуальну інформаційно-комунікаційну технологічну революцію. Видатки на інформаційне забезпечення виробництва становлять в середньому три чверті доданої вартості сучасної продукції. Увесь світ розширює торгівлю концентрованим знанням. У двадцяти розвинених країнах, де працює 95 % учених світу, прибуток на душу населення щороку збільшується на 200 доларів, а в країнах, де науковців бракує, лише на 10 доларів.

У цьому зв'язку варто зазначити, що красномовними якісними показниками інтелектуальної перспективи глобальної держави, цивілізаційно-територіального об'єднання, держави-нації, регіону, області, міста, району і навіть селища або села є частка валового внутрішнього продукту (ВВП) згаданого вище суб'єкта, яка спрямовується на науково-дослідницькі та дослідно-конструкторські розробки (НДДКР), а також частка ВВП, яка спрямовується на розвиток інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ). У цьому контексті варто назвати кращі світові показники, на які мусить орієнтуватися Україна, якщо вона прагне посісти гідне місце в глобалізованому світі.

Наприклад, видатки на НДДКР (% ВВП) у провідних країнах світу становлять: Швеція – 4,27 %, Фінляндія – 3,46 %, Японія – 3,12 %, США – 2,67 %, Швейцарія – 2,57 %, Данія – 2,52 %, Німеччина – 2,52 %. Такі видатки країн-лідерів на розробки і впровадження ІКТ, порашовані за аналогічною

методикою, свідчать про наступне: Нова Зеландія – 14,4 %, Швеція – 11,3 %, Швейцарія – 10,2 %, Велика Британія – 9,7 %, Японія – 8,8 %, США – 8,0 %, Нідерланди – 6,8 %, Фінляндія – 6,6 %, Німеччина – 6,0 %. Отже, **передовий світовий досвід в цілому характеризується переважанням витратів на ІКТ у 2 - 3 рази над видатками на „традиційні” НДДКР.**

Окрім того, мусимо відзначити, що останнім часом спостерігається активне перенесення з країн-глобалізаторів до слаборозвинених країн виробництв з високим рівнем матеріальних та енергетичних витрат, а також виробництв з певними екологічними ризиками.

Водночас, як було проілюстровано на прикладі США, високорозвинені країни заохочують імпорт інтелектуального капіталу. Загалом же схема є трохи складнішою: західні та центрально-європейці разом з азійцями та африканцями їдуть до США, а до ЄС перебираються переважно фахівці з країн постсоціалістичного і пострадянського простору. Це торує своєрідний „шовковий гуманітарний шлях”, яким інтелектуальний капітал прямує до країн ЄС і далі – до США.

Рівень розвитку інтелектуального капіталу нації, країни, регіону характеризується інтелектуальним потенціалом, до якого входять такі складові: система освіти (освітні заклади); рівень комп'ютеризації; система комунікації; система науки (наукові заклади); бази даних (традиційні та електронні бібліотеки); інтелектуальна власність (патенти, ліцензії, технології) [5]. Ці компоненти тісно взаємопов'язані, проте перше рейтингове місце серед них посідає, безумовно, система освіти. Саме реформація системи освіти, створення сприятливих умов для функціонування закладів вищої освіти всіх рівнів і форм власності є запорукою розвитку національного інтелектуального потенціалу.

У цьому зв'язку нам потрібно дуже уважно подивитися на процеси глобалізації в освітянській сфері, пов'язані зі стандартизацією концепцій підготовки фахівців, освітньо-професійних характеристик, узгодженням навчальних планів, програм, документів про освіту (дипломів і додатків до них), запровадження нових форм навчання на основі нових інформаційно-комунікаційних та навчально-методичних технологій [3].

Безумовно, Болонський процес, попри обмеження його регіоном Європи, є чи не найголовнішим напрямом вдосконалення національних систем освіти та узгодження їх змістової частини у глобальному, планетарному масштабі. І пошук власної української інтелектуальної та культурно-освітньої ніші в цьому процесі є проблемою не тільки теоретичною, але й практичною.

Проте треба розуміти, що втягування України у світовий освітній процес матиме не лише позитивні наслідки для національної освітянської сфери і українського суспільства в цілому. Вихід на світовий рівень освітніх послуг наших вищих та середніх навчальних закладів без суттєвих фінансових, інтелектуальних та науково-технологічних ін'єкцій може

призвести до зниження конкурентоспроможності вітчизняних навчальних закладів і зростання відпливу науково-педагогічних кадрів до інших країн. Тому, на нашу думку, роботу, пов'язану з переходом на світові стандарти якості освіти, слід поєднувати із збільшенням державної підтримки національної освітньо-наукової сфери, аби уникнути „вимивання” українського інтелектуального капіталу, який повинен працювати насамперед на відтворення і зростання інтелектуального і культурно-наукового рівня нації.

Ми не відгородимося парканом від усього світу навіть якщо й будемо прагнути обмежити виїзд українських фахівців штучним шляхом – через відмову перейти на міжнародні освітні стандарти, що формуються, і в такий спосіб ускладнити процедуру легалізації українських документів про освіту за кордоном. Досвід СРСР показав безперспективність такого підходу.

Нашій же політичній і правлячій еліті варто попрацювати над тим, щоб створити в Україні відповідні соціально-економічні умови для фахівців з вищою освітою, які повинні примножувати інтелектуальний потенціал українського суспільства, а не інших суспільств. Більше того, у нас є всі підстави для залучення таких фахівців з інших країн. Освітня ж сфера нашого суспільства має розвиватися з урахуванням новітніх світових тенденцій і бути на висоті вимог світової спільноти, що глобалізується.

Література:

1. **Антипов В.** Скажіть, скільки у вас закордонних студентів? // Дзеркало тижня. — 2001. — 3 лют.
2. **Годунова В.** Від кого залежить Америка // Дзеркало тижня. — 2001. — 3 лют.
3. **Кольчугина М. Б.** „Новой экономике” — новое образование // МЭиМО. — 2003. — № 12. — С. 42 – 53.
4. **Корсак К. В.** В XXI век с новой парадигмой национального образования // Персонал. — 2000. — № 1. — С. 66 – 72.
5. **Марчук Є.** Стратегічна орієнтація суспільства — рух на випередження // День. — 2000. — 10 берез.
6. **Цапенко И.** Электронная эпоха науки // МЭиМО. — 2005. — № 8. — С. 19 – 32.
7. Innovative people. Mobility of skilled personnel in national innovative systems. Paris. OECD, 2001 (www.oecd.org).
8. International Mobility of the Highly Skilled (www.oecd.org).
9. OECD Science, Technology and Industry Outlook 2002 (www.oecd.org).
10. Education at a glance. 2003 (www.oecd.org).

Національна консолідація в умовах обмеження державного суверенітету

Віктор Пироженко,
кандидат філософських наук,
державний експерт
Національного інституту проблем міжнародної безпеки

Оформлення нового світопорядку й частковий перегляд політичних і правових принципів міжнародних відносин створили умови для оновлення ідеологічного супроводу політики держав. Основні світоглядні й ідеологічні новації в міжнародній політиці стали джерелом появи нових специфічних викликів і небезпек гуманітарного походження в системі міжнародних відносин.

Світоглядні й ідеологічні новації визначають характер, специфіку, а також інтенсивність прояву небезпек, які несуть загрозу національним інтересам України в гуманітарній політиці. Одна з них обумовлюється розбіжністю, з одного боку, актуальних завдань державної гуманітарної політики, головна з яких - формування української національної ідентичності, а з іншого - протилежної їм тенденції міжнародних відносин, суть якої у розмиванні суверенітету державної влади й появі нових наддержавних ідентичностей.

Нова геополітична ситуація, що визначається процесами глобалізації, викликає зміни в розумінні змісту понять „державна незалежність” і „державний суверенітет”. Варто погодитися з принциповою тезою, що в епоху все інтенсивніших глобалізаційних процесів не існує абсолютно незалежних і суверенних держав, принаймні в тому сенсі, у якому їх розуміли в XIX і XX століттях.

Підтвердженням цього стає інтенсивний розвиток і зміцнення міжнародної правової системи, міжнародних (світових і регіональних) організацій, їх наднаціональних виконавчих органів. Останні всі частіше перебирають на себе певні повноваження суверенної влади національних держав, зокрема, у сфері контролю за дотриманням прав людини, здійсненням і корекцією фінансових і, деякою мірою, інформаційних потоків, дотриманням представниками національної влади міжнародних

правових норм, здійснення міжнародного арбітражу, судочинства щодо громадян інших держав і винесення судових вироків тощо.

В нових умовах формування національної ідентичності народів пострадянських країн стає серйозною проблемою. З огляду на те, що безумовний і нерозділений із зовнішніми структурами суверенітет держави на своїй території є невід'ємним атрибутом національної ідентичності і найважливішим засобом її формування, процеси глобалізації істотно обмежують можливості застосування цього засобу. Крім того, принципово змінюється й саме уявлення про зміст „національної ідентичності” і способах її формування. Відтак стає проблемним застосування традиційних, що сформувалися ще в XIX - на початку XX століття у Європі, мобілізаційних технологій для об'єднання націй: національна мобілізація на основі „етнічного націоналізму”, коли нація формується за суто етнічною ознакою, і „громадянського націоналізму”, тобто шляхом формування громадянської політичної нації.

Перший спосіб означає, що політична нація створюється переважно з представників якогось одного етносу. Як правило, це чисельно й/або політично домінуюча етнічна група або етнічна група, що претендує на таке домінування. Оскільки політична нація юридично формалізується в конституційно-правовому інституті громадянства, то в цьому випадку представники домінуючого етносу одержують громадянство даної держави на підставі приналежності до цього етносу з усіма свободами і правами, що випливають з цього. В такій ситуації домінуючий етнос автоматично стає політичною нацією, етнос і нації збігаються - політична нація є моноетнічною. Інші етнічні групи або взагалі не одержують громадянства й, відповідно, зазнають утисків стосовно своїх громадянських, а особливо політичних прав, або їх окремі представники приймаються в громадянство цієї держави за особливою процедурою. Характерний, майже класичний приклад такого способу національної, а точніше - етнонаціональної мобілізації в сучасній Європі подають, у тій чи іншій мірі, країни Прибалтики.

З правової точки зору така позиція означає нав'язування в обов'язковому порядку всім громадянам держави певних культурних норм і цінностей домінуючого етносу, що одночасно супроводжується відмовою визнавати за окремими громадянами іншого етнічного походження права особистого вибору культурних уподобань, в тому числі й мовних. Та навіть прийняття культурно-мовних норм домінуючого й, так би мовити, державоутворюючого етносу не завжди може бути гарантією швидкого прийняття в громадянство. Державна влада в цій ситуації схильна розглядати таких „новонавернених” членів домінуючого етносу як „не цілком благонадійних” і ставиться до них з підозрою. Тому процедура одержання громадянства навіть для таких осіб може тривати не один рік, що й відбувається у випадку з державами Прибалтики.

Неминучий при утворенні нової нації сплеск націоналізму, що включає конструювання системи культурних, історичних і політико-ідеологічних міфів, а також егоїстичне звеличення інтересів нації у світі в ситуації штучного моноетнізму набирає характеру етнічного націоналізму. Якщо національна мобілізація за сценарієм „громадянського націоналізму” зосереджується навколо звеличення певних спільних для всіх етносів даної держави, які утворюють політичну націю, історико-культурних цінностей і традицій, то ідеологія етнічного націоналізму звеличує цінності одного етносу, що домінує в державі. Останній наділяється статусом „титального”, що в реальній правовій і політичній практиці має тенденцію обернутися ототожненням з поняттями кращого, більш гідного, котрий має особливі права на даній території.

У першому випадку підкреслюється й виноситься на перший план перевага історичного досвіду, культурних і світоглядних цінностей всіх громадян держави незалежно від їх етнічного походження. Як би не було це суб’єктивно й сумнівно з погляду методологічно коректної історичної інтерпретації, однак негативний ефект від пропаганди такої переваги знижується підкресленням особливих заслуг і зусиль представників всіх етнічних груп, що проживали протягом всієї історії на спільній території.

Така пропаганда показує, що, взявши на озброєння цінності й спосіб життя даних націй (поліетнічних націй), кожен, незалежно від етнічного походження, в принципі, може досягти такої ж культурної переваги над іншими націями. Описана ситуація характерна для всіх поліетнічних націй Америки, особливо США, а також для деяких розвинених (у розумінні процедур і технологій управління) поліетнічних азійських держав, наприклад, Індії. Громадянський націоналізм у принципі не набирає патологічно небезпечного характеру саме через те, що він від початку готовий визнати рівність всіх етнічних груп хоча б на території власної держави. Формальним юридичним вираженням такого визнання стає саме надання державою всім етносам, що проживають на даній території, свого громадянства з усіма свободами і правами, що випливають з цього.

У другому випадку на перший план виступає, причому незалежно від реальних намірів влади, в силу, так би мовити, логіки ситуації, критерій біологічного споріднення. Етнічне походження визначається „по крові батьків”. Саме з ним пов’язується специфіка ціннісно-світоглядних орієнтацій і культурних норм етносу, що претендує на домінування в державі. Та обставина, що ціннісно-світоглядні орієнтації, культурні норми, ментальність, мова та інші подібні прояви символічного світу людини не є вродженими, а отже й не передаються „по крові” від батьків, при такому підході відверто ігнорується.

Застосування біологічного („по крові”) критерію виокремлення етнічних груп вирішує два завдання.

По-перше, інакше не можна вибудувати захисні бар’єри між даним

етносом та іншими етнічними групами. Справді, критерій біологічного походження в цьому плані виступає як природний, уроджений, змінити який не можна навіть за допомогою будь-яких особистих зусиль, а тому й абсолютно надійний.

По-друге, застосовуючи біологічний критерій, можна проігнорувати в політичній і юридично-правовій практиці фактично існуючі в країні культурно-мовні групи, межі поширення яких не збігаються з етнічними. Біологічний критерій дозволяє в такій ситуації зарахувати до етносу, що претендує на національне домінування, певну частину представників інших культурно-мовних груп, формально збільшивши його чисельність і підкріпивши в такий спосіб претензії на статус єдиного державоутворюючого. Підставою такого заочного зарахування є якраз те, що представники цих груп у побуті відносять себе за спорідненням (тобто „по крові”) до домінуючого етносу, хоча фактично, за критерієм культурно-мовним і ментальним, до нього не належать.

У пом'якшеному варіанті держава за допомогою адміністративних заходів чинить спроби домогтися ціннісно-світоглядної і культурної, а можливо й мовної асиміляції інших етнічних груп домінуючим етносом. При цьому повний ступінь асиміляції не потрібен, етнічним меншинам визначається коридор можливостей для реалізації власної культурної специфіки. Радикальний варіант такої моделі передбачає повну й обов'язкову культурно-мовну асиміляцію з основним за чисельністю етносом інших етносів, що досягається методами твердого адміністрування, або, у випадку їх боротьби за свої права й опору, застосуванням етнічних чисток – аж до фізичного насильства. Прикладом такого варіанта подій є використання етнічних чисток обома сторонами в сербсько-хорватському і сербсько-боснійському конфліктах на території колишньої Югославії, а також масових етнічних чисток стосовно сербської меншини в Косово.

Варіант етнічного націоналізму й відповідна йому ідеологія етнічної мобілізації є найбільш патологічно небезпечним для певної держави та її сусідів варіантом формування національної ідентичності. По-перше, у цьому випадку рівність всіх етнічних груп заперечується від початку, причому, якщо вона заперечується навіть відносно етносів, що населяють певну державу, то подібна ідеологія має високу ймовірність скочування до заперечення рівності сусідніх народів з державоутворюючим етносом даної країни. В ситуації неврегульованих міждержавних проблем правляча еліта завжди може використовувати пропаганду винятковості домінуючого етносу перед народами інших країн для розпалення проти них ксенофобії з метою підтримки політичних або військових кампаній. Класичний приклад такого сценарію становлять пропагандистські кампанії гітлерівського керівництва Німеччини з обґрунтування расово-етнічної вищості німецького етносу для виправдання загарбницької

зовнішньої політики.

По-друге, політика культурно-мовної асиміляції завжди так чи інакше є придушенням особливих інтересів і запитів інших етнічних груп (наприклад, щодо збереження власної культурної своєрідності), що перетворюється на порушення індивідуальних прав і свобод людини. У радикальнішому варіанті одвічну „неповноцінність” представника іншого, що не домінує, етносу в очах правлячої „титульної” еліти не може виправити навіть перехід його на мовні та інші норми й традиції „титульної” етнічної групи.

У подібних випадках закритість етнічної групи від зовнішніх культурних впливів стає абсолютною, а сам факт таких впливів розцінюється як замах на її існування. Пропорційно ступеню закритості зростає ворожість і до навколишнього світу. Ідеологія етнонаціональної або етнічної мобілізації (якщо етнічна група є меншиною) у цьому випадку набуває екстремістських форм з виправданням безмежного фізичного насильства над ймовірними „ворогами”.

Все зазначене стосується багатоетнічних країн, у яких держава бере на озброєння принцип етнічних націй і, зрозуміло, не належить до країн, у яких моноетнічні сучасні нації склалися переважно природним шляхом (Франція, Італія, Норвегія, Швеція та інші).

Подібні, уже за визначенням небезпечні технології національної мобілізації як для держави, що їх практикує, так і для міжнародної безпеки в цілому в сучасній системі міжнародних відносин стають усе більш неприйнятними. Практика обмеження національного суверенітету, що склалася у відповідь на нові проблеми-виклики, створені посиленням всебічної взаємозалежності країн світу (глобалізація), повною мірою проявляє себе й у спробах міжнародної нейтралізації крайнощів етнічної, етнонаціональної чи національної мобілізації.

Для обмеження таких крайнощів використовується досить розгалужений апарат міжнародної юрисдикції, спеціальних структур у межах регіональних міжнародних організацій, насамперед ООН, а також ЄС, РЄ, ПАРЄ, ОБСЄ, а в критичних випадках і пряма „гуманітарна інтервенція”. Як працюють органи міжнародної юрисдикції, можна переконатися на прикладі Міжнародного трибуналу стосовно колишньої Югославії. Попри певну односторонність у роботі, викликану політичним упередженням суддів до різних сторін конфлікту, трибунал в цілому досить об’єктивно й послідовно доводить прийняті до провадження справи з обвинувачення в етнічних чистках до вироків.

По суті, особлива увага трансатлантичної спільноти до відродження етнічного націоналізму у світі й, у першу чергу, в Європі є частиною загальнішої тенденції до переоцінки значення прав людини, на порушення яких міжнародна спільнота реагує усе жорсткіше. Етнічна консолідація й етнічний націоналізм, котрі застосовуються як технології формування

нації, неминуче поєднуються з крайніми формами порушень прав людини – аж до прямого насильства над особистістю.

Налаштування міжнародних структур і окремих держав на втручання у внутрішні справи країн, у яких порушуються права людини, обумовило певні протиріччя з принципом суверенітету держав, який є основою світопорядку і джерелом норм рівності прав держав. Але на правовому рівні протиріччя на цей час вирішено, причому у повній відповідності з ліберальною концепцією домінування індивідуальних прав і свобод людини над інтересами різних соціальних колективів, у тому числі й етнічних. Права таких колективів уже давно розглядаються (як у міжнародному, так і в національних законодавствах) як похідні від прав осіб, що їх становлять. Аналогічно й право держави стало розглядатися як похідне від прав її громадян.

Так чи інакше, загальна тенденція свідчить про істотну ерозію принципу державного суверенітету, що в ситуації нових викликів, обумовлених посиленням різного роду взаємозалежностей між державами світу, сама по собі є ще одним новим викликом, особливо для націй з незміцнілою державністю. Все це, звичайно, стосується й України.

Оформлення в міжнародних відносинах ідеї послідовного обмеження державного суверенітету повною мірою проявляється й у позиції Генерального Секретаря ООН К. Аннана. В одному з виступів на Генеральній Асамблеї ООН він сформулював основні положення цієї ідеї: суверенітет країни відтепер не повинен використовуватися як захист при порушенні прав людини; держави, що чинять насильство над своїми громадянами, не можуть і не повинні прикриватися принципом суверенітету; життя і права громадян держави важливіші за суверенітет держави. В умовах протиріччя між правами громадян і суверенітетом держави міжнародна спільнота зобов'язана втрутитися з гуманітарних міркувань і захистити права громадян [1].

Симптоматично, що проблема підстав для обмеження суверенітету і поширення у світі власних суспільних ідеалів (у тому числі й у вигляді гуманітарної інтервенції) стала предметом широкої експертної дискусії в США. Переважав лейтмотив: гуманітарне втручання і, зокрема, гуманітарна інтервенція в цілому виправдані й повинні практикуватися у світі тими країнами, які утвердили в себе стандарти народовладдя і прав людини, стосовно тих, що відмовляються це робити. В дискусії йшлося лише про конкретні механізми такого втручання, уточнення його мотивів і відокремлення їх від егоїстичного національного інтересу, про визначення масштабів гуманітарної катастрофи, які виправдовують крайню форму втручання – гуманітарну інтервенцію.

С. Хофман прямо говорить, що не слід вузько оцінювати інтереси американської зовнішньої політики, а моральні цінності також є частиною національних інтересів США [2]. З ним погоджується М. О'Хенлон, який

детально відстежує випадки, за яких США не варто здійснювати гуманітарне втручання [3], а також Ч. Кауфман, який вивчає питання, коли і як США можуть залишити країну, котра стала об'єктом гуманітарної інтервенції [4].

Звертає на себе увагу збіг позицій Генерального Секретаря ООН К. Аннана і політичної еліти США стосовно умов та необхідності обмеження державного суверенітету. Якщо до такого збігу додати близьку позицію РФ з цього питання, то виникають підстави говорити про довгострокову тенденцію в міжнародних відносинах. Зрештою, у міжнародних відносинах і в міжнародному праві зміцнюється думка про наявність таких умов гуманітарного характеру, які виправдовують порушення державного суверенітету аж до проведення гуманітарної інтервенції.

Варто визнати, що націоналізм як ідеологія, політична стратегія та інструмент об'єднання народу й технологія мобілізації нації, який був у деяких випадках відносно ефективним при створенні національних держав та їх виході на міжнародну арену на рубежі XIX – XX століть, нині втратив свої позиції і не може бути використаний у внутрішній політиці України для згуртування політичної (громадянської) нації.

Чому все зазначене стосується України? Справді, гуманітарне втручання в справи іншої держави не може саме по собі бути чинником загрози національним інтересам України, оскільки такі інтереси перебувають саме в площині виконання всіх стандартів народовладдя, прав людини й зміцнення на цій основі правової держави. Однак з огляду на те, що мотив „турботи про права людини” і „допомоги державі в досягненні стандартів демократії” став нині найбільш зручною нагодою для втручання у внутрішні справи суверенних країн, своєрідним предметом боротьби провідних центрів сили за монополію на володіння таким мотивом у зовнішній політиці, Україна, як і інші молоді держави, піддається у зв'язку з цим особливим викликам і небезпекам.

Йдеться про те, що майже у всіх міжнародних політико-дипломатичних, правових чи військових акціях з припинення етнічних чисток і захисту прав людини, включаючи й „гуманітарні інтервенції”, помітний егоїстичний інтерес окремих держав або конкретних регіональних організацій. У такій ситуації найчастіше важко зрозуміти, де закінчується власне захист ідеї народовладдя, прав людини тощо як універсальних цінностей і починається спецоперація з просування певною державою або міжнародною структурою власних інтересів.

Таке навантаження місіонерських цілей національними егоїстичними інтересами неминує з тієї причини, що країна, яка претендує на місіонерство, не є спеціально створеним для цієї функції незацікавленим суб'єктом політики, і, як звичайна країна, має власні економічні, політичні та воєнні інтереси. За таких обставин проведення зовнішньої політики (хоча б і в ціннісно-ідеологічному аспекті) пов'язується з боротьбою за

ринки збуту, просуванням свого бізнесу за рубежем, боротьбою за геополітичний вплив тощо – тобто із забезпеченням егоїстичних національних інтересів. У цій ситуації ідеалістичні місіонерські цілі й настрої неминуче втрачають роль самоцінності й часто виступають як засіб забезпечення, а найчастіше і прикриття національного егоїстичного інтересу.

Відомий експерт з проблем війни М. Уолцер, вивчивши кілька гуманітарних інтервенцій, робить висновок у ході дискусії, що згадувалася, про наявність у них інтересів залученої держави і як приклад наводить інтервенцію Індії в Східному Пакистані 1971 року, котра була розпочата з метою зупинити вбивство десятків тисяч громадян. Її результатом стало утворення держави Бангладеш [5]. У цьому ряду стоїть і війна США в Іраку, у якій за деклараціями про пошук зброї масового знищення і демократизаторською риторикою приховувався геополітичний інтерес, пов'язаний з необхідністю контролю США над нафтовими родовищами, особливо на тлі проблем з головним арабським союзником американців на Близькому Сході – Саудівською Аравією.

Отже, в принципі неможливо провести межу між курсом на безкорисливе насадження суспільно-політичних цінностей та ідеалів в інших країнах і прагматичною політикою використання результатів цього курсу для одержання тут і зараз сприятливіших умов (економічних, політико-дипломатичних і військових) існування певної країни у світі.

В такій ситуації найбільші загрози можуть виникати для країн, що мають серйозні лакуни в національному гуманітарному законодавстві, оскільки вони стають найзручнішою мішенню для жорсткої критики у світі, а згодом, можливо, і для більш активного втручання ззовні у їх внутрішні справи. Становище ускладнюється ще й тим, що подібні вади, на відміну від інших недоліків законодавства, зачіпають інтереси численних етнічних або культурно-мовних груп і породжують потужну суспільну й політичну опозицію в країні. Практика свідчить, що така опозиція, координуючи дії із зовнішніми силами, використовує їхні ресурси для тиску на уряд своєї країни, чим забезпечує мотивацію й нагоду зацікавленим країнам для втручання у внутрішні справи даної держави.

В Україні серйозні вади внутрішнього законодавства з проблем формування української політичної нації пов'язані з непослідовністю при визначенні головного об'єкта державно-правового захисту – український народ як етнос чи народ України як єдина поліетнічна громадянська нація.

Така непослідовність обумовлюється суперечливим прагненням, з одного боку, консолідувати всіх громадян України незалежно від етнічної приналежності в українську громадянську націю в цілому й водночас, з іншого боку, забезпечити переважну консолідацію у випереджальному порядку громадян України, що належать насамперед до української

етнічної групи.

Поєднати ці два курси принципово неможливо, бо вони ґрунтуються на взаємовиключних правових концепціях і вимагають різного юридичного й політико-адміністративного забезпечення. Для формування української громадянської нації необхідно виконати три ключові положення: наділити українським громадянством усіх, хто проживав в Україні на момент розпаду СРСР, визнання однозначного пріоритету індивідуальних прав і свобод людини перед інтересами будь-яких громадських колективів і вжиття політичних та адміністративних заходів, що відповідають названим нормам.

Для випереджальної консолідації української етнічної групи, навпаки, слід було б надавати українське громадянство тільки етнічним українцям, визнати за українською етнічною групою особливий статус у суспільстві, особливі колективні права, і, зрештою, визнати особливі права, що виходять за межі загальногромадянських індивідуальних прав, за особами, що належать до неї. В адміністративному управлінні було б необхідно спеціальними заходами обмежувати культурно-мовні та інші специфічні запити неукраїнських етнічних груп. У такий підхід, справді, органічно вписуються заходи щодо обмеження використання російської мови. Питання, однак, у тім, наскільки органічно сам цей підхід вписується в сучасні цивілізовані уявлення про права людини і народовладдя?

Основна проблема української гуманітарної політики полягає саме в тому, що на концептуальному політичному, правовому та адміністративному рівнях і дотепер змагаються ці два взаємовиключні підходи.

Так, Закон України „Про громадянство України”, прийнятий 8 жовтня 1991 року, встановив винятково сприятливі умови одержання громадянства практично для всіх осіб, що проживали на момент розпаду СРСР в Україні, а не тільки для тих, хто належав до українського етносу з відповідною формалізацією такої приналежності в паспорті.

Оскільки громадяни України наділялися всією повнотою прав не лише в політичній і соціально-економічній сфері, але й в культурній, тобто у сфері гуманітарних відносин в цілому, такий підхід розривав зв'язок також між етнічним походженням, тобто „по крові”, і культурно-мовними ознаками. Правова й наукова бездоганність такого вирішення питання полягає саме в тім, що й у реальності немає жодного зв'язку між володінням окремою людиною певними культурно-мовними ознаками та етнічною приналежністю її батьків. Очевидно, що в спадщину ці ознаки не передаються, а формуються в процесі виховання.

Фактичне вилучення „походження”, тобто ознаки „по крові”, з переліку ідентифікуючих етнічних ознак при наділенні жителів України громадянством означало наявність у громадян України реальної можливості вільного вибору етнічної приналежності. Очевидно, що

походження дістається індивідові в спадщину від батьків, вплинути на яке він неспроможний. Якщо цю ознаку включити в сукупність ознак „етнічності”, то здійснення принципу вільної етнічної самоідентифікації особистості, задеклароване в Законі України „Про права національних меншин”, ставало б неможливим.

Концептуально українське законодавство повністю узгоджується в цьому питанні з духом основних міжнародних законів. Так, в „Рамковій конвенції РЄ про захист національних меншин” серед основних елементів їх самобутності перелічуються: культура взагалі, релігія, мова, традиції і культурна спадщина, але ніде не згадується походження (Ст. 5, Р. 2 „Рамкової Конвенції...”) [6].

Конституція України, перелічуючи в Р. 2 права, свободи й обов’язки людини і громадянина, констатує в Ст. 3, Р. 1 верховенство індивідуальних прав і свобод людини, які визначають зміст діяльності держави, й ніде не містить вказівки на особливі права „титульного етносу”. „Рамкова Конвенція...” також однозначно вказує на те, що права і свободи людини органічно містять у собі й права, що належать до специфічних запитів індивіда, пов’язаних з його приналежністю до певного етносу (Ст. 1., Р. 1) [7].

Вигідна відмінність української ситуації в принципових правових положеннях стає ще помітнішою у порівнянні з країнами Прибалтики, де влада від самого початку надавала громадянство тільки етнічним латишам, латвійцям і естонцям, тобто за суворо етнічним принципом. В результаті в цих країнах з’явилися етнічно однорідні нації серед маси іноетнічного, переважно російськомовного населення. Такий спосіб формування нації в цих країнах призвів до систематичної й жорсткої дискримінації російськомовного населення, тобто негромадян за культурно-мовною ознакою.

Налаштуванню на громадянську консолідацію української нації за канадським (або американським) зразком суперечить курс на випереджувальну консолідацію української етнічної групи, що повторює прибалтійський досвід. Цей курс в гуманітарній політиці в Україні, мабуть, обумовлюється настановою на підтримку особливої ролі української культурно-мовної групи в Україні як „титульного етносу”. Невід’ємною частиною такої настанови є приписування „титульному етносу” статусу державоутворюючого, що й передбачає особливі зусилля з додаткової етнічної мобілізації української культурно-мовної групи, які випереджають аналогічні мобілізуючі зусилля стосовно всієї української громадянської нації в цілому. Найімовірніше саме такими мотивами обґрунтовуються окремі заходи в політиці української етнічної консолідації, наприклад, відмова від зрівняння юридичного статусу російської і української мов або хоча б підвищення статусу російської мови згідно з тією роллю, яку вона фактично виконує.

Такий недолік політичної і юридичної практики обумовлюється тим, що серед ідентифікуючих ознак етнічної спільності, поряд з надбаними й залежними від індивіда ознаками мови, культури, релігії, згадується й походження. Це унеможливує здійснення принципу вільної етнічної самоідентифікації особистості і явно входить у суперечність з духом Конституції, Декларацією прав національностей України, законом про громадянство та з духом відповідних міжнародних правових актів. Тому з концепцією поліетнічних націй, що лягла в їх основу, розходяться Стаття 10 Конституції України, Закон України „Про мови в Українській РСР”, деякі норми Закону „Про національні меншини України” та деякі інші чинні нормативні документи (а також законопроекти). Вони містять окремі положення, що базуються на принципово іншій концепції формування української нації. Така концепція може бути охарактеризована як етноцентристська.

Є підстави вважати, що в основу цієї концепції покладено такі принципи:

- фактичне визнання права користування недержавними мовами тільки за етнічними меншинами. Невизнання такого права за етнічними російськомовними українцями;
- визначення етнічної приналежності не за культурно-мовними критеріями, а за біологічним (до уваги береться походження, тобто „по крові”);
- відмова окремій особі в праві культурного самовизначення й, зокрема, у праві самостійно визначати рідну для себе мову.

Отже, проблема в тім, що починати формувати націю за канадським (американським) сценарієм, а продовжувати цей процес за прибалтійським сценарієм неможливо без створення глибоких протиріч в корпусі національного права, в дусі всього національного законодавства. Подібні спроби, зрештою, здатні вщент зруйнувати політичну стабільність, громадянський мир і поставити країну на грань розпаду.

Серйозні порушення політичних прав і свобод негромадян у країнах Прибалтики стали предметом систематичних розглядів у європейських організаціях на підставі подань РФ, зокрема в ПАРС. Широкий розголос сформованої в цих країнах ситуації дуже зашкодив їх репутації. В результаті вони змушені були поступово відмовлятися від послідовного етнофундаменталізму (тобто формування політичної нації винятково навколо „титального” етносу) під тиском єдиних правових норм і вимог Євросоюзу. І Естонія, і Латвія – країни, у яких одержання громадянства іноетнічними особами найбільше утруднено, протягом 2005 року змушені були ухвалити низку законів з істотного пом’якшення відповідного законодавства.

Україна перебуває в принципово іншій ситуації, ніж країни Прибалтики, і подібні протиріччя в гуманітарній сфері при формуванні

української національної ідентичності роблять українську позицію вкрай уразливою. Це уразливість двоякого роду.

По-перше, ситуація в гуманітарній сфері є програвшою для України у відносинах з деякими країнами стосовно захисту від справедливої критики з їх боку. Така ситуація при певному збігові обставин може виявитися для зовнішніх сил вигідною і формально достатньою нагодою для тиску на Україну на шкоду її національним інтересам. У цьому випадку Україна може сама дати зацікавленим державам мотив для втручання у свої суверенні справи під приводом „турботи про права людини” і „допомоги державі в досягненні стандартів демократії”, що, як вище було показано, стало нині найзручнішою нагодою для такого втручання й обмеження державного суверенітету.

Прикметною є суперечка російської й української делегацій на пленарній сесії ПАРЄ 5 жовтня 2005 року стосовно ситуації з російською мовою в Україні. Російська сторона ще раз звернула увагу аудиторії на фактичне витіснення російської мови з інформаційного простору України й обмеження права одержувати освіту на ній, особливо вказавши в цьому плані на Крим. Представники РФ і далі наполягали на своїй позиції, розкритикувавши резолюцію ПАРЄ щодо України, підкресливши, що в ній нічого не сказано про проблему російської мови. Очевидно, така наполегливість у поєднанні з уразливою позицією української сторони спроможна створити Україні в майбутньому серйозні проблеми в зовнішній політиці.

Аргументи української сторони, які озвучив Б. Олійник, дуже показові в плані ілюстрації курсу на етнічну українську консолідацію, що проводиться в Україні й суперечить фундаментальним правовим підставам, закладеним Декларацією про суверенітет, Декларацією прав національностей України, законом про громадянство й Конституцією: „Єдина українська газета в Криму, де проживає щонайменше 600 тисяч українців, закривається або вже закрита („Кримська світлиця”). ...Кого потрібно захищати?” [8].

У цьому випадку очевидно, що критерієм виокремлення українців служили не соціально значимі культурно-мовні ознаки, що набуваються в процесі соціалізації індивіда, а біологічне походження, тобто ознака „по крові”, успадкована за народженням від батьків. Але фактом є те, що не існує принципового зв'язку між цими двома ознаками, і у випадку з кримськими українцями це більш ніж очевидно й не раз підтверджено соціологічними опитуваннями.

Також очевидно, що така позиція означає нав'язування в обов'язковому порядку всім кримчанам українського походження культурних норм і цінностей українського етносу тільки за фактом їх народження від батьків-українців. Правова й політична неспроможність такої позиції вже була показана, однак вона загрожує й конкретними ризиками для національної

безпеки.

Нездатність України відповісти на зовнішню критику стосовно біологічного підходу в етнонаціональній політиці з послідовно ліберальних позицій може спровокувати певні зарубіжні сили на втручання в українські внутрішні справи під прикриттям концепції „гуманітарного втручання” і гасла „захисту прав людини”.

Нині Україна стала об’єктом постійної критики тільки з боку РФ. Однак слід розуміти, що терпиме ставлення євроатлантичних структур до такої непослідовності української внутрішньої політики – явище тимчасове. Ігнорування цих проблем Заходом – результат політичних ігор, прагнення по можливості протидіяти РФ і острах підсилити її дипломатичні й політико-правові позиції у світі. Тільки цим пояснюється небажання європейських структур прямо порушувати питання про відповідність європейським стандартам у сфері прав людини етнофундаменталістських тенденцій в Україні.

Поки що Україну рятують подвійні стандарти Заходу. Але при зміні політичної кон’юнктури в силу різних причин (РФ і Захід домовляться за рахунок України, США знадобитися підтримка РФ у черговому конфлікті тощо) проблема етнічної української консолідації на шкоду правам людини й принципові збереження культурно-мовної різноманітності знову себе виявить. Це тим імовірніше, що подвійні стандарти Заходу є тактичним засобом досягнення мети в конкретній ситуації, а не стратегічним, ціннісним вибором євроатлантичної спільноти та її еліти. Саме ситуації етнічних чисток, що стали просто логічним продовженням етнічної консолідації, виявилися достатньою підставою для гуманітарного втручання у справи суверенних країн, навіть на європейському континенті (Югославія і Косово).

У подібному випадку зовнішній тиск на Україну буде підкріплено міжнародними демаршами внутрішніх сил. У демократичній державі, якою є Україна, така ситуація означає появу широких можливостей для прямого тиску зовнішніми силами впливу на внутрішньополітичну українську ситуацію з метою її дестабілізації.

Отже, для національної консолідації і формування української громадянської ідентичності Україні слід забезпечити на тривалий час необмежений суверенітет і створити те, що заступник глави Адміністрації Президента В. Путіна В. Сурков назвав точним терміном – „суверенна демократія”. Сильна, суверенна й демократична держава – це необхідна, хоча й недостатня передумова для вільного вибору засобів вирішення проблеми об’єднання громадянської нації, підбору світоглядних, політичних і культурних цінностей, за якими в українському суспільстві може бути досягнута загальнонаціональна згода.

Але провідна тенденція світової політики полягає саме в обмеженні суверенітету, й, будучи вбудованою в міжнародні відносини, Україна не

зможе ігнорувати цю тенденцію. Однак у випадку входження України в потужні глобалістські структури (на кшталт ЄС і НАТО) обмеження ці стають настільки значимими, що проблематичними виявляються навіть м'які варіанти не тільки етнонаціональної, але й громадянської національної мобілізації.

Крім того, безпосередня участь України в регіональних структурах у формі інтеграції в умовах її помітної культурної фрагментації та незавершеності процесу об'єднання громадянської нації консервує регіональний розкол в українському суспільстві. В цих умовах підтримувати курс на інтеграцію України в ЄС і НАТО буде не вся нація як політична й культурна одиниця, а лише деякі її фрагменти.

По-перше, населення „сходу” і „заходу” України не тільки по-різному оцінює джерела зовнішніх загроз для держави, але й з протилежних позицій визначає способи їх нейтралізації – якщо населення західної України здебільш розглядає євроатлантичні структури (НАТО, ЄС) як гарантію суверенітету країни, то населення „південного сходу” таку гарантію вбачає переважно саме в РФ.

По-друге, з огляду на те, що євразійська (ЄЄП, РФ) і євроатлантична (ЄС, НАТО) орієнтації персоніфікують різні шляхи історичного розвитку й різні стандарти способу життя, все більша розбіжність у думках „сходу” і „заходу” України за всіма найважливішими аспектами зовнішньополітичної орієнтації є наочною ілюстрацією триваючого процесу поляризації цих двох регіонів на основі посилення політико-ідеологічних та культурно-ціннісних розходжень.

Водночас безперечно, що розкол України за політико-ідеологічними і культурно-цивілізаційними ознаками на „схід” і „захід” є однією з найістотніших загроз її національній безпеці й у доступному для огляду майбутньому при певному збігові випадкових чи інспірованих ззовні обставин може призвести до серйозних територіальних проблем.

З огляду на сказане, однією з основних проблем національної безпеки, що постали перед Україною, є вирішення завдання подвійної складності. По-перше, перетворення української нації зі спільності, об'єднаної формальною ознакою – громадянством, у спільність, об'єднану загальними цінностями, що пов'язується з пошуком таких цінностей. При цьому очевидно, що це не можуть бути цінності якогось одного етносу, котрий проживає в Україні. По-друге, формування такої української нації має відбутися в умовах несприятливих зовнішніх тенденцій, суть яких в обмеженні суверенітету окремих держав, частковому перегляді принципу невтручання у внутрішні справи суверенних країн і відмові від безумовного дотримання принципу територіальної цілісності держави.

Неодмінною умовою вирішення проблеми є нейтралізація впливу на Україну описаних зовнішніх тенденцій. Необмежений суверенітет і категоричне дотримання принципу „невтручання” при одночасній відмові

від політичного закріплення претензій українського етносу на особливий статус у державі – ось мінімально необхідний набір умов для формування загальнонаціональних цінностей і згуртування всього українського суспільства. Серед них особливе місце посідає „державна влада” як цінність для всіх громадян України. Уявлення про необхідність підпорядкування „владі” (владі як такій, а не владі конкретних осіб і партій), що випливають з цієї цінності, такі, як неприпустимість відмови від „влади” у будь-якій формі, в тому числі й у вигляді двовладдя, навіть у періоди зміни її конкретного уособлення, безумовна наступність влади як самоцінність, яку не можна піддавати ризику навіть під час зміни політичних сил при владі тощо, мають стати постійною складовою масової свідомості.

Зрозуміло, що такі уявлення несумісні з практикою ідеологічного обґрунтування сценаріїв будь-якого роду регіональних інтеграцій України, якщо вони мають ціннісний і культурний характер, також як несумісні вони й з будь-яким варіантом етнічної української консолідації. Замість обґрунтування самоцінності політичної й культурно-мовної своєрідності української нації, пропаганди українського громадянства як вищого втілення української самобутності й самодостатності, в масову свідомість впроваджується теза про самодостатність України й українців тільки як складової, елемента якоїсь інтеграційної системи, наприклад, євроатлантичної. Йдеться тут не стільки про СЕП, скільки про НАТО і ЄС, тому що саме ці організації встановлюють ціннісні критерії для членства в них.

В останньому випадку йдеться про впровадження в Україні цінностей, об’єднання навколо яких замість української ідентичності відразу формуватиме певну загальнішу ідентичність, яка відноситься до всієї регіональної культури. При цьому розуміння „влади” як цінності стосуватиметься влади за межами України. Саме по собі це не добре й не погано. Але якщо сильна державність розглядається як окрема цінність і заради неї висувається завдання згуртування української нації – „громадян України всіх національностей” [9], то таке завдання при будь-якому варіанті всебічної інтеграції України в міжнародні структури на ціннісно-світоглядній основі навряд чи буде вирішене.

Література:

1. Secretary General Annual Report to the General Assembly. UN Press Release, 20.09.1999.
2. **Hoffmann S.** The Political Ethics of International Relations. Stanley Hoffmann (Morgenthau Memorial Lecture on Ethics & Foreign Policy). Carnegie Council on Ethics and International Affairs, 1988.
3. **O’Hanlon M.** Expanding Global Military for Humanitarian

Intervention. Wash., 2003.; O'Hanlon M. Military Criteria for Humanitarian Operation. Wash., 1997.

4. **Kaufmann Ch.** Possible and Impossible Solutions to Ethnic Civil Wars. – „International Security”, vol. 20, No. 4 (Spring 1996), pp. 12 - 17.

5. **Waltzer M.** Arguing about War. New Haven, 2004.

6. Рамкова Конвенція Ради Європи про захист національних меншин / Міжнародні відносини і національні меншини України. – К., 2004. – С. 311.

7. Там само, с. 310.

8. Российская и украинская делегации ругаются в ПАСЕ – „2000”, 06.10.2005.

9. Конституция Украины. Преамбула.

Соціальні наслідки зростання населення Землі

Сергій Біляцький,

кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник

Інституту світової економіки і міжнародних відносин
НАН України

Наталія Ярова,

кандидат фізико-математичних наук,
старший науковий співробітник

Інституту світової економіки і міжнародних відносин
НАН України

Стаття присвячена одній з найболючіших проблем сучасності – зростанню чисельності населення Землі. Узагальнюються дослідження з цієї тематики та робиться спроба спрогнозувати картину соціального життя людей у ХХІ столітті. Автори оперують даними досліджень найвідоміших сучасних футурологів.

Постановка проблеми

Ще зовсім недавно серед численних публікацій про майбутнє людства превалювали твори, які належать до жанру наукової фантастики. Що стосується роздумів вчених про майбутнє, то вони рідко ставали відомими широкій аудиторії. І лише вихід 1972 року книги „Межі зростання”, яку підготував Римський клуб, викликав підвищення інтересу вдумливих читачів до цієї проблеми. Проте й досі громадськість мало обізнана з ґрунтовними працями авторитетних футурологів.

Широко вживане абстрактне поняття „передбачення майбутнього” має багато значень і кілька форм конкретизації. Коли підміняють одне іншим, то виходить щось на кшталт суперечки про те, що вище – кругле чи червоне.

Іноколи під передбаченням розуміють складне передчуття майбутнього, яке називають то розпізнаванням, то передбаченням, то прогнозом (має місце і просте передчуття, властиве будь-якому організмові - від рослини чи вірусу до людини). А під передбаченням розуміють і дещо зовсім інше

– наукове дослідження, точніше – один з його різновидів, спрямований на вивчення перспектив певного процесу або явища.

Ми будемо говорити про прогнозування тільки як про наукове дослідження.

О, цей дивовижний новий світ!

Так можна перекласти на українську назву роману-антиутопії О. Хакслі „The Brave World”, написаного 1932 року. І так само можна назвати результати опитування 17 відомих футурологів про майбутнє людства [1].

Учасники опитування загалом цікавляться майбутніми економічними і соціальними проблемами розвинутих країн, в першу чергу – США, а також широким колом проблем країн, які найінтенсивніше розвиваються. Набагато менше уваги присвячується країнам третього світу і загальним питанням розвитку. Таку вибірковість можна пояснити як національною приналежністю дослідників, так і еволюцією футурологічної думки в розвинених країнах – тепер людей більше цікавлять питання воєнної сили, національної безпеки і торгівлі.

Зазначимо, що у випадках, коли думки футурологів співпадали, автори статті робили узагальнення, а іноді використовували матеріали авторів, які не належали до складу опитуваних.

Учасники опитування: Р. Амара, колишній президент Інституту майбутнього; Р. Айрис, професор політології Гарвардського університету; К. Боулдінг, професор соціології університету Колорадо; А. Кларк, письменник, ректор університету Моратуве, Шрі Ланка; П. Дракер, професор соціології університету Джорджтауна; Б. Х'ю, професор міжнародних відносин університету Денвера; О. Кінг, президент Римського клубу; Р. Лемм, колишній губернатор штату Колорадо; М. Мериєн, редактор бюлетеня „Future Servey”; Д. Медоуз, професор кібернетики Дармудського коледжу; Дж. Огілві, професор філософії Ізленського інституту; Дж. О'Нейл, президент Інституту космічних досліджень; Дж. Пірс, професор Каліфорнійського технологічного інституту; П. Шварц, бізнес-консультант; Р. Теобальд, керівник фірми „Knowledge Systems, Inc.”.

За підрахунками ООН, до 2050 року чисельність населення планети може коливатися в межах 7,7 – 11,2 мільярда осіб. У статті висвітлено аспекти проблеми зростання народонаселення або ефектів, котрі можуть впливати на перспективи розвитку людства [2].

Загальне ускладнення. Футурологи вважають, що в майбутньому відбудеться ускладнення всіх соціальних інститутів. У суспільному житті за рахунок приросту населення буде задіяно велику кількість людей, будуть розроблені новітні технології, з'явиться новий тип бюрократії.

Уряди та установи. Сучасні органи управління, такі як уряди, навряд чи зможуть ефективно працювати в майбутньому „ускладненому”

суспільстві. Їх організація застаріла і не відповідає часові; вони відзначаються засиллям бюрократії, інертністю мислення; їх склад часто змінюється, а у чиновників обмежений кругозір, їм не притаманне стратегічне мислення. Управління глобальними системами, які постійно ускладнюються, здійснюватимуть значно гнучкіші структури. Зросте роль корпорацій; у приватному секторі, зокрема, вони переберуть на себе деякі функції уряду і розширять сферу своєї компетенції.

Провідна роль науки і техніки. Більшість футурологів вважає, що саме техніка стане одним із найпотужніших, якщо не основним двигуном змін. В деяких галузях новітні технології зможуть обумовити докорінні перетворення [3].

Перехід до інших джерел енергії. Усі опитані футурологи вважають, що через 20 – 50 років нафта перестане бути основним джерелом енергії і почнеться перехід до інших джерел. Майже всі згодні, що цей перехід не буде легким, і, можливо, йому передуватиме уповільнення економічного зростання. Людство не зможе продовжувати використовувати енергію так, як використовує її зараз. Однак усвідомлення цього настане тільки тоді, коли вичерпаються старі джерела.

Уповільнення економічного зростання. Збільшення витрат енергії, зростання населення Землі та необхідність перерозподілу світових енергетичних і продовольчих ресурсів – ось головні причини цієї тенденції. Дехто з учасників опитування передбачає навіть можливість економічного колапсу. Для запобігання катаклізмів у деяких країнах необхідно буде застосувати обмежувальні заходи стосовно зростання населення і виробництва.

Поступовість змін. Футурологи сподіваються, що всі глобальні зміни відбудуться в межах певного континууму. Загалом це допоможе уникнути сильних потрясінь і зберегти суспільні підвалини. Людство здійснить перехід до інформаційної ери, до інших джерел енергії, до передових електронних систем, зіткнеться з різким збільшенням чисельності населення, новими взаємовідносинами в суспільстві. Та все ж йому вдасться зберегти стабільність. Це не означає, що не буде конфліктів і спалахів насилля, однак в цілому повсякденне життя людей не порушиться. Звичайно, то там, то тут загальне ускладнення може призвести до того, що на певний момент система вийде з-під контролю. Але футурологи вірять, що з „гріхом пополам” людство подолає труднощі та „доведе справу до кінця”.

Можливість ядерної війни. Це одне з найважливіших питань на початку XXI століття. Ядерна війна – головна загроза існуванню світової спільноти. Однак повномасштабна ядерна катастрофа не видається невідворотною; набагато більше занепокоєння викликає доступ до ядерної зброї малих держав.

Глобальна взаємозалежність. Здобуття державами більш повної

економічної і політичної незалежності приховує в собі загрозу появи націоналістичних тенденцій. Учасники опитування сумніваються у здатності США діяти в глобальних інтересах. Вони гадають, що стабільність у світі підтримуватимуть, виходячи з власних інтересів, багатонаціональні корпорації – вони спроможні відчутно впливати на інші країни, незважаючи на державні кордони.

Занепад США. Практично всі футурологи передбачають економічний і, можливо, воєнний занепад цієї країни. Правда, дехто вважає, що цей занепад буде, швидше за все, удаваним, а не реальним: просто посилення конкуренції, змагання з іншими державами, зростаючі процеси інтеграції явно зменшать вплив США на світові справи. Існує і така думка: США посідає своє місце серед рівних.

Виробництво зерна. З 1950 по 1984 рік зростання світового урожаю зерна приблизно відповідав зростанню населення. Але пізніше валовий збір почав зменшуватися, і, за даними міністерства сільського господарства США, кількість зерна, що припадає на душу населення, вже зменшилась на 7 % (темп зниження – 0,5 % на рік). Тепер, коли освоєння нових орних земель практично припинилося, подальше зростання виробництва зерна може забезпечуватися майже винятково за рахунок підвищення родючості ґрунтів. На жаль, робити це стає все складніше. Завдання хліборобів усього світу – зупинити зниження виробництва, причому тоді, коли кількість родючих земель на душу населення скорочується, як і об'єми води, що використовується для іригації, а відведення земель під внесення нових добрив також зменшується з кожним роком.

Орні землі. З середини століття територія вирощення зернових культур, якими загалом і зайняті всі орні землі, скоротилася на 19 %, тоді як кількість жителів Землі зросла на 132 %. Зростання населення негативно позначається на сільськогосподарських територіях, скорочує їх продуктивність та навіть зовсім виводить їх з обігу. Оскільки площа орних земель на душу населення скорочується, все більше країн опиняється перед загрозою неможливості самим забезпечити себе продуктами харчування. Ця тенденція проглядається на прикладі чотирьох великих країн з найбільшим приростом населення. Пакистан, Іран, Нігерія та Ефіопія, скоротивши орні землі в перерахунку на душу населення на 40 – 50 % у період з 1960 по 1998 рік, до 2050 року можуть отримати подальше скорочення ще на 60 – 70 % (причому, це обережна оцінка, яка не передбачає подальшого виведення з обігу сільськогосподарських земель). В результаті в чотирьох країнах із загальною кількістю населення понад мільярд чоловік може виявитися по 300 – 600 квадратних метрів орних земель на особу – менше чверті площі, яка припадала на одну людину 1950 року.

Питна вода. Зростаюча нестача запасів питної води може стати

найсерйознішою проблемою сучасності. Населення зростає, кількість води на людину зменшується. Доказ – пересихання річок і зниження рівня ґрунтових вод. Такі ріки, як Ніл, Жовта, Колорадо, доносять до морів усе менше води. Рівень ґрунтових вод зараз знижується на всіх континентах, включно з головними регіонами, де виробляються продукти харчування. Водоносні шари знижуються на Великих рівнинах американського Півдня, на Північній китайській рівнині, найбільшій частині території Індії.

За прогнозами Міжнародного інституту водного господарства, до 2025 року мільярд людей житиме в країнах, що відчувають гостру нестачу питної води. Аби задовольнити побутові і промислові потреби, ці країни будуть змушені скоротити об'єми води, що використовується в сільському господарстві. Індія і Китай – країни, які мають найбільші у світі площі зрошуваних земель, будуть змушені скорочувати масштаби іригації.

Океанічне рибацтво. З 1950 року відбулося п'ятиразове зростання світових апетитів, що призвело до повного виснаження рибних запасів Світового океану. Біологи говорять, що океан не зможе забезпечити вилов понад 93 мільйони тонн щорічно (нині це норма).

Показово, що з 15 найбільших світових районів рибацтва 11 занепали. Вилов атлантичної тріски, одного з найважливіших продуктів харчування західних європейців, після свого піку, який припав на 1968 рік, скоротився на 70 %. Погोलів'я голубого тунця в західній Атлантиці, порівняно з 1970 роком, скоротилося на 80 %.

За повного виснаження рибних ресурсів Світового океану подальше задоволення зростаючих потреб людства в морепродуктах може забезпечуватися тільки за рахунок розвитку рибацтва. Але як тільки світ для задоволення своїх потреб у продуктах харчування повернеться обличчям до аквакультури, риба, як і домашня худоба і птиця, опиниться в стані конкурентної боротьби за корми.

У першій половині ХХІ століття, скоріш за все, із споживчого ринку зникнуть деякі види морепродуктів і знизиться якість інших, зростуть ціни, загостряться міждержавні конфлікти за багаті на рибу морські райони. Кожен рік зменшуватиметься видобуток морепродуктів на душу населення. Враховуючи зростання населення, можна передбачити, що 2050 року на кожну людину в середньому припаде 9,9 кілограма риби на рік. Для порівняння: 1988 року цей показник становив 17,2 кілограма.

Виробництво м'яса. Коли в традиційно бідних країнах починають зростати доходи, люди, в першу чергу, прагнуть поліпшити своє харчування за рахунок споживання м'ясних продуктів.

Світовий рівень виробництва м'яса з 1950 року зріс майже удвічі. Це збільшення спостерігалось в індустріально розвинених країнах Заходу і Японії, але в останні десятиліття воно помітно зросло і в країнах Східної Азії, Близького і Середнього Сходу, Латинської Америки. Яловичина, свинина, птиця становлять основу світового споживання.

З усього світового врожаю зерна, зібраного 1998 року, близько 37 % пішло на корм худобі і птиці, які дають не тільки м'ясо, але й молоко та яйця. На сьогодні запас кормового зерна – головний продуктовий резерв на випадок браку продовольства.

За прогнозом загальний обсяг споживання м'яса зросте з 211 мільйонів тонн 1997 року до 513 мільйонів тонн 2050 року, що значно посилить напругу у сфері виробництва зерна.

Ресурси і навколишнє середовище

(Для детальнішого ознайомлення з наведеними далі результатами досліджень відсилаємо читача до праці [4]).

Природовідновлювані зони. Швидке зростання населення у найбільших мегаполісах світу – від Буенос-Айреса до Бангкока – і пов'язане з цим забруднення довкілля загрожують природним зонам, розташованим навколо міст. На всіх континентах діяльність людини скорочує розміри природовідновлюваних зон і погіршує їх стан.

Заповідні території найуразливіші в країнах, де зростання населення перевищує природні ресурси. Якщо в індустріально розвинених країнах такі території використовуються для рекреації, то в країнах Азії, Африки і Латинської Америки більшість національних парків, лісових масивів і заповідників заселяються або використовуються як джерела видобутку природних ресурсів.

Зростання населення в розвинених країнах, пов'язане з міграцією, також загрожує стану природовідновлюваних зон. Наприклад, з появою мільйонів мігрантів у південній Флориді під загрозою загибелі опинився національний парк „Еверглейдс”. Зростання населення загрожує не тільки стерти різницю між звичаями і культурами, але й позбавити людей останніх місць відпочинку на лоні природи.

Ліси. Протягом майже всієї історії людства зростання населення супроводжувалося скороченням лісових масивів. Однак приблизно 75 % усіх винищених лісів припадає на XX століття.

Найважливішою причиною зникнення лісів у Латинській Америці є розвиток скотарства. Крім того, витокування пасовищ і зростаючі об'єми заготівлі деревини як палива, що дуже часто залежить від зростання населення, призвело до знищення 14 % світових запасів досі незайманих лісів. Знищення лісів для виробництва товарів з деревини в останні десятиліття тісно пов'язані із зростанням споживання. Загальна кількість паперу і картону на душу населення з 1961 року майже потроїлась.

Втрата лісових масивів викликає скорочення функцій, які вони виконують. Це і сфера розселення диких тварин, і поглинання вуглецевого газу, що є ключовим моментом в регулюванні клімату, і запобігання ерозії ґрунту, і запаси вологи, які врівноважують перепади між дощовими й посушливими сезонами, і регулювання опадів.

Енергія. Зростання кількості енергії, яку отримує людство, має удвоє перевищувати зростання населення. Ця вимога актуальна і в останнє півстоліття. До 2050 року країни, що розвиваються, із зростанням населення і підвищенням добробуту споживатимуть набагато більше енергії.

Якщо показник споживання енергії на одну особу досить високий, то навіть невелике збільшення населення здатне значно вплинути на загальну потребу. Наприклад, у США, де до 2050 року планується приріст населення на 75 мільйонів чоловік, постане потреба в такій кількості додаткової енергії, скільки сьогодні використовують Африка і Латинська Америка разом узяті.

Світове виробництво нафтопродуктів на душу населення досягло максимуму 1979 року й відтоді впало на 23 %. У найближчі 50 років найбільше потреби у нафтопродуктах продемонструють країни, що розвиваються. Очікується, що в Азії ця потреба зросте на 361 %, хоча населення збільшиться лише на 50 %. Очікується підвищення споживання енергії в Латинській Америці (до 340 %) та в Африці (326 %). У всіх трьох регіонах напруга на джерела енергії, від лісів до нафти, яка постачається морем, суттєво зросте.

Урбанізація. Сучасні міста зростають дуже швидко. Лондону потрібно було 130 років, щоб його населення збільшилося з 1 до 8 мільйонів чоловік. Великий Мехіко здійснив такий стрибок за 30 років. Міське населення Землі загалом збільшується кожного тижня на мільйон осіб. Збільшення відбувається за рахунок природного приросту міського населення, за рахунок тих, хто приїздить з провінції.

Якщо така тенденція збережеться, то до 2050 року в містах житиме 6,5 мільярда чоловік – більше, ніж зараз живе на всій планеті.

Замість висновку

Для того, щоб упевнитися у справедливості прогнозів ООН стосовно зростання населення Землі, корисно мати на увазі концепцію зміни динаміки народжуваності і смертності, яку сформулював 1945 року демограф Ф. Нотштейн. Його концепція передбачає три стадії.

Перша відповідає стану доіндустріального суспільства. Рівень смертності і рівень народжуваності однаково високі, вони врівноважуються, що забезпечує невеликий або й нульовий приріст населення. На другій стадії країни, які виходять на стадію модернізації, опиняються в хиткому стані: рівень смертності падає, тоді як рівень народжуваності залишається високим. На третій стадії зміни продовжуються: народжуваність і смертність знову врівноважуються, але на низькому рівні, і кількість населення залишається відносно стабільною. Усі сучасні держави перебувають на другій або на третій стадії.

Ключове питання, яке постало перед світом: чи зможуть майже 150

аспекти глобалізації

аспекти глобалізації

країн, які перебувають на другій стадії, відносно швидко перейти на третю стадію за рахунок скорочення народжуваності? Країни, які протягом кількох десятиліть перебувають на другій стадії, як правило, слабшають, їх фінансові ресурси вичерпуються через швидке зростання населення. Саме цю ситуацію й називають ефектом „демографічного виснаження”. Такі країни втрачають спроможність давати своїм громадянам освіту, створювати робочі місця, зіштовхуються з такими екологічними проблемами, як ерозія ґрунтів, брак питної води тощо [5].

20 країн світу з найбільшим населенням (у млн. чол.)

Місце	Країна	Населення	Країна	Населення
	1998 рік		2050 р.	
1	Китай	1255	Індія	1533
2	Індія	976	Китай	1517
3	США	274	Пакистан	357
4	Індонезія	207	США	348
5	Бразилія	165	Нігерія	339
6	Пакистан	148	Індонезія	318
7	Росія	147	Бразилія	243
8	Японія	126	Бангладеш	218
9	Бангладеш	124	Ефіопія	213
10	Нігерія	122	Іран	170
11	Мексика	96	Конго	165
12	Німеччина	82	Мексика	154
13	В'єтнам	78	Філіппіни	131
14	Іран	73	В'єтнам	130
15	Філіппіни	72	Єгипет	115
16	Єгипет	66	Росія	114
17	Туреччина	64	Японія	110
18	Ефіопія	62	Туреччина	98
19	Таїланд	60	Південна Африка	91
20	Франція	59	Танзанія	89

Джерело: ООН. Перспективи народонаселення. Огляд 2003 р.

Демографічне виснаження найпомітніше проявляється в неспроможності держави успішно боротися з навалом як традиційних

хвороб (малярія, туберкульоз), так і з новими (СНІД). Якщо з такими загрозами не боротися, то вони можуть відкинути країни на першу стадію. Для деяких африканських країн з високим рівнем зараження ВІЧ-інфекцією це вже не гіпотетична перспектива. Якщо в більшості індустріально розвинених країн рівень ВІЧ-інфікованих дорівнює 1 %, то країнам з інтенсивним зростанням населення цього досягти не вдається. У Зімбабве, наприклад, 26 % дорослого населення заражене ВІЧ-інфекцією, і держава не в змозі оплачувати дорогі ліки, необхідні для лікування. Ця країна реально може опинитися на першій стадії. Серед інших країн, яким загрожує така ж ситуація, – Ботсвана, Намібія, Замбія, Свазіленд.

Література:

1. **Joseph F. Coats and Jenifer Jaratt** / What Futurists Believe. Agreements and Disagreements // The Futurist. – 1990. – Nov. – Dec. – P. 15 – 28.
2. **Fourastie Jean**. Les 40 000 heures: inventaire de l'avenir. – Jeneve, 1965. – P. 149 – 237.
3. **Ф. Уэбстер**. Теории информационного общества. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 400 с.
4. **Lester R. Brown** (a. o.). 16 Impacts of Population Growth // The Futurist. – 1999. – Febr. – P. 36 – 40.
5. Доклад о развитии человека, 2001. – New York: United Nations, 2001. – 262 с.

Польща як стратегічний партнер України

Оксана Митрофанова,

кандидат політичних наук,

старший науковий співробітник

Інституту європейських досліджень

НАН України

Декларування Україною стратегічних відносин з деякими країнами у перші десять років незалежності стало певним культовим заходом для українського політичного істеблішменту. Показово, що, як правило, стратегічне партнерство проголошувалася лише українською стороною. Вочевидь, це засвідчує прагнення України вибудувати певний рівень відносин. Однак у реальності співробітництво не підкріплювалося дотриманням засад стратегічного партнерства. Як зазначає політолог О. Дергачов, Україна не має достатньої потуги, щоб стати стратегічним партнером (якщо не вихолощувати сутність стратегії). Для США та ЄС Україна є другорядним об'єктом впливу. Росія теж далека від того, щоб розглядати Україну як партнера у вирішенні своїх стратегічних зовнішньополітичних завдань [1].

Метою нашого дослідження є розгляд польсько-українських взаємин як прикладу стратегічного партнерства або, принаймні, його найбільш вірогідної моделі як такої, що, на відміну від інших задекларованих стратегічних партнерств, значною мірою відповідає цій дефініції. **Наукова новизна** праці полягає в тому, що ми прагнемо застосувати теоретичні ознаки стратегічного партнерства до практичного виміру польсько-українських відносин.

Слід зазначити, що перебіг польсько-українських відносин вже досить ретельно проаналізований українськими і польськими науковцями. Маємо на увазі дослідження українських фахівців В. Будкіна, Г. Зеленько, Т. Зарецької, Я. Матійчика, С. Стоєцького, С. Павленка, а також польських – Е. Орлоф, В. Балюка, Т. Ольшанського, В. Осадчого. Тому нас цікавлять взаємини Польщі з Україною насамперед як практична модель для дослідження теоретичної концепції стратегічного партнерства. З огляду на це вибудовано й структуру статті: характеристики стратегічного

партнерства, досліджені, зокрема, теоретиком-міжнародником С. Кононенко [2], аналізуються на прикладі реалізації українсько-польських відносин.

Політологічна наука виокремлює кілька засад стратегічного партнерства.

1. Спільність стратегічних цілей

У зовнішній політиці Польща і Україна визначили за пріоритет вступ до Європейського Союзу. Польща реалізувала цю стратегію і 2004 року стала членом ЄС. Україна декларує своє прагнення приєднатися до Євросоюзу. Польща вступила до НАТО 1999 року; в Україні вступ до НАТО є метою Президента В. Ющенка, цей курс підтримує переважна більшість українських експертів [3]. Польща і Україна розвивають співробітництво у безпековій царині.

На нашу думку, однією із стратегічних цілей польської держави є обстоювання власних національних інтересів, у зв'язку з чим вона іноді чує дорікання з боку своїх європейських союзників, зокрема Франції. Політичні лідери Франції вважають, що Польща більше дбає про американські інтереси, аніж про загальноєвропейські. Тим часом польська нація набагато більш гомогенна і сконсолідована, ніж сучасне населення західних країн. До того ж, вона може бути прикладом для України у наполегливому захисті національних інтересів та й самої національної ідентичності за умов потужного впливу великих держав і такої наддержави, як США.

Багато українських науковців наголошують на збігові стратегічних цілей України і Польщі. Так, на думку В. Мадіссона і В. Шахова, обидві держави прагнуть інтегруватися в Європу і зберегти при цьому добросусідські стосунки з Росією [4]. С. Павленко наголошує на політичному вимірі стратегічного партнерства Польщі та України, який, як він вважає, полягає в тому, щоби запобігти появі нової лінії поділу Європи на українсько-польському кордоні, сприяти зміцненню відносин Заходу і Сходу, Півночі і Півдня Європи [5]. Я. Матійчик звертає увагу на такий чинник, як гарантування безпеки, згідно з яким цілі України і Польщі спільні у „забезпеченні національної безпеки в рамках створення загальноєвропейської системи” [6].

На загал Польща зацікавлена в існуванні незалежної української держави, до того ж стабільної і передбачуваної. Про це свідчить, зокрема, те, що під час „помаранчевої революції” Польща не лишилась осторонь українських подій. Тодішній президент А. Квасневський 23 листопада 2004 року зазначив, що „Польща від початку стверджувала, що президентські вибори будуть іспитом для української демократії. На жаль, результат іспиту не можна визнати задовільним. Наша країна глибоко переконана, що для майбутнього і для позиції України в світі ключове значення має не

стільки вибір конкретного кандидата на посаду президента, скільки дотримання міжнародних стандартів і спосіб, в який президент України буде обраний” [7].

А. Квасневський розгорнув активну посередницьку й міжнародну діяльність. Він провів телефонні розмови з президентом США Д. Бушем, президентом Франції Ж. Шираком, головуючим в ЄС прем'єром Нідерландів Я. П. Балькленде, канцлером ФРН Г. Шредером, представником ЄС із зовнішньої політики та безпеки Х. Соланою, президентом Литви В. Адамкусом, президентом Чехії В. Клаусом, президентом України Л. Кучмою та кандидатом в президенти України В. Ющенком. В результаті консультацій було узгоджено приїзд групи посередників в Україну 1 і 6 грудня 2004 року, до якої увійшов і А. Квасневський разом з В. Адамкусом, Х. Соланою, представником Ради Європи В. Тимошевичем. В Європарламенті польські депутати проявили значну активність при обговоренні перебігу подій в Україні та захисті української опозиції.

Природно, нестабільна Україна послабить безпеку Польщі; відтак наша західна сусідка зацікавлена в посиленні безпеки України.

Тим часом ми погоджуємося з С. Павленком стосовно чинника загрози успіху стратегічного партнерства, який полягає в конкуренції за статус регіонального лідерства. С. Павленко вважає, що Польща прагне відігравати роль одноосібного лідера серед держав колишнього соціалістичного табору й не зацікавлена в перетворенні України на потужний центр впливу у Центрально-Східній Європі [8]. У зв'язку з цим пригадаймо, що стратегічні цілі інших проголошених Україною стратегічних партнерів (США, Росії, ЄС) не можуть збігатися з українськими хоча б тому, що ці країни визначають свою позицію з огляду на діяльність в набагато значніших географічних регіонах.

2. Стратегічний консенсус. Легітимація стратегічного партнерства

Стратегічне партнерство України з Польщею було зафіксоване на найвищому рівні 21 травня 1997 року в Києві у Спільній заяві президентів Л. Кучми і А. Квасневського.

На думку С. Стоєцького, „з кінця 1997 року формула „стратегічного партнерства” у взаєминах з Україною постала абсолютною в офіційному політичному дискурсі Республіки Польща й поділяється децидентами польської зовнішньої політики незалежно від їх ідейно-політичної належності” [9].

Показово й те, що, згідно з документом „Стратегія безпеки Республіки Польща”, прийнятим 2000 року, відносини з Україною окреслено як відносини зі стратегічним партнером. Отже, Польща – країна, яка обрала щодо України формат відносин „стратегічного партнерства”, як і Україна щодо Польщі [10].

Українсько-польське стратегічне партнерство ґрунтується на ідеології

європейської та євроатлантичної інтеграції. У європейських структурах польські чиновники постійно нагадують про необхідність надання перспективи європейського членства Україні. Польща підтримує євроатлантичний курс України і готова ділитися своїм досвідом у цій сфері.

3. Сформований і розвинений соціальний механізм

Після проголошення незалежності України активізувалася діяльність українсько-польських організацій і структур як державного, так і громадського рівня, що реалізують на практиці цілі стратегічного партнерства. Досить розвинутими є контакти науковців, викладачів, молоді, представників громадських організацій.

4. Міждержавний характер відносин

2 грудня 1991 року Польща визнала незалежність України. Розпочався період напрацювання договірно-правової бази українсько-польських відносин. На правничому рівні українсько-польські стосунки закріплено в Договорі про добросусідство, дружні відносини і співпрацю від 18 травня 1992 року. Було задекларовано спільність інтересів, зафіксовано відмову від територіальних претензій, гарантувалися права національних меншин. 12 січня 1993 року підписано протокол про створення Консультативного комітету президентів Польщі й України. Його метою був обмін думками та інформацією щодо способів розвитку добросусідської співпраці й підготовка відповідних пропозицій для президентів обох держав. На засіданнях Комітету обговорювалися проблеми економіки, безпеки, культури.

У політичній сфері польсько-українські відносини інтенсивно розвиваються. Ще 1993 року польський президент Л. Валенса заявив, що „без незалежної України незалежна Польща неможлива”.

Створено українсько-польську і польсько-українську парламентські групи.

Українсько-польський і Польсько-український форуми сприяють розвитку наукової, економічної і культурної співпраці громадян обох держав. 4 - 6 листопада 2000 року відбулося засідання Форуму в Києві, під час якого обговорювалося питання про створення Українсько-польського університету в Любліні.

Зразковою є співпраця України і Польщі у військовій царині. На підставі договору міністрів оборони від 1995 року було сформовано спільний українсько-польський батальйон миротворчих сил. Прикметно, що в цьому батальйоні об'єдналися військовики країни – члена НАТО і нейтральної держави. У складі контингенту КФОР спільний українсько-польський батальйон сприяв стабілізації в Косово. 15 березня 2001 року в Казімежі відбулася зустріч Л. Кучми і А. Квасневського, під час якої обговорювалося створення спільної військової частини.

На думку колишнього міністра оборони України О. Кузьмука, однією зі сфер українсько-польської військової співпраці є обмін між військовими

навчальними закладами; іншою – воєнна промисловість. Передбачається, що польські підприємства допомагатимуть модернізувати українську армію. Зі свого боку, Україна має більший досвід у бойовій підготовці армії, зокрема через високий рівень освіти офіцерів у сфері воєнної теорії [11].

Демократичні зміни 1989 - 1991 років обумовили початок нового етапу розвитку економічних відносин між Польщею та Україною. Саме тоді Україна постала як самостійний актор на європейській арені. Проте розвал СРСР не міг не вплинути на вже існуючу систему торговельних відносин, що змусило польського виробника наново завойовувати ринки на сході. Певних успіхів досягнуто. За польськими даними, протягом перших шести років, коли держави стали на шлях ринкової економіки, взаємний торговельний обіг зріс майже вшестеро. Хоча процес товарообігу зі східними ринками відчув негативний вплив російської кризи 1998 року та підвищення цін на нафту у 1999 і 2000 роках, проте ринки ці й надалі залишаються другою, після країн ЄС, групою щодо участі в обігу польської зовнішньої торгівлі. За результатами першого півріччя 2000 року на них припадало 8,8 % експорту і 10,9 % польського імпорту. Загальна вартість польських інвестицій в Україні становить \$ 54,4 мільйона.

Проте висновок директора Інституту трансформації суспільства О. Соскіна не відзначається оптимізмом. На його думку, процедура формування українсько-польських стосунків надзвичайно складна і нефахова. Те, що не існує спільних банків, незначною є кількість українсько-польських підприємств, повільний розвиток торгівлі засвідчують невідпрацьованість механізмів економічних зв'язків між двома країнами [12].

5. Переважаюча двосторонність

Польсько-українське стратегічне партнерство розвивається в рамках двосторонніх взаємин. На думку українських дослідників, „у другій половині 1990-х років українсько-польська взаємодія стала важливим стабілізуючим чинником для Європи. За значенням для Центрально-Східної Європи українсько-польський стратегічний альянс можна умовно порівняти з німецько-французьким, який визначив повоєнну історію Західної Європи” [13].

Двостороннє співробітництво Польщі та України привертає певну увагу США. Ця країна через польсько-американсько-українську ініціативу про співпрацю (ПАУСІ) бере участь у фінансуванні спільних проєктів, насамперед у сфері малого бізнесу, реформування місцевого самоврядування та макроекономічної політики. Зрозуміло, США зацікавлені в стабільній, незалежній від Росії Україні, особливо за умови входження України до європейських та євроатлантичних структур і обстоювання нею концепції трансатлантичної солідарності в цих організаціях.

На сучасному етапі польсько-українське співробітництво за багатьма

параметрами залишається двостороннім і взаємовигідним. Польща, незважаючи на закиди європейців стосовно порушення загальноєвропейських інтересів на користь втілення американських міжнародних концепцій, в першу чергу керується національними інтересами.

6. Рівноправність, неієрархічність відносин

Нині є всі підстави вважати, що українсько-польські взаємини відповідають цьому критерію. Немає суттєвої різниці у класифікації наших держав у світовому стратегічному просторі. І Польща, і Україна прагнуть самоствердитися на міжнародній арені як середні держави, схильні претендувати на регіональне лідерство в окремих царинах. Зокрема, посол України Ю. Щербак зазначає, що наші держави належать до „середніх сил” (чи, радше, до регіональних лідерів) [14].

У політичній сфері українсько-польський діалог на найвищому рівні став традиційним – президенти обох держав регулярно зустрічаються. Польща здатна привертати увагу брюссельських єврочиновників до українських проблем.

У військовому вимірі вага Польщі посилилася після приєднання її до організації колективної безпеки – НАТО. Тим часом Україна є одним з лідерів на світовому ринку продажу зброї. Ситуація в економіці Польщі оптимістичніша, ніж в Україні, проте не настільки, щоб суттєво впливати на українську економіку, як, наприклад, США та ЄС, котрі надають значну фінансову допомогу, або Росія, котра, регулюючи ціни на енергоносії, може відчутно тиснути на Україну.

7. Неантагоністичність відносин

Слід визнати, що давні польсько-українські конфлікти час від часу даються взнаки. Історичні події, сам факт визвольної боротьби українського народу проти польського панування у XVII столітті, польсько-українські сутички в регіонах Західної України та Східної Польщі є чинниками, що нагадують про значні антагонізми в минулому. Ця складова може дещо послаблювати стратегічне партнерство. Однак продумана й виважена політика урядів обох країн спроможна формувати неантагоністичні відносини за умов взаємної зацікавленості у стабільності і розвитку.

Певні кроки в цьому напрямі вже зроблено. Зокрема, 21 березня 1994 року підписано Міжурядову угоду про охорону пам'ятних місць і місць поховання жертв воєн і політичних репресій. 21 травня 1997 року ухвалено Спільну декларацію президентів Республіки Польща і України про порозуміння і єднання. У цьому документі зафіксовано, що „замовчування або одностороннє висвітлення... фактів (спільної польсько-української історії) не загоїть болю скривджених та їх близьких, не сприятиме поглибленню взаємопорозуміння між нашими народами. Шлях до справжньої дружби лежить передусім через правду і взаємопорозуміння.

Визнаємо, що жодна мета не може бути виправданням злочину, насильства і застосування принципу колективної відповідальності” [15].

8. Ресурсна комплементарність

Складові національної потуги Польщі та України можуть взаємодоповнюватися. Йдеться, наприклад, про природні ресурси України і її науковий потенціал та про економічні досягнення Польщі у сфері реформ і розвитку ринкової економіки.

9. Перцептуальна симетрія

Вважаємо, що польсько-українські стосунки відповідають цьому критерію, позаяк сприйняття партнерів одне одним є адекватним. Співробітництво ґрунтується на реальних планах. Польща розуміє труднощі трансформацій в Україні набагато краще, ніж західноєвропейські країни. Так само, як і для України слов'янський менталітет поляків є зрозумілішим, ніж світосприйняття громадян інших країн ЄС.

Висновки

1. Для української зовнішньої політики періоду першого десятиріччя незалежності характерне декларування значної кількості стратегічних партнерів, що не відповідало реаліям відносин. До того ж зовнішньополітична риторика ігнорувала теоретичні напрацювання і параметральні характеристики стратегічного партнерства.

2. Декларування і втілення ідей стратегічного партнерства набувають значущості за умов їх відповідності критеріям. Застосувавши теоретичну концепцію до практичного виміру взаємин Польщі та України, робимо висновок, що ці відносини відповідають переважній більшості засад стратегічного партнерства.

3. За сприятливих умов тенденція до стратегічної співпраці посилюватиметься, особливо якщо задекларована мета України щодо входження до європейської спільноти і євроатлантичних структур набуватиме реальних рис. Тоді нові чинники сприятимуть зміцненню та появі нових форм стратегічної співпраці.

4. Необхідно констатувати, що можливими є і загрози успішному сценарію розвитку відносин. Наприклад, вступивши до ЄС, Польща змушена ввести візовий режим для українців. Отже, у практичному вимірі західноєвропейська спільнота відгороджується міцними кордонами від України (хоча Польща, ущільнюючи кордони на вимогу ЄС, в дусі стратегічної співпраці з Україною робить безплатними візи для українців). Ймовірний варіант розвитку в Україні синдрому недоречності європейського вибору та європесимізму на тлі браку чіткої європейської перспективи для нашої держави з боку офіційного Брюсселя. Отже, можлива поява дисфункції стратегічного партнерства Польщі та України.

Література:

1. **Дергачов О.** Міжнародне становище України // Політична думка, 2000. - № 2. - С. 98 - 99.
2. **Кононенко С.** Теоретичні аспекти стратегічного партнерства // Дослідження світової політики. Збірник наукових праць. Вип. 8. - Відп. ред. Є. Є. Камінський. - Київ: Ін-т світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 1999. - С. 11 - 26.
3. Місце України в НАТО. - К.: Центр „Демократичні ініціативи”, 2006. - 252 с.
4. **Мадіссон В. В., Шахов В. А.** Сучасна українська геополітика: Навч. посібник. - К.: Либідь, 2003. - С. 126.
5. **Павленко С. М.** Відносини України і Польщі в контексті європейської інтеграції // Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє. Частина друга. Збірник наукових праць. К.: Видавництво Українського фітосоціологічного центру. - 2002. - С. 30 - 31.
6. Стратегії розвитку України: теорія і практика / За ред. О. С. Власюка. - К.: НІСД, 2002. - С. 305.
7. [www.prezydent.pl /x.node?id=2011947](http://www.prezydent.pl/x.node?id=2011947)
8. **Павленко С. М.** Сучасний стан українсько-польських взаємин та перспектива співпраці РП і України в контексті майбутнього членства Польщі в ЄС // Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє. Частина друга. Збірник наукових праць. К.: Видавництво Українського фітосоціологічного центру. - 2002. - С. 101.
9. **Стоєцький С.** Концепція стратегічного партнерства в політиці Республіки Польща щодо України // Політичний менеджмент, № 3 (12), 2005. С. 147 – 158.
10. **Ильченко А.** „Мозоли” украинско-польских отношений глаза не мозолят // 2000. - 17 августа 2001.
11. Chcemy, aby Polska była dla nas partnerem... // Dziennik kijowski - 2001, sierpień, № 16.
12. **Соскін О.** Моделі розвитку країн посткомуністичного простору // Економічний часопис - 2000. - № 6. - С. 7.
13. **Мельникова І. М., Мартинов А. Ю.** Україна в новому геополітичному устрої Центральної та Південно-Східної Європи (90-ті роки XX століття) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. - Вип. 10: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С. В. Віднянський. - К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. - С. 101.
14. Асиметрія міжнародних відносин / Під ред. Г. М. Перепелиці, О. М. Субтельного. - К.: Видавничий дім „Стилос”, 2005. - С. 6.
15. **Сівець М.** Україна і Польща: Підсумовуючи досягнуте // Дзеркало тижня, 23 - 31 серпня 2001.

Концепція державної національної політики Республіки Молдова

Костянтин Вітман,

кандидат історичних наук, доцент
Одеської національної юридичної академії

Події кінця 1980-х – початку 1990-х років у Молдові, інспіровані радикальними політичними силами, поставили молоду державу на грань дезінтеграції, втрати національного суверенітету. Гострі міжетнічні конфлікти призвели до територіального розділення країни. Така ситуація обумовила необхідність вироблення Концепції державної національної політики Республіки Молдова. У пропонованій статті дається аналіз цього документа.

На заваді налагодженню міжетнічного миру в Молдові стала активність (і популярність) сил націоналістичного спрямування, зокрема тих, що заперечують саме існування молдавської нації і молдавської мови, дискредитують молдавську історію, стверджуючи, що Молдова – невід’ємна частина Румунії. Державна влада своєю політикою фактично підтримувала такі сили, внаслідок чого загострювалося мовне протистояння, що призвело до погіршення становища національних меншин. Домінування радикальних настроїв обумовлювалося тим, що в країні не було вироблено чітких принципів політики поступового переходу, інтеграції національних меншин в молдавське суспільство. Більше того, в країні практикувалися кадрові чистки за мовною ознакою. Такі заходи тільки поляризували етнічно різномірне суспільство країни.

Молдова – поліетнічна країна. За переписом 2004 року, етнічний склад населення становлять: молдавани – 76 %, українці – 8,4 %, росіяни – 5,8 %, гагаузи – 4,4 %, болгари – 1,9 % [1]. До складу республіки входить одне автономно-територіальне утворення – Гагаузія. Однак реальне наповнення цієї автономії, визначене Законом про статус Гагаузії від 1994 року, „вимивається” внаслідок дій центральної влади, що не може не викликати невдоволення гагаузів.

Отже, „ситуація міжетнічних стосунків обумовила необхідність розробки і прийняття парламентом Концепції державної національної

політики Республіки Молдова, що відповідає б загальнонаціональним інтересам і забезпечувала зміцнення незалежності молдавської держави і формування багатонаціонального громадянського суспільства”, – зазначається в Пояснювальній записці до проекту Концепції державної національної політики Республіки Молдова [2].

Реалізацію ідей Концепції національної політики Молдови покладено безпосередньо на органи публічної влади та інститути громадянського суспільства (до яких віднесено політичні партії, неурядові організації) шляхом налагодження діалогу між ними. Президент Молдови В. Воронін вніс проект Концепції на розгляд парламенту, який схвалив цей документ наприкінці 2003 року.

Концепція державної національної політики Республіки Молдова є політичним документом, який повинен мати правові наслідки. Тобто він передбачив розробку комплексної програми заходів щодо її реалізації. Проте такої програми немає й досі. Документ залишається політичною декларацією.

Як стверджується в преамбулі Концепції, актуальність вироблення і прийняття Концепції обумовлена необхідністю визначити принципи і завдання державної національної політики, спрямованої на зміцнення незалежності й суверенітету країни, створення сприятливих умов для вільного розвитку всіх етнічних і мовних спільнот, їх інтеграцію в єдиний народ Республіки Молдова.

В цілому Концепція – документ досить типовий для країн пострадянського простору. Вона має, зокрема, спільні риси з російською відповідною концепцією, а також з проектами української концепції етнонаціональної політики.

Концепція складається з п’яти розділів. У першому розділі – „Загальні положення” – окреслюється етнонаціональна палітра, що сформувалася на теренах Молдови. Спостерігається помітний акцент на державницькій складовій. Розділ починається з констатації того, що „Республіка Молдова є політико-правовим продовженням багатовікового процесу безперервної державності молдавського народу. Державотворча національність – молдавани разом з представниками інших етносів: українцями, росіянами, гагаузами, болгарами, євреями, румунами, білорусами, циганами (ромами), поляками та іншими складають народ Молдови, для яких Республіка Молдова є спільною батьківщиною”. Таке формулювання декларує політичний намір покласти край спекуляціям антимолдавського вектора. І саме ця теза викликала критику з боку антимолдавеністів, апологетів інтеграції Молдови з Румунією: вони сприйняли її як „антирумунський” випад. Вони в принципі заперечують право молдаван на національне самовизначення, на використання етноніму „молдавани”, лінгвоніму „молдавська мова”, доктрини молдавенізму і, зрештою, право молдаван на окремішню державність.

Уніоністи розгорнули цілу кампанію з дискредитації документа на сторінках преси, зокрема, таких видань, як кишинівська газета „Флукс”, яська газета „Зіуа”. Очільники Співки письменників Молдови провели зібрання представників інтелігенції, на якому було ухвалено резолюцію із засудженням Концепції. В резолюції, зокрема, зазначалося, що в Декларації незалежності Молдова проголошена „другою румунською державою”, містилося різке засудження „створення нової ідентичності на території Східної Молдови” [3]. Ось назва статті одного з філологів: „За допомогою Концепції державної національної політики влада намагається створити нову етнічну спільноту – молдавський народ”. Прорумунськи налаштовані противники Концепції у такий спосіб стверджували, що її прийняття та реалізація надасть Республіці Молдова „нову етнокультурну, історичну, мовну та політико-правову ідентичність”. Вони заперечують шестисотлітній розвиток молдавського етносу і молдавської державності. В їх публікаціях молдавани називаються „бесарабськими румунами”, до назви ж „молдавани” чи не обов’язково додається означення „так звані”.

В принципі позиція уніоністів зрозуміла – твердження, що молдавани – це ті ж самі румуни дає Молдові більше шансів об’єднатися у майбутньому з Румунією. З економічної і політичної точки зору таке прагнення зрозуміле: Румунія незабаром стане частиною євроспільноти, а потрапити до Євросоюзу в складі Румунії – перспектива досить приваблива.

Те, що націоналістично налаштовані сили обстоюють не незалежність власної країни, а включення її до іншої держави, загрожує міжетнічній згоді в Молдові. Цим небезпечним тенденціям, що ставлять під сумнів цілісність і суверенітет держави, слід було покласти край задля збереження на політичній карті світу Республіки Молдова. Саме тому одним із напрямів реалізації державної національної політики окремим пунктом в Концепції було визначено „правову і політичну нейтралізацію безперервних спроб демолдовенізації, заперечення існування молдавської нації і молдавської державності, дискредитації молдавської історії, ігнорування етноніма „молдавани” і лінгвоніма „молдавська мова”. (Явище заперечення молдавської самобутності дістало в цьому політичному документі навіть новий політичний термін – „демолдовенізація”).

Крім вищезгаданого, державна національна політика в Молдові, згідно з Концепцією, має бути націлена на: забезпечення громадянської згоди; розвиток всіх етнічних і лінгвістичних спільнот; розвиток традиційно коректних міжетнічних відносин; подолання наслідків громадянського конфлікту кінця 1980-х – початку 1990-х років, що деформував традиційно коректні міжетнічні відносини в Молдові; якнайшвидше вирішення питання територіальної цілісності країни; невідкладне створення необхідних умов для оволодіння частиною населення Молдови

молдавською мовою; неприпустимість звуження сфери використання російської мови у всіх сферах життєдіяльності держави і суспільства.

Слід зазначити, що Концепція, як і більшість документів такого типу, декларує побажання: „Державна політика має бути націлена на...”. Замість того, щоб чітко визначити: „Державна національна політика спрямована на...”. Оскільки, як зазначається в преамбулі, Концепція є базовим документом для органів публічної влади у сфері соціально-економічної і культурної політики, то в ній не може міститися декларацій про наміри (на кшталт „політика має бути націлена на...”). Отже, нормативно, категоріально і структурно документ ретельно не виписаний.

До категоріальних недоліків Концепції можна віднести й поняття, які вводяться без жодного тлумачення. Наприклад: „Традиційно коректні міжетнічні відносини”. Як законодавець, що працюватиме над розробкою конкретних законів, спрямованих на реалізацію положень Концепції, так і виконавець в особі органів державної влади, які мають нею керуватися, довільно тлумачитимуть дефініцію „традиційно коректні міжетнічні відносини”. Для подолання цієї невизначеності деякі документи такого характеру, як, наприклад, один з проектів Концепції державної етнонаціональної політики України, подають окремо тлумачення понять, які згадуються в Концепції.

Характерно, що категорії „нація” у Концепції національної політики Молдови взагалі немає. Натомість вживаються категорії „народ”, „етнос”, „культурні спільноти”, „мовні спільноти”, „етнічні спільноти”. Концепція не розмежовує термінів „етнос” і „етнічні спільноти”, застосовуючи їх як синоніми.

Намагаючись подолати крайні тенденції, згладити гострі кути міжетнічного протистояння, законодавець уникає поняття „нація” і цим самим викликає іншу крайність. Увівши поняття „молдавський народ”, Концепція в принципі закладає підвалини формування політичної нації. Однак критики Концепції з табору „молдавенізму” переконані, що Молдова вирішить проблему стосунків між етносами, які проживають на її території, якщо проголосить молдавську націю як політичну одразу ж у Концепції, і держава у своїй практичній діяльності керуватися цим політичним рішенням.

Інша група опонентів заявляє, що народ Молдови складається з титульного етносу та національних меншин, і немає жодної потреби їх інтеграції в єдиний молдавський народ, що нівелювало б специфічні особливості кожної національної складової. Тобто ці опоненти наполягають на етнічному розумінні нації. Така позиція не припускає застосування державою заходів, які передбачають трансформацію етнічного конгломерату в політичну націю зі своєю окремешньою національною ідеєю. Концепцію „спрямували” на третій шлях, вирішивши „не ігнорувати нинішні етнополітичні реалії в Молдові та факт невідповідності

поліетнічного суспільства до виконання декрету про перетворення його на політичну націю” [4].

За таких різноспрямованих тенденцій передумови створення політичної нації в Молдові не виникнуть ніколи, якщо навіть толерантна Концепція викликала бурю протестів.

У третьому розділі Концепції основними цілями державної етнонаціональної політики Республіки Молдова проголошуються: зміцнення і вдосконалення принципу поліетнічності, полікультурності і багатомовності в процесі консолідації єдиного молдавського народу; зміцнення політико-правових та історико-культурних основ територіальної цілісності Республіки Молдова; створення умов, за яких різні культурні й мовні спільноти можуть жити разом, шляхом зміцнення їх довіри до спільної батьківщини – Республіки Молдова; збереження історичної пам’яті молдавського народу, подальше утвердження і розвиток його національно-культурної самобутності; збереження і розвиток культур і мов усіх етнічних спільнот Молдови.

Отже, цілі державної національної політики перегукуються з напрямками і значною мірою їх дублюють. Наприклад, „розвиток всіх етнічних і лінгвістичних спільнот” у напрямках та „збереження й розвиток культур і мов усіх етнічних спільнот” – у цілях; або: „розвиток традиційно коректних міжетнічних відносин” та „зміцнення і вдосконалення принципу поліетнічності, полікультурності”. Напрями слід було б об’єднати з цілями в окремому розділі, а перший розділ присвятити повністю огляду основних етнонаціональних проблем та ситуації в країні.

Особливої уваги заслуговує спроба авторів Концепції вирішити мовне питання. В документі йому надається великого значення, адже саме ця проблема належить до найгостріших причин поляризації і загострення міжетнічної напруги в Молдові.

В Конституції держави офіційний статус надано молдавській мові, яка дуже близька до румунської. Але чимало громадян Молдови й досі нею не володіють. Впровадження молдавської мови як державної стало підставою для масових звільнень з роботи немолдаван на початку 1990-х років та неабиякого спротиву молдавізації з боку проросійськи налаштованого населення [5].

Вирішення мовного питання – наріжний камінь забезпечення міжетнічного миру в Молдові. У зв’язку з цим Концепція державної національної політики робить реверанс у бік російськомовних громадян, які й досі не спромоглися оволодіти державною мовою: „Російська мова, яка, у відповідності з чинним законодавством, має статус мови міжнаціонального спілкування, також застосовується в усіх сферах життєдіяльності держави і суспільства. Молдові притаманна молдавсько-російська і російсько-молдавська двомовність, яка за нинішніх умов потребує розвитку і вдосконалення”. І це при тому, що в країні діють

Стаття 13 Конституції, згідно з якою державною мовою Республіки Молдова є молдавська мова, котра функціонує на основі латинської графіки [6], і Закон „Про функціонування мов на території Молдавської РСР” від 1989 року. В статті 1 цього закону чітко записано, що „молдавська мова як державна використовується у всіх сферах політичного, економічного і культурного життя і у зв’язку з цим виконує на території республіки функцію міжнаціонального спілкування”. Саме ці статті були взяті на озброєння під час загострення міжетнічного протистояння з російськомовними громадянами. Хоча згаданий закон містить і статті про особливий статус російської мови як мови міжнаціонального спілкування.

В Концепції державної національної політики окремим напрямом визначено „неприпустимість звуження сфери використання російської мови у всіх галузях життєдіяльності держави і суспільства”. Проросійські політичні сили висловили своє задоволення таким підходом: „Молдавська мова, поки її не засвоять немолдавани Молдови, неспроможна взяти на себе функції мови міжнаціонального спілкування”. Головним аргументом вони вважають те, що без російської мови неможливо здійснювати спілкування як між немолдавами, так і між ними і титульною більшістю.

В цілому Концепція толерантно констатує, що „терпимість і повага до мов, культур, релігій та вірувань інших етнічних спільнот, що проживають на території Молдови, завжди були притаманні молдавському народу”. Водночас документ визначає статус молдавської мови, який є перифразом вищезгаданої статті закону про функціонування мов: „Молдавська мова, маючи статус державної мови, використовується у всіх сферах політичного, економічного, соціального і культурного життя. Вивчення молдавської мови є одним з національних пріоритетів Республіки Молдова”. Отже, виникла ситуація, коли реалізація положень щодо статусу молдавської мови суперечить реалізації положень щодо російської.

Декларативний характер концепцій національної та етнонаціональної політики країн пострадянського простору є типовою вадою цих документів. Тому вони досить часто залишаються не чим іншим, як політичними заявами, якими органи державної влади й не збираються керуватися. Інша справа, якщо на основі відповідних концепцій розробляється відповідне законодавство або хоча б програма їх реалізації.

Автори Концепції національної політики Республіки Молдова пішли тією ж дорогою. Так, у п’ятому розділі – „Забезпечення державної національної політики” зафіксовано положення, за яким державна національна політика здійснюється шляхом втілення конкретних дій, спрямованих на виконання цілей і завдань, які містить Концепція. Яких саме конкретних дій – не уточнюється. Передбачається тільки, що для виконання положень Концепції уряд розробляє комплексну програму її реалізації, яка має передбачати узгоджені заходи національної політики

з основними пріоритетами економічних і політичних реформ, що здійснюються в республіці. Це дуже розмите формулювання. Як вже зазначалося, жодної комплексної програми не розроблено й досі. Єдине більш-менш конкретне положення із визначенням органів державної влади, відповідальних за виконання Концепції, зустрічається наприкінці документа й полягає у покладенні відповідальності за координацію роботи міністерств і відомств з виконання Концепції на уряд республіки.

Отже, Концепція національної політики Республіки Молдова так і залишилася декларативним документом. І це не виняток. В Росії, наприклад, Концепція державної етнонаціональної політики зафіксувала існуючий стан етнонаціональних стосунків і, оскільки була прийнята ще 1996 року, потребує перегляду.

Молдова могла піти іншим шляхом – розробити й затвердити універсальну концепцію, в якій було б зафіксовано загальні настанови національної політики, котрі можна було далі розвивати в законодавстві. Однак Концепція просто констатувала проблемні моменти стану етнонаціональних відносин в країні, жодним чином не окресливши механізмів їх розв'язання. Наприклад, проросійськи налаштовані політичні сили звинуватили владу Молдови в прийнятті толерантної до їх вимог Концепції з метою прикрити дискримінаційну політику щодо російськомовних громадян. Справа в тому, що проект Концепції був запропонований президентом М. Вороніним, який переміг на виборах з гаслами лояльності до Росії та надання російській мові статусу другої державної. Відповідний законопроект був ухвалений парламентом, але 2002 року Конституційний Суд визнав молдавську мову єдиною офіційною, скасувавши закон, прийнятий законодавцями [7].

Як переконані представники російської та російськомовної меншин, нинішня політика із зовнішньополітичним прицілом породила декларативну Концепцію. Президент М. Воронін намагався вирішити придністровський конфлікт за допомогою Росії, тому фактом прийняття Концепції національної політики прагнув продемонструвати РФ, що питання дискримінованого становища російськомовних громадян в Молдові на шляху до розв'язання. Після провалу російського плану врегулювання придністровського конфлікту про Концепцію більше не згадувалося, так само забули й про програму її реалізації.

В будь-якому випадку, Концепція державної національної політики Республіки Молдова фіксує існуючий стан в етнонаціональній сфері і своїми положеннями висвітлює наявні проблеми. Як загальні положення, так і розділ про принципи державної національної політики розпочинаються твердженням про непорушність державного суверенітету Республіки. Першим принципом національної політики Концепція визначає пріоритетність заходів, спрямованих на зміцнення суверенітету, незалежності, територіальної цілісності та демократії в

країні. Те, що у світовій практиці становлення і розвитку незалежних держав такий принцип може суперечити або й взагалі ігнорувати інші принципи, зазначені в Концепції (рівність прав і свобод людини незалежно від етнічного походження) до уваги не береться.

У цьому принципі, та й у всій Концепції в цілому, простежується прагнення убезпечити суверенітет і незалежність Молдови від деструктивних зовнішньополітичних впливів і сепаратистських тенденцій. Саме тому в документі й фіксуються такі застереження. До них можна віднести й проблему використання мови міжнаціонального спілкування, яка не є державною. Відмова російськомовної меншини оволодівати молдавською мовою і послуговуватися нею у всіх сферах, включаючи офіційну, є латентним конфліктом. Адже надання російській мові статусу другої державної, як того вимагає російськомовна меншина, означає не лише зміну геополітичного курсу інтеграції в ЄС на інтеграцію в СЕП, а й загрозу національному суверенітету й територіальній цілісності, проти чого в принципі виступає Концепція.

З цих, ймовірно, причин в документі не окреслено шляхів розв'язання наявних етнонаціональних конфліктів, оскільки реалізація одних положень Концепції автоматично унеможлиблює реалізацію інших. Документові бракує не тільки чіткого формулювання положень, але іноді й елементарної логічності. Поряд з безумовними преференціями молдавській мові та застереженнями щодо суверенітету містяться положення відверто популістського характеру. Наприклад, одним із завдань Концепції у сфері освіти і виховання проголошується забезпечення умов для збереження і подальшого розвитку офіційних функцій російської мови. Але ж це положення елементарно суперечить Статті 13 Конституції і чинному закону про функціонування мов.

Концепція є спробою законодавця комплексно підійти до вироблення національної політики держави за допомогою політичного механізму, який потребує обов'язкового втілення в подальших правових документах (законах, інших нормативно-правових актах).

Однак, хоча документ було ухвалено ще наприкінці 2003 року, програму її реалізації не розроблено. А без такої програми Концепція залишається не чим іншим, як простою політичною заявою. Як стверджують представники російськомовної меншини, вона є кон'юктурним політичним месиджем, який мав продемонструвати, що влада йде назустріч їх вимогам. Але далі цього справа не пішла.

Та це й не дивно, адже Концепція є наскрізь суперечливим документом, і її втілення в тому вигляді, в якому вона є, в принципі неможливе. Крім того, Концепція не є програмовим, стратегічним документом, оскільки фіксує становище в етнонаціональній сфері, що склалося на 2003 рік. Але ж ситуація в країні динамічно змінюється, внаслідок чого положення Концепції відстають від вимог часу, а відтак Молдові вже незабаром

знадобиться інша Концепція національного розвитку.

Література:

1. О положении национальных меньшинств в Республике Молдова. - <http://www.memo.ru/hr/hotpoints/moldavia/minority.htm>
2. Концепция государственной национальной политики Республики Молдова // Официальный Монитор. - 2004. - № 1 - 5. - http://novostnoi.boom.ru/koncept_moldova.htm
3. Грек И., Негуца А., Приэжмиряну Д. Концепция государственной национальной политики и ее противники // Независимая Молдова. – 2003. - 7 октября. - <http://www.materik.ru/index.php?section=analitics&bulid=62&bulsectionid=5240>
8. Шорников П. Концепция Надежды. - <http://www.nm.md/daily/article/2003/10/23/0101.html>
9. Коненко Г. Межнациональные отношения // Информационно-аналитический портал постсоветского пространства „Материк”. - <http://www.materik.ru/index.php?section=analitics&bulid=109&bulsectionid=10425>
6. Конституция Республики Молдова // Официальный сайт Парламента Республики Молдова. <http://www.parlament.md/law/constitution/t1/ru.html>
7. Вторая Прибалтика на Днестре, или „Общие беды” Молдовы и Латвии. - <http://www.olvia.idknet.com/ol28-10-05.htm>

Політико-правова доктрина Івана Франка

Федір Медвідь,

кандидат філософських наук,

доцент кафедри цивільного та міжнародного права

Національного університету

державної податкової служби України

У статті розглядаються категорії „ідеал національної самостійності”, „ідея національного поступу”, „національна ідея”, „національна самосвідомість” в контексті політико-правової доктрини Івана Франка. Аналізується Франкова позиція осмислення суспільного прогресу крізь призму зростання суб'єктності особи, де шлях до „повного щастя” „емансипованої людської одиниці” можна здійснити в родині, громаді, нації.

Великий український мислитель, письменник, вчений-енциклопедист і громадсько-політичний діяч Іван Франко народився 1856 року в селі Нагуєвичі – тепер село Івана Франка Дрогобицького району Львівської області. З 1875 року, після закінчення Дрогобицької гімназії, навчався у Львівському, а потім у Чернівецькому університеті. 1893 року, після захисту у Віденському університеті докторської дисертації „Варлаам і Йоасаф: старохристиянський духовний роман і його літературна історія”, здобув ступінь доктора філософії [17, с. 45].

Творча спадщина мислителя і митця налічує близько 5 тисяч літературних творів і наукових праць, що складе в перспективі 100-томне академічне видання. Нагадаємо: у 1980-х роках здійснено лише 50-томне видання творів І. Франка, що охоплює тільки дві третини його спадщини і лишається малодоступним через обмежений наклад [23].

Є. Маланюк, відомий історик української культури, зазначав, що „на питання, до якої категорії митців треба віднести... Франка-поета, відповідь майже не вимагає застановлення... При всім незаперечним темпераменті Франка, при всім глибоко, щоправда, захованім жарі його серця, почуття Франка в його поетичній творчості завжди проходять крізь суворий фільтр інтелекту... І це не випадок, що від молодих літ Франко-поет неустанно оспівує саме „розум владний”... І, здається, трудно знайти в світовій поезії такого натхненного, такого аж „одержимого” співця саме розуму-інтелекту, розуму-ratio, либонь, в чисто декартівським сенсі цього поняття”

[9, с. 190 - 191].

І. Франко пройшов у своєму ідейному розвитку в середині 1890-х років два виразні етапи, пережив глибоку еволюцію світоглядних позицій - від послідовника М. Драгоманова, соціаліста „ліберального і персоналістичного складу”, до націонал-демократа і речника „реального націоналізму” [6, с. 54 - 61].

Політико-правова доктрина молодого Франка - радикал-соціаліста, активного учасника радикальних політичних рухів - за висновком В. Мазепа, зазнала певної еволюції до „зрілого” Франка, що перейшов на позиції ліберально-демократичної соціальної доктрини та світоглядного культуроцентризму у філософії [8, с. 227].

Утвердившись на засадах „повної самостійності нації, зриваючи таким чином з федералістичною традицією Костомарова і Драгоманова” [7, с. 405 - 411], світогляд І. Франка зазнав істотної трансформації, що було пов'язано також з переходом української політичної думки з позицій федералізму на позиції самостійництва [2, с. 114 - 126].

У програмовій статті „З кінцем року” (1896 р.) І. Франко піддає критиці українських „культурників” за їхнє замилювання теоретичними абстрактними побудовами і закликає подолати властиву інтелігенції відчуженість від життя народу. „Тільки... інтегральна, всестороння праця зробить нас справді чимось, зробить нас живою одиницею серед народів. Бо ані фіра книжок самих сего не зробить, ані копиця брошур самих, ані підкопи послів самих, ані Академія наук сама, ані тисяча шкіл з руською мовою викладовою самою, ані тисяча віч самих. Треба всього сего, але треба **всього**, на всі боки, щоб ми справді росли органічно!..”

Літературна і наукова спадщина І. Франка величезна і різноманітна, однак ми торкнемося його політико-правової доктрини, що стосується суспільного прогресу, національного поступу української спільноти [10, с. 815 - 820].

Суспільно-політичні погляди вченого, зокрема ідею суспільного прогресу у його творчості, осмислювало в різні часи і з різних методологічних засад багато вчених-суспільствознавців. Серед них В. Антоненко, М. Брик, В. Горський, О. Гринів, Я. Грицак, Н. Горбач, Т. Гундорова, О. Забужко, М. Кашуба, О. Копиленко, В. Мазепа, А. Пашук, О. Пахльовська, В. Пшеничнюк, Л. Сенік, О. Скакун, М. Скринник та інші. Водночас сучасне прочитання і осмислення „Франка незнаного” з відповідних методологічних засад в контексті незалежницького поступу української спільноти є важливим як в плані теоретичному і пізнавальному, так і в плані державотворчому, в контексті консолідації українського суспільства і зростання політичної суб'єктності сучасної української нації [16].

У популярній статті „Наука і її взаємини з працюючими класами” (1878 р.) І. Франко говорить про простолінійний прогрес суспільства, оскільки

„людина споконвіку прагне до однієї мети – до щастя”, остільки „людство від самого початку свого розвитку ...постійно і невинно прямує до тієї мети” [18, с. 33].

У праці „Що таке поступ?” (1903 р.) вчений підходить до проблеми суспільного прогресу значно ґрунтовніше. „Одно те, що все на світі змінюється і ніщо не стоїть на місці, а друге – друге не таке певне, більше питання, ніж твердження: чи змінюється на ліпше, чи на гірше?” [19, с. 302].

Однозначної відповіді, як бачимо, І. Франко не дає, а наводить в наступному положенні підтвердження поступального розвитку суспільства з істотними застереженнями: „Люди йдуть наперед, то правда, знаходять по дорозі все щось нового, але часто й гублять не одно таке, за чим пізніше мусять жалувати. Іноді буває й так, що тратять майже все те, до чого перед тим доробилися сотками літ” [19, с. 304]. Далі вчений деталізує це положення: „З усього того, що ми сказали досі, видно деякі цікаві речі, які слід зятати собі. Перше те, що не весь людський рід поступає наперед. Велика його частина живе й досі в стані коли не повної дикості, то в стані, не дуже далекім від неї. Друге те, що той поступ не йде рівно, а якось хвилями: бувають хвилі високого підйому, а по них наступають хвилі упадку, якогось знесилля і зневір'я, потім хвиля знов підіймається, знов по якійсь часі спадає і так далі. А третє, що той поступ не держиться одного місця, а йде мов буря з одного краю до другого, лишаючи по часах оживленого руху пустоту та занепад” [19, с. 309].

Поділ праці, який є головною рушійною силою поступу, вкупі з властивою людям неоднаковістю сил, вдачі і здібностей, породжує і загострює нерівність між людьми, поділяючи людство на протилежні один одному табори невеликої жменьки багатіїв та мільйонів експлуатованих бідняків. Тим-то критерієм дійсного поступу має бути не зростання багатства, прогрес науки, мистецтва самих по собі, а „емансипація людської одиниці”.

Саме з цих позицій І. Франко обстоює розуміння суспільного прогресу як процесу зростання вільної людської діяльності, спрямованої на розширення меж можливого з огляду реалізації індивідом власного погляду на щастя. „Ціла історія нашої цивілізації, матеріальної і духовної, – підкреслює мислитель, – се не що інакше, як поступенне, систематичне і ненастанне відсування, віддалювання границь неможливого”. Однак шлях до повного щастя, „емансипацію людської одиниці” неможливо здійснити поодинокі. „Наскільки чоловік може бути щасливим у житті, він може се тільки у співжитті з іншими людьми, в родині, громаді, нації” [19, с. 345].

Визнаючи спільності, через які людина здатна реалізувати своє прагнення до щастя, вчений на перше місце ставить родину [11, с. 337 – 346], потім громаду і завершує нацією, бо саме нація, на думку І. Франка, становить „органічну”, натуральну складову частину історичного процесу

[12, с. 281 - 282].

Вільний розвиток індивіда без усвідомлення нації як органічного фактора історичного поступу неможливий без залучення до неї як обов'язкової передумови становлення і саморозвитку людської індивідуальності. „Все, що йде поза рами нації, – підкреслює вчений, – се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування однієї нації над другою, або хоробливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими „вселюдськими” фразами покрити **своє духовне відчуження від рідної нації**” [18, с. 284].

У працях „Мислі о еволюції в історії людськості” (1881 – 1882 рр.), „Леся Українка” (1898 р.), „Із секретів поетичної творчості” (1898 – 1899 рр.), „Похорон” (1899 р.), „На склоні віку” (1900 р.), „Поза межами можливого” (1900 р.), „Принципи і безпринципність” (1903 р.), „Що таке поступ?” (1903 р.), „Ukraina irredenta” (1895 р.), „Мойсей” (1905 р.), „Одвертий лист до галицької української молодіжі” (1905 р.), „Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова” (1906 р.) І. Франко дійшов висновку, що лише „політична самостійність всякого народу” є запорукою вирішення всіх інших його проблем. „А що значить політична несамостійність якоїсь нації, – писав вчений, – як у остатній лінії такий її стан, що вона мусить без опору дати визискувати себе іншій нації, мусить віддавати часть здобутків своєї праці на цілі, які з її розвоєм і безпекою не мають нічого спільного? Значить, ...національно-економічні питання самі собою, з залізною консеквенцією пруть усяку націю до виборювання для себе політичної самостійності, а в противнім разі розкривають перед нею неминучу перспективу економічного невілля, занидіння, павперизації, культурного застою і упадку” [20, с. 280].

Ідеал, в сучасному розумінні, є своєрідним „стоппенням” знання про світ з переживанням цього світу, знання про суще з баченням перспектив його розвитку, переживанням світу як належного, тобто своєрідний світоглядний та регулятивний стрижень цілепокладаючої діяльності людини чи спільноти [5, с. 231]. „Усякий ідеал, – пише мислитель, – се синтез бажань, потреб і змагань близьких, практично легших, і трудніших до досягнення, і бажань та змагань далеких, таких, що на око лежать поза межами можливого” [20, с. 284]. Ідеал національний, за І. Франком, це „ідеал повного, нічим не в'язаного і не обмежуваного (крім добровільних концесій, яких вимагає дружнє життя з сусідами) життя і розвитку **нації**” [20, с. 284].

Висунення на перше місце національного ідеалу вчений пояснював тим, що „ідеал національної самостійності”, який вміщує у собі не тільки „західноєвропейські ідеали соціальної рівності і політичної волі”, лише „один тільки може дати їм поле для повного розвитку” [20, с. 283]. Застерігаючи наступні покоління, І. Франко з боєм нагадував, що, „не

маючи в душі сього національного ідеалу, найкращі українські сили тонули в общеросійськiм морі, а ті, що лишилися на своєму ґрунті, попадали в зневіру і апатію” [20, с. 283]. Отже, ідеал повинен не тільки усвідомлюватися, а й „почуватися серцем”, бути предметом і знання, і віри [4, с. 67; 1, с. 198].

Геніальне відтворення ідеалу національної самостійності знаходимо в пролозі до поеми „Мойсей” [15, с. 11 - 14]. Поет передає художніми засобами політичну історію свого народу, який „замучений, розбитий, Мов паралітик той на роздорозжж, Людським презирством, ніби струпом, вкритий”, палко вірить:

„Та прийде час, і ти огнистим видом
Засяєш у народів вольних колі,
Труснеш Кавказ, впережешся Бескидом,
Покотиш Чорним морем гомін волі
І глянеш, як хазяїн домовитий,
По своїй хаті і по своїм полі”.

І. Франко, осмисливши і врахувавши історичний досвід, реально оцінив історичне значення феномена національної свідомості для „національної самостійності” як єдиного гаранта економічного, соціального і політичного розвитку українського народу, розвитку його матеріальної і духовної культури. Адже добре відомо, що національна свідомість як усвідомлення буття народу на базі засадничої національної ідеї містить в собі усвідомлення: 1) етнічної спільності щодо інших етносів; 2) національних цінностей і відданість їм у мові, етнічній території, національній культурі; 3) соціально-державної спільності; 4) патріотизму; 5) спільності в національно-визвольній боротьбі. Такий підхід ґрунтується на дослідженнях (підсумки Ф. Гекманна) феномена етнічності, що містить п’ять компонентів: 1) соціокультурну єдність; 2) єдність історичного та сучасного досвіду; 3) уявлення про спільне походження; 4) колективну ідентичність (ґрунтується на самосвідомості та визначенні, хто „свій”, а хто „чужий”, унаслідок чого виникає уявлення про межі між власним та іншим етносами); 5) почуття солідарності [3, с. 10].

Для І. Франка, як і для більшості тогочасних теоретиків національного поступу, було незаперечним, що в процесі становлення модерної нації вирішальну роль покликана відіграти інтелігенція, вносячи в народ, який „мовчить, молиться і платить” (М. де Унамуно), національну ідеологію. Справжня інтелігенція, а точніше національна еліта, — це очі національного духу, розум всенародного єства, творець, носій та провідник знання, національних і вселюдських ідеалів. Інтелігенція володіє знаннями духовних цінностей, які є інтелектуальною основою формування свідомості. Духовні цінності існують в матеріалі мови, в основі якої лежить слово. Специфіка полягає в тому, що інтелігенція володіє словом, мовою не просто в лінгвістичному значенні як засобом спілкування, комунікації,

а головню в її інтелектуальному вимірі – як акумулятором і транслятором знання, що має складну психологічну і ґносеологічну природу, з якою органічно поєднується духовно-пізнавальна діяльність людини взагалі. Звідси випливає історична місія інтелігенції як володаря слова у формуванні свідомості взагалі, національної зокрема; пізнання і осмислення джерела народних прагнень та усвідомлення їх суті як логічно сформованих ідей, концепцій, учень, ідеалів, збагачення ними народного духовного ества, одухотворення свідомості народу до сприйняття національної ідеї, усвідомлення своєї національної ідентичності [8, с. 105 – 126]. „Перед українською інтелігенцією відкриється тепер, при свободніших формах життя в Росії, величезна дійова задача – витворити з величезної етнічної маси українського народу **українську націю**, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, відки б вона не йшла, та при тім податний на присвоювання собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшій темпі загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна хоч і сильна держава не може остоятися” [21, с. 404].

І. Франко розумів, що на початку ХХ століття для українського народу „ідеал національної самостійності в усякім погляді культурнім і політичним лежить для нас поки що, з теперішньої перспективи, поза межами можливого”. „Серце стискається з болю і досади, – пише мислитель. – Адже як би ті люди були зуміли віднайти український національний ідеал, оснований на тих самих свободолюбних думках, якими були пройняті, і якби повернули свої великі сили на працю для того ідеалу серед рідного народу, якби поклали свої голови в боротьбі за той ідеал, ми були б нині величали їх пам’ять в ряді наших найліпших борців і – справа вольної, автономної України стояла би нині і в Росії і в Європі як справа актуальна, що жде свого рішення і може зовсім іншим шляхом ішов би розвій молодих українських поколінь!” [22, с. 406 – 407].

Однак учений розумів і те, що без досягнення національного ідеалу як основоположної національної свідомості на тернистих дорогах національно-визвольної боротьби український народ чекає повна зневіра і остаточна поразка. Тому „ми мусимо, — писав І. Франко, — серцем почувати свій ідеал, мусимо розумом уяснювати собі його, мусимо вживати всіх сил і засобів, щоб наближатись до нього...” [20, с. 285]. Основне завдання і полягає в тому, щоб досягнути цей ідеал, тим більше, що „тисячні стежки, які ведуть до його осущення, лежать просто-таки під нашими ногами, і що тільки від нашої свідомості того ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи, може, звернемо на зовсім інші стежки” [20, с. 285].

„Ми мусимо навчитися **чути себе українцями** – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіціальних кордонів. І се

почуття не повинно у нас бути голою фразою, а мусить вести за собою практичні консеквенції. Ми повинні – всі без виїмка – попереду усього пізнати ту свою Україну, всю в її етнографічних межах, у її теперішнім культурнім стані, познайомитися з її природними засобами та громадськими болячками і засвоїти собі те знання твердо, до тої міри, щоб ми боліли кожним її частковим, локальним болем і радувалися кожним хоч і як дрібним та частковим її успіхом, а головню, щоб ми **розуміли** всі прояви її життя, щоб почували себе справді, практично частиною його” [21, с. 405].

Ці слова з праці І. Франка „Одвертий лист до галицької української молодезі”, написаної під впливом революції 1905 року в Росії, досить актуальні і для сьогоденної України, особливо в контексті Універсалу національної єдності.

Президент України В. Ющенко, виступаючи на IV Всесвітньому форумі українців, підкреслив, що „ми віддані цінностям демократії, лібералізму та національного поступу”. І, зважаючи на величезний внесок І. Франка у становлення української нації, наголосив: „Для такого великого діла, як відродження та консолідація ...нації, не біда прийняти в рахунок і порцію національної виключности...”. Ці слова написані І. Франком. IV Форум українців, 15-та річниця незалежності України проходять під знаком його 150-літнього ювілею. Я беру Франкові слова як своєрідний ідеологічний лейтмотив нашої зустрічі про згуртування українського народу” [13].

Багата спадщина великого вченого-енциклопедиста, що й дотепер за масштабністю таланту й інтелекту, за здобутками в духовній і науковій сферах годі шукати рівних не тільки в Європі, ще „донині лежить”, як і в часи Є. Маланюка, далеко не повно виданою [14], і сьогодні закликає український народ до осмислення свого національного буття, повернення до історичної пам’яті, національної гідності і гордості, до національної єдності для успішного здійснення національного поступу.

Література:

1. **Горський В. С.** Історія української філософії. Курс лекцій. – Київ: Наукова думка, 1996. – 286 с.
2. **Грицак Я.** Іван Франко в еволюції української політичної думки // Сучасність. – 1994. - № 9. – С. 114 - 126.
3. **Дашкевич Я.** Нація і утворення Київської Русі // Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України (Львів: Брюховичі, 27 серпня 1993 р.). – Львів, 1995. – С. 8 - 15.
4. **Забужко О. С.** Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період. – Київ: Наукова думка, 1992. – 118 с.
5. **Загороднюк В.** Ідеал // Філософський енциклопедичний словник. –

Київ: Абрис, 2002. – С. 231.

6. **Лисяк-Рудницький І.** Вклад Галичини в українські визвольні змагання // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. (Пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака). – Київ: Основи, 1994. – Т. 2. – С. 54 - 61.

7. **Лисяк-Рудницький І.** Іван Франко в своїх німецьких писаннях // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. (Пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака). – Київ: Основи, 1994. – Т. 1. – С. 405 - 411.

8. **Мазепа В. І.** Культуроцентризм світогляду Івана Франка. – Київ: ПАРАПАН, 2004. – 232 с.

9. **Маланюк Є.** Франко незнаний // Маланюк Є. Книга спостережень: Статті про літературу. – Київ: Дніпро, 1997. – С. 187 - 194.

10. **Медвідь Ф.** Іван Франко: „Ідеал національної самостійності” // Визвольний шлях. – Лондон - Київ. – 1997. – Кн. 7 (592). – С. 815 - 820.

11. **Медвідь Ф.** Виховання української еліти системою національної освіти в умовах консолідації сучасної української нації // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – Київ, 2006. – Т. 2. – С. 337 - 346.

12. **Медвідь Ф.** Національна ідея в системі соціокультурних вимірів української перспективи // Українська перспектива: свідомісні та соціокультурні виміри. – Київ: Українська Видавнича Спілка, 2005. – С. 280 -288.

13. Ми – нація, яка ходить на цій землі від часів Трипілья. Промова Президента України Віктора Ющенка на IV Всесвітньому форумі українців // Українське слово. – 2006. – № 34. – 23 - 29 серпня.

14. Про заходи щодо вивчення та популяризації духовної спадщини Івана Франка: Указ Президента України від 27.08.06 №727/2006 // Урядовий кур'єр. – 2006. – № 165. – 6 вересня.

15. **Сеник Л.** Іван Франко і його поема „Мойсей” // Вісник НТШ. – 2006. – Число 35. – С. 11 - 14.

16. Універсал національної єдності // Урядовий кур'єр. – 2006. – № 145. – 5 серпня.

17. **Франко І.** Історія моєї габілітації // Збір. твор. у 50 т. – Т. 39. – С. 45 -49.

18. **Франко І.** Наука і її взаємини з працюючими класами // Збір. твор. у 50 т. – Т. 45. – С. 24 - 40.

19. **Франко І.** Що таке поступ? // Збір. твор. у 50 т. – Т. 45. – С. 300 - 348.

20. **Франко І.** Поза межами можливого // Збір. твор. у 50 т. – Т. 45. – С. 276 - 285.

21. **Франко І.** Одвертий лист до галицької української молодіжі // Збір. твор. у 50 т. – Т. 45. – С. 401 - 409.

22. **Франко І.** З кінцем року // Життє і Слово. – Львів, 1896. – № 6.

23. **Вергеліс О.** Код Франка // „Дзеркало тижня”. – 2006. – № 19. – 20 - 26 травня.

Зростання політичної активності молоді як суттєвий чинник вдосконалення партійної системи

25 жовтня 2006 року Український центр політичного менеджменту спільно з Регіональним представництвом Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні та Білорусі провів круглий стіл на тему „Зростання політичної активності молоді як суттєвий чинник вдосконалення партійної системи”.

У роботі круглого столу взяли участь лідери молодіжних організацій і політичних партій, політологи, соціологи, соціальні психологи, працівники засобів масової інформації.

Відкриваючи зібрання, президент Українського центру політичного менеджменту Ю. Шайгородський і директор Регіонального представництва Фонду ім. Ф. Еберта в Україні та Білорусі Ш. Хробот окреслили коло проблем і запросили учасників до широкої дискусії.

Висвітленню **ролі молоді в політичних процесах сьогодення, зокрема в партійній розбудові** була присвячена перша сесія круглого столу.

Доповідачі – директор Центру „Соціальний моніторинг” Д. Дмитрук, заступник голови політради Громадянської партії „Пора” Є. Золотарьов, голова Спільки молодих соціалістів, народний депутат України С. Філіндаш, директор департаменту молодіжної політики Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту О. Ярема, а також учасники дискусії професор кафедри політології та соціальних технологій Національного авіаційного університету Л. Тупчієнко, представник організації „Маладая грамада” (Білорусь) Н. Белявська, лідер громадської організації „Віче України” в Дніпропетровській області В. Кривенко, представник Громадянської мережі „Опора” А. Когут, член Координаційної ради Рівненського представництва Громадянської мережі „Опора”, депутат Рівненської міськради В. Шабунін висловили свої міркування щодо проблем розвитку політичної культури молоді, залучення її до виборчих кампаній, прийняття політичних (партійних) рішень.

Робота другої сесії круглого столу спрямовувалась на **розкриття засобів політичних партій щодо формування політичної культури молоді**. Доповідачі – начальник управління Дніпропетровської обласної держадміністрації Є. Бородін, голова партії „Віче” І. Богословська, голова

Народно-демократичної партії Л. Супрун, доцент кафедри політології та соціальних технологій Національного авіаційного університету О. Траверсе. В дискусії взяли участь заступник голови Секретаріату Української народної партії А. Мостиський, координатор Херсонського представництва Громадянської мережі „Опора”, президент «Клубу активної молоді» О. Подолян, представник Білоруського Гельсінкського комітету Д. Прикацин.

У третій сесії круглого столу йшлося про **політичну активність молоді як чинник партійної розбудови**. Доповідачами були голова Київської міської організації „Батьківщина молода” Д. Борисов та активіст Соціал-демократичної партії Німеччини і її молодіжного осередку Н. Хамкенс. В обговоренні питання взяли участь голова Ради Лабораторії законодавчих ініціатив І. Когут, президент студентської президії Донецького інституту МАУП, член Координаційної ради Донецького представництва Громадянської мережі „Опора” О. Косов, голова Кіровоградської обласної організації Народно-демократичної ліги молоді Г. Суркова, голова правління Центру політичної освіти К. Плоский.

У результаті обговорення проблеми учасники круглого столу дійшли наступних висновків.

- Молодіжний рух в Україні поступово перетворюється на складову самоорганізації українського суспільства. Він заявляє про себе як впливовий учасник формування та реалізації державної молодіжної політики.

- В сучасних умовах виникає потреба оновлення теоретичного і практичного інструментарію дослідження молоді як соціальної верстви, а також усіх форм її діяльності, в тому числі й політичної активності.

- Досвід партійної розбудови в Україні свідчить про брак систематичної роботи політичних партій з молодіжними осередками. Однією з проблем є суттєве зменшення інтересу до молоді з боку політичних партій у міжвиборчий період.

- Шанси молоді на прояв її політичної активності зростають під час кризових ситуацій в суспільстві – проведення масових акцій „Україна без Кучми”, „Майдан” тощо. Важливо, однак, ефективно скористатися таким шансом через членство та діяльність в партії або через молодіжні організації.

- Основою взаємодії партій і молодіжних організацій не завжди є єдність ідеологічних засад. Отже, залучення молоді до вироблення ідеології політичних партій залишається доволі проблематичним.

- Молодь, її політична активність потребує партійних „інвестицій”, своєчасність яких стане запорукою створення передумов для подальших суспільно-політичних трансформацій.

- Зростання політичної активності є найбільш ймовірним за умови поєднання політичних інтересів з соціальними проблемами молоді. За

наукові конференції

наукові конференції

таких обставин посилюється роль молоді як партнера політичних партій.

- Досить відчутною є потреба в молодих досвідчених лідерах, здатних не лише захищати інтереси молодого покоління, а й стати дієвим партійним резервом.

- Цікавим є зарубіжний досвід партійної розбудови та участі в ній молоді. Зокрема, поширеною формою набуття знань є політична освіта, яка за кордоном значною мірою фінансується державою. Проводяться семінари, на які запрошуються молоді політики, котрі вже пройшли в парламент, а також представники громадських організацій, де відбувається обмін досвідом і пошук спільних рішень.

- В цілому існує проблема створення сприятливих умов для залучення української молоді до громадського життя (починаючи з шкільних громад, студентського самоврядування тощо). Це складова іншої проблеми – несформованості громадянського суспільства, що залишає без уваги громадську думку, позбавляє громаду механізмів впливу на органи державної влади.

Виходячи з вище зазначеного, учасники круглого столу пропонують:

1. Спрямувати організаційні зусилля громадських організацій і політичних партій на вдосконалення механізмів самоуправління в молодіжному середовищі, підвищення політичної активності молоді, вирішення нагальних молодіжних проблем.

2. Вважати за доцільне продовжити обговорення (у формі круглих столів, громадських слухань, семінарів, дискусійних клубів, конференцій тощо) проблем підвищення політичної активності молоді та пошуку шляхів їх вирішення. Тематику подальших дискусій можуть бути:

- роль партій у формуванні та реалізації молодіжної політики;
- політичне лідерство: проблема поколінь;
- політична соціалізація молоді.

3. Всебічно сприяти якісній зміні діяльності молодіжних координаційних структур, зокрема Національної ради молодіжних організацій України, Українського національного комітету молодіжних організацій та ін., для згуртування молоді, посилення її ролі в суспільстві та вирішення молодіжних проблем.

4. Вважати за необхідне вдосконалювати систему та координацію роботи з підготовки кадрів для молодіжних громадських організацій і політичних партій.

Організатори круглого столу запрошують всіх, хто цікавиться зазначеною проблематикою, продовжити обговорення на форумі сайту – www.politik.org.ua, або надсилати свої пропозиції на адреси: вул. Волоська, 3, Київ, 04070; e-mail: info@politik.org.ua.

Телефони для довідок – 238-6549, 238-6587.

Суспільна ідея та соціо-комунікація в добу української незалежності

Віктор Андрусів

Розумний М. М. Ідея і нація в інформаційну епоху. – Харків: Майдан, 2006. – 340 с.

Суспільні явища глобалізації та інформатизації заактуалізували проблему переосмислення категорій ідеї та нації. Розвиток інформаційних технологій спричинив наповнення публічного дискурсу безліччю нових ідей, що призвело до формування плюралістичних ідентичностей. Поняття ідеї та ідеології зазнали перевизначення в межах політичних і рекламних технологій в інформаційну добу і, відтак, вплинули на національну самоідентифікацію індивідів та самоорганізуючу функцію суспільства. Апологети інтеграції і глобалізації вже заговорили про „стирання держави-нації”.

Втім, разом з незаперечними економічними перевагами, які несе глобалізація, вона становить загрозу динаміці нових незалежних держав, які тільки-но отримали шанс на самовизначення. Розвиток інформаційних технологій та глобальних комунікацій перетворює ці держави на периферію боротьби інтересів постіндустріальних країн, які діють на основі інших суспільних ідей і перешкоджають цим державам виробити власні. Нові (перехідні) суспільства перебувають в перманентному виборі кінцевої мети свого переходу, використовуючи для цього „чужі” суспільні ідеї за неможливості вироблення власних. Це перешкоджає розвитку їх політичних систем і завершенню переходу.

Проблеми формування суспільної ідеї, її організуючу роль та соціо-комунікацію в українському суспільстві розглядає у книзі „Ідея і нація в інформаційну епоху” М. Розумний. Його праця є яскравим вираженням теоретико-прикладного дослідження, де поєднано аналіз теоретико-методологічних проблем визначення суспільної ідеї і прикладний аналіз суспільних дискурсів її формування. Про масштаб і глибину дослідження свідчать назви розділів – „Поняття суспільної ідеї”, „Логіка національного самовизначення”, „Ідейні дискурси сучасної національної свідомості”.

Особливо цінним видається перший розділ, де автор, на основі різних методологічних підходів дослідження та розуміння суспільних ідей,

виробляє власний, найбільш характерний для українського контексту підхід. Його основу складають специфічне визначення суспільної ідеї як феномена соціальної самоорганізації та наголос на нероздільності процесу формування політичної нації і політичної комунікації.

Своєрідним також є трактування перехідного стану суспільства як певного типу свідомості – усвідомлення „переходу”. В цьому розділі автор також опрацьовує власну гіпотезу про вплив інформаційних технологій на видозміну ідей, що мало б призвести до видозміни спільноти. Дослідження цієї гіпотези передбачає аналіз української соціальної дійсності, яке пропонується здійснити двома шляхами: редукцією смислової імперативності поняття „переходу” через оформлення нового якісного уявлення про соціальну дійсність української спільноти, а також релятивістичною критикою понять про оптимальний вид суспільного буття як кінцевої точки трансформацій.

Ствердивши таким чином комунікативний характер процесу формування спільноти і політичної нації як її різновиду, автор у другому розділі переходить до аналізу динаміки української політичної системи та впливу суспільних ідей. Значна увага тут приділяється дослідженню політичних сил та лідерів як основних носіїв і творців ідей. Автор аналізує виборчі кампанії 1998, 2002 та 2004 років крізь призму боротьби політичних ідеологій і технологій. Дослідження виборчого дискурсу особливо актуальне в контексті формування громадської думки та політичної свідомості. Торкаючись саме цих аспектів, автор здійснює спробу переглянути відому тезу про те, що національна ідея в Україні не спрацювала, зазначаючи невідповідне розуміння національної ідеї в українському політикумі.

Політичний дискурс відіграє пріоритетну роль в продукуванні суспільних ідей, однак не є вичерпним за своєю суттю. Зважаючи на це, автор досліджує інші дискурси, зокрема дискурс національної ідентичності, історичної самосвідомості, ідеологічного, національної стратегії та світового українства. На особливу увагу заслуговує висновок автора про заміну ідеологій стратегіями, що є прямим наслідком епохи інформатизації. Важливим надбанням праці також є практичні рекомендації автора, серед яких ескіз до національної стратегії, чітко визначені завдання формування політичної нації, вирішення дилеми цивілізаційного вибору.

Дослідження М. Розумного є особливо актуальним для розв’язання проблеми становлення української політичної системи. Його рекомендації та висновки мають практичне значення для основних акторів української політичної сцени.

Книжкова полиця

Гай Й. М., Савич В. І., Яцук Н. Є. Незалежній Україні – 15 років: Монографія / Івано-Франківськ: ІМЕ „Галицька акад.”, 2006. – 288 с.

Заворітня Г. П. Міжнародно-політичні основи становлення і розвитку спільної європейської безпекової та оборонної політики: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. М-во освіти і науки України. – Львів, 2006. – 18 с.

Захарченко А. М. Концептуальне забезпечення політики США щодо врегулювання арабо-ізраїльського конфлікту в 1991 – 2001 рр.: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин НАН України. – К., 2006. – 20 с.

Кіссе А. І. Етнічний конфлікт: теорія і практика управління. Політологічний аналіз: Монографія / К.: Логос, 2006. – 380 с.

Коломієць О. В. Трансформація політичної ідеології держави в контексті боротьби з міжнародним тероризмом: проблеми і шляхи вирішення: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2006. – 20 с.

Кононов І. Ф. Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє: Матеріали Всеукр. конф. / Луганськ: Знання, 2006. – 368 с.

Костючок П. Л. Етнополітичні та національно-культурні процеси на Гуцульщині в контексті становлення української нації (кінець XIX ст. – 1939 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2006. – 20 с.

Любовець О. М. Ідейно-політичні процеси в українських партіях у контексті альтернатив революційної доби (1917 – 1920 рр.): Автореф. дис. ... д-ра. іст. наук / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2006. – 32 с.

Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях XIX – першої третини XX ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст: Монографія / Чернівці: Книги – XXI, 2006. – 500 с.

Манжола В. А., Андрущенко С. В., Капітоненко М. Г., Константинов В. Ю. Україна в постбіполярній системі відносин / К.: Ін-т міжнар. відносин Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка, 2006. – 68 с.

Нечипоренко З. В. Регіональні особливості політики коренізації (українізації) в УСРР: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2006. – 20 с.

Осипова С. А. Сучасні тенденції формування інституту політичного

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

книжкова полиця

лідерства та їх прояв в Україні: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2006. – 16 с.

Панченко Ж. О. Геополітичне позиціонування України в процесах євроінтеграції: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2006. – 19 с.

Політична історія України ХХ століття: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / А. І. Кудряченко, Г. І. Калінічева, А. А. Костира. – К.: МАУП, 2006. – 696 с.

Рагозин Н. Украина: партии и партийная система / Донецк: Норд-Пресс, 2006. – 202 с.

Радченко О. Влада і вибори: інституційна взаємодія в демократичному суспільстві: Монографія / Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ „Магістр”, 2006. – 243 с.

Розумний М. М. Ідея і нація в інформаційну епоху. – Харків: Майдан, 2006. – 340 с.

Соловійов В. М. Удосконалення законності в державному управлінні України: Автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – К., 2006. – 20 с.

Співак В. І. Правова культура виборів в Україні: теорія і практика: Монографія / К.: „Юрид. думка”, 2006. – 156 с.

Туленков М. В. Концептуальні засади організації сучасного менеджменту: Монографія. – Київ – Ніжин: ТОВ „Видавництво „Аспект-Поліграф”, 2006. – 312 с.

Хаврук І. А. Референдуми в перехідних демократіях (на прикладі України, Білорусі та Росії): Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2006. – 20 с.

Шеретюк Р. М. Релігійний фактор у контексті геополітичних трансформацій на галицько-волинських землях (друга половина XII – перша половина XV ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2006. – 20 с.

Показчик статей і матеріалів, опублікованих в журналі „Політичний менеджмент” 2006 року

	№	Стор.
Теорія		
ЄВТУХ Володимир. Соціологія міжетнічного конфлікту: теоретичний аспект	6	3
МИХАЛЬЧЕНКО Микола, ДАШУТІН Григорій. Політичні і правові ідеї Київської Русі в різних інтерпретаціях	4	3
МИХАЛЬЧЕНКО Микола, ШАЙГОРОДСЬКИЙ Юрій. Цивілізаційна чи ціннісна розколотість України?	6	18
Проблеми методології		
ВИСОЦЬКИЙ Олександр. Легітимаційна політика: поняття і сутність	3	3
КАРМАЗІНА Марія, ШУРБОВАНА Олена. „Інститут” та „інституція”: проблема розрізнення понять	4	10
КАРМАЗІНА Марія, МОГИЛЕВЕЦЬ Олена. Становлення і розвиток порівняльної методології в політичних дослідженнях	5	3
КОНОНЕНКО Сергій. Теоретичний плюралізм суспільствознавства і пізнавальні формації політології міжнародних відносин	1	11
НАГОРНА Лариса. Екологія політики: метафорична модель чи операційне поняття?	1	3
ПИРОЖЕНКО Віктор. Методологія операціоналізації основних понять національної безпеки стосовно її гуманітарної складової	3	21
РОМАНЮК Олександр. Моделі посткомуністичних трансформацій	3	35
Політичні інститути і процеси		
БИКОВЕЦЬ Валерій. Лобізм у системі представництва інтересів	5	44
БОГУСЛАВСЬКА Катерина. Становлення та розвиток мережевого підходу до вивчення політичних процесів	4	80
КАРМАЗІНА Марія. Партійний вимір російського націоналізму в Україні	6	29
ЛЯСОТА Людмила. Соціальні мережі та неформальні практики у політичному дизайні пострадянських суспільств	4	65
МАЦІЄВСЬКИЙ Юрій. Між авторитаризмом і демократією: політичний режим після „помаранчевої революції”	5	18
ПАНІЧ Юрій. Національна свідомість українських громадян в умовах сучасних політичних реалій	6	45
ПЕТРОВ Олег. Стратегії політичних сил на парламентських виборах 2006 року	1	18
РУДИЧ Фелікс. Політичне лідерство в країнах СНД і Балтії: загальне, особливе	2	3

	№	Стор.
ТРАВЕРСЕ Олег. Політичне лідерство, національна еліта і практика модернізації суспільства	1	27
ТРАВЕРСЕ Олег. Політичне лідерство і його роль в суспільно-політичних перетвореннях	3	86
ХОЛОД Володимир. Політична модернізація: згусток протиріч	5	33
ШУМЛЯНСЬКИЙ Станіслав. Мовне питання після парламентських виборів: від політичної кон'юнктури до державної політики	3	97
ЯКУШИК Валентин. Українська революція 2004 – 2005 років. Спроба теоретичного аналізу	2	19
Проблеми державотворення		
ЄРМОЛЕНКО Андрій. Системні недоліки розвитку Збройних Сил України на сучасному етапі	2	54
ЄРМОЛЕНКО Андрій. Перспективи розвитку Збройних Сил України в контексті удосконалення Воєнної організації держави	4	89
ІВАНІЛОВ Олександр. Реалізація принципу альтернативності у розбудові української державності	5	74
КІЯНКА Ірина. Ідея середнього класу як гаранта стабільного розвитку	1	37
КЛИМЕНКО Володимир. Проблеми військово-соціального управління: кадрова політика у Збройних Силах України	6	82
Форми політичної влади		
ЗЕЛІНСЬКА Марина. Інститут президентства в Україні в контексті конституційної реформи	3	114
Громадянське суспільство		
ГЕОРГІЗОВА Іванна. Роль жіночих організацій у вирішенні соціально-економічних проблем	1	70
ДЕМЧЕНКО Олена. Діяльність груп інтересів в Україні	6	89
МАЗУР Оксана. Інститути громадянського суспільства як чинник модернізації виборчої системи	5	53
МЕДВІДЬ Федір, ГОРДІЄНКО Михайло. Феномен „помаранчевої революції” в контексті розбудови громадянського суспільства	1	44
МИХАЙЛОВСЬКА Оксана. Інститути громадянського суспільства і формування ідеології модернізації в Україні	3	76
РЕВА Світлана. Участь громадськості у процесі формування та реалізації державної політики	5	67
ЧЕРВОНОПИСЬКИЙ Сергій. Український феномен „афганського” руху	1	56
ЧУВАРДИНСЬКИЙ Олександр. Історична рефлексія поняття „громадянське суспільство” та його філософська еволюція	3	89
Соціальні відносини		
ДАВИДЕНКО Віталій. Соціальний діалог: проблема досягнення стандартів Євросоюзу	2	67
Етнополітологія		
БРЕХАРЯ Світлана. Сучасні теоретичні підходи до вивчення політичної ментальності	1	109
ВІТМАН Костянтин. Мовна політика Естонії: джерела і наслідки застосування	4	55
ВІТМАН Костянтин. Концепція державної національної політики Республіки Молдова	6	161

	№	Стор.
Інформаційне суспільство		
ГОЛОБУЦЬКИЙ Олексій. Перспективи інформаційної трансформації політичних інститутів в Україні	2	93
МАРУХОВСЬКИЙ Олег. Сутність концепції демократичної участі	1	73
ПРОСКУРІНА Олена. Політико-правові аспекти розвитку інформаційного суспільства в Україні	3	62
РОТАР Наталія. Політична участь громадян України в умовах е-демократизації	2	78
СІЛЕНКО Алла. Цифрова нерівність як глобальна соціально-політична проблема	3	51
Політичне прогнозування		
ГОРБАТЕНКО Володимир. Поетапний цикл здійснення прогнозів	2	37
ПРИХОДЬКО Валерій. Базові засади аналізу політичної ситуації	3	105
Партологія		
НЕДЮХА Микола, МИХАЙЛИЧ Олександр. Ідеологія як критерій класифікації політичних партій	2	45
Політичний дискурс		
ГАВРАДА Ігор. Цензура як прояв недемократичності державної політики України у сфері засобів масової інформації	5	95
ГАНЖУРОВ Юрій. Комунікативний ресурс парламентсько-урядових зв'язків: проблеми еволюції	4	98
РОМАШКО Олексій. Українська національна ідея в дзеркалі преси	2	115
Політична культура		
ПІВНЕВА Любов. Політична й популярна культури як предмет політологічного аналізу	6	74
НАГОРНИЙ Віктор. Сутнісні проблеми політичної культури України	5	83
Соціологія		
БОВА Андрій. Корупція у суспільстві, що трансформується	3	141
ГОРДУЗЕНКО Віталій. Зовнішня міграція як фактор динаміки етнонаціональної структури	4	171
ЛЕВКОВСЬКА Наталія. Динаміка ціннісних орієнтацій молоді	1	85
ПОРФИМОВИЧ Ольга. Іміджеутворююча діяльність органів державної влади	1	94
РОВЕНЧАК Ольга. Визначення та класифікації міграцій: наближення до операційних понять	2	127
Трансформаційні процеси		
АФОНІН Едуард, МАРТИНОВ Андрій. Історична місія сучасного авторитаризму	6	52
ІСКАКОВА Гульнар. Проблема співвідношення громадянських, політичних і соціально-економічних прав у Республіці Казахстан	4	163
КІНДРАТЕЦЬ Олена. Деякі аспекти формування сталої демократії	6	63
КОЗЬМА Василь. Концепції середнього класу в західній історико-політичній традиції	4	157
Національна безпека		
БІДЕНКО Артем. Законодавчі аспекти управління українською національною безпекою	1	128
БІДЕНКО Артем. Законодавчі аспекти управління національною безпекою в зарубіжних країнах	3	132

	№	Стор.
ЛИСЕНКО Валентин. Проблеми інформаційної незалежності держави	4	135
ПАСІЧКО Володимир. Соціально-політичні проблеми усвідомлення сутності війни в сучасних суспільствах	5	116
ЮЗЕФОВИЧ Володимир, ВОЗНЯК Степан, ВЕРБИЦЬКИЙ Сергій. Модель визначення пріоритетних напрямів зовнішньополітичних дій України	5	107
ШАБЛІНСЬКИЙ Іван. Фундаментальна загроза національній безпеці	3	124
Держава і церква		
РОМАНОВА Олена. Релігійний компонент в системі освіти: підходи до державного регулювання	6	98
ТУРЕНКО Вікторія. Роль релігії і віри в суспільному розвитку	6	108
Конфліктологія		
МАЦІЄВСЬКИЙ Юрій. Етнічний конфлікт – вивчений феномен?	4	108
СІРИЙ Сергій. Сутність понять „локальна війна” і „воєнний конфлікт” та їх типологія	4	124
ЧИЖОВА Олена. Конфлікт як прояв прагматизму в сучасному суспільстві	1	118
Україна і світ		
БАРАНОВСЬКИЙ Фелікс. Демократична інституціоналізація в Україні: євроінтеграційний контекст	1	152
МИТРОФАНОВА Оксана. Українська „помаранчева революція” і Франція	2	148
МИТРОФАНОВА Оксана. Польща як стратегічний партнер України	6	153
СТОЄЦЬКИЙ Сергій. „Візове питання” в українсько-польських відносинах	1	159
Геополітика		
ДУДКО Ірина. Держдепартамент і держсекретар в системі зовнішньополітичного механізму США	5	145
ТИМКІВ Ярополк. Республіка Польща як новий актор в європейській політиці безпеки і оборони	5	154
ШУЛЬГА Марина. Геополітика – геоекономіка – хронополітика	4	148
Аспекти глобалізації		
БЕБИК Валерій. Глобальне громадянське суспільство: теорія, методологія, менеджмент	2	140
БЕБИК Валерій. Політичний менеджмент глобальної інтелектуальної сфери	6	120
БІЛЯЦЬКИЙ Сергій, ЯРОВА Наталія. Панорама соціальних перетворень	3	153
БІЛЯЦЬКИЙ Сергій, ЯРОВА Наталія. Соціальні наслідки зростання населення Землі	6	144
ПИРОЖЕНКО Віктор. Національна консолідація в умовах обмеження державного суверенітету	6	128
Регіональна інтеграція		
КІШ Єва. Проблеми транскордонного співробітництва України з Євросоюзом після його розширення	5	131
РЯБІНІН Євген. Основні концепції вивчення феномена „інтеграція” у XX столітті	5	122

	№	Стор.
Зарубіжний досвід		
ДУДКО Ірина. Рада національної безпеки в системі зовнішньої політики США	2	158
Ісламський фактор		
ЄДАМЕНКО Андрій. Ісламський фундаменталізм як політична доктрина	2	167
Сторінки політичної історії		
БАГМЕТ Михайло, СОРОКА Світлана. Комсомол та неформальні об'єднання України в період „перебудови”	5	164
Постаті		
БЕЗЗУБ'ЯК Мирослав. Шумпетерівська теорія демократії і посткомунізм	4	179
КОБУТА Лариса. Сутнісні засади соціал-демократії в політичних поглядах В. Левинського	3	165
МЕДВІДЬ Федір. Політико-правова доктрина Івана Франка	6	170
Наукові конференції		
Зростання політичної активності молоді як суттєвий чинник вдосконалення партійної системи	6	178
Ольвійський форум 2006: пріоритети України в геополітичному просторі	4	188
Перші Курасівські читання	1	172
Політичні еліти і політичні лідери на пострадянському просторі: загальне, особливе	2	189
ТОГО Такехіро, ОСТОЇЧ Недослав, ЯКУШИК Валентин. Проблеми міжконфесійного та міжконфесійного примирення в регіоні Західних Балкан	1	173
Актуальні видання		
АНДРУСІВ Віктор. Суспільна ідея та соціо-комунікація в добу української незалежності	6	181
БЕБИК Валерій. Модерні болгарські терни парламентської демократії	3	182
ГАНЖУРОВ Юрій. Наукова школа політичної лінгвістики	3	174
ГОРДІЄНКО Михайло. Потенціал слова в системі виховання державно-правової свідомості	2	183
КОРМИЧ Людмила. Київська влада в дзеркалі демократії	2	180
КУДРЯЧЕНКО Андрій. Вибірчі технології як мистецтво	5	182
СМОЛЯНЮК Володимир. Панорамне бачення перспектив розвитку	4	189
ТКАЧ Борис. Афганістан: історіографія „тієї” війни	3	178
ТРАВЕРСЕ Олег. Самоорганізація українського етносу: минуле і майбутнє	2	176
ШАЙГОРОДСЬКИЙ Юрій, МЕРКОТАН Катерина. Багатопартійність і проблеми ідеологічної ідентифікації	1	176

Вийшов у світ № 6 (20) журналу „Соціальна психологія”

Останній щорічний випуск журналу відкривається досить ємким розділом „Проблеми методології”. В ньому вміщено статті доктора соціологічних наук Ю. Яковенка і асистента кафедри соціології Запорізького національного університету О. Коваленко „Соціологістика: передумови становлення, концептуальний зміст і перспективи розвитку”, доктора філософських наук В. Циби „Аналіз понять теорії особистості: соціальна настанова, соціальна установка, атитюд” і кандидата психологічних наук Г. Дьяконова „Психологічні аспекти діалогічної естетики і літературознавства М. Бахтіна”.

Друкується в номері й кілька статей з актуальних питань етнопсихології. Зокрема: „Індивідуалізм чи колективізм? Соціально-психологічний погляд на історію і політичну культуру України” доктора педагогічних наук І. Мейжис і доктора психологічних наук Л. Почебут, „Культура і психологія: точки взаємозв’язку” кандидата психологічних наук І. Данилюка, „Одиниці самосвідомості як елементи етнопсихологічного „образу Я” особистості” кандидата психологічних наук В. Кайгера.

„Феномен групи в соціальній психології: від старого знання до нового” – тема ґрунтовної статті доктора психологічних наук Л. Орбан-Лембрик.

Огляд останніх праць американських вчених в галузі агресіології пропонує кандидат психологічних наук О. Дроздов.

Наступний номер журналу „Соціальна психологія” вийде у січні 2007 року.

До уваги читачів

26 січня 2007 року в Києві відбудеться III з’їзд політологів України. Проблема для обговорення: „Сучасна Україна: Політична нація. Держава. Громадянське суспільство”.

Місце проведення – Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України (01011, Київ, вул. Кутузова, 8).

Тел. оргкомітету з’їзду: 286-66-39, 285-71-64.

Оргкомітет